

LATVIJAS UNIVERSITĀTE

Ingrīdas Trups-Kalnes

promocijas darbs

**MORĀLĀS SPRIEŠANAS SPĒJU, MORĀLES INTUITĪVO PAMATU,
POLITISKĀS ORIENTĀCIJAS UN RELIĢIOZITĀTES SAISTĪBA**

(sociālā psiholoģija)

Darba vadītājs:
Asoc. prof., Ph.D. Ģirts Dimdiņš

Rīga, 2012

Atzinība

Vēlos pateikties Dievam par iespēju studēt doktorantūrā Latvijas Universitātē, par visiem brīžiem, kad cilvēciski nekas gandrīz vairs nebija iespējams, taču aizvien pavērās jaunas iespējas, pateicos par šiem skaistajiem un vērtīgajiem gadiem!

Vēlos no visas sirds pateikties manai pirmajai promocijas darba vadītājai un maģistra darba vadītājai profesorei Ārijai Karpovai par tik ļoti nepieciešamo iedrošinājumu un atbalstu, kas ļāva noticēt savām spējām un augt zinātniskajā darbā, pateicos par padomiem promocijas darba tapšanā!

Sirsnīgs paldies manam promocijas darba vadītājam asociētajam profesoram Ģirtam Dimdiņam, kurš uzņēmas vadīt manu promocijas darbu, par iespēju iepazīties ar aktuālajām teorijām un pētījumiem sociālajā psiholoģijā, par vērtīgajām idejām, atsaucību un nesavtīgo palīdzību promocijas darba un publikāciju tapšanas gaitā!

Paldies visiem doktorantūras profesoriem, kuri dalījās ar mums savās zināšanās, – sevišķi profesorei Malgožatai Rasčevskai par studiju programmas vadīšanu un vērtīgajām pētniecības metodoloģijas un kvantitatīvās datu apstrādes lekcijām, kā arī promocijas darba recenzēšanu. Izsaku atzinību profesoram Viesturam Reņģem par interesantajām lekcijām un āķīgajiem, taču būtiskajiem jautājumiem, pateicos par promocijas darba recenzēšanu. Pateicos asociētajam profesoram Ivaram Austeram par sociālās izziņas psiholoģijas lekcijām, promocijas darba recenzēšanu un vērtīgajiem ieteikumiem.

Esmu pateicīga visiem studiju biedriem, ar kuriem kopā varēja izdzīvot visus grūtus un priecīgos brīžus, – Ilvai Eņģelei, Viktorijai Perepjolkina, Intai Poudžiunas, Jekaterinai Biernei, Ingai Skreitulei-Pikšei, Ievai Stokenbergai, Sanitai Šaiterei, Tatjanai Turilovai, Egītai Gritānei, Līvai van Skoterei, Irīnai Šķupelei, Dacei Landmanei, Ilonai Laizānei, Allai Plaudei, Andželai Rozčенокovai, Jeļenai Levinai, Diānai Zandei un citiem!

Paldies visiem, kas palīdzēja tapt promocijas darbam, – Intai Tiltiņai-Kapelei un Dainai Škuškovnikai par emocionālo atbalstu un palīdzību datu vākšanā, Ievai Rudzītei par palīdzību datu vākšanā, ievadīšanā un apstrādē, teksta rediģēšanā un sakārtošanā, Madarai Krastiņai par palīdzību datu vākšanā, literārajām korektorēm – Mārai Mortuzānei un Laurai Slišānei par atsaucību un promocijas darba valodas rediģēšanu! Pateicos Valērijai Dzenei par tulkojumu angļu valodā, Kārlim Robertam Freibergam un viņa kolēģēm Amandai Jātniecei, Annai Reynolds un Liānai Beņķei par angļu valodas rediģēšanu. Paldies Iljam Krumeram par iespēju Latvijā izmantot G. Linda Morālo spriedumu testu! Paldies par atbalstu tēvam Jakobam Forgam (Förg) no Zalcburgas par promocijas darbam nepieciešamo grāmatu sūtīšanu no Vācijas un Austrijas!

Vēlos pateikties manai ģimenei par pacietību un sapratni studiju gados! Sirsnīga pateicība par atbalstu un lūgšanām tēvam Maksimilānam OCD, tēvam Dominikam OP, māsai Sofijai un Rīgas Augstākā reliģijas zinātņu institūta docētājiem, darbiniekiem un studentiem!

Promocijas darbu pabeigt palīdzēja Eiropas Sociālā fonda projekta “Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē” Nr.2009/0138/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/004 piešķirtā stipendija.

SATURS

Ievads.....	5
1. Kognitīvi racionālā pieeja morāles psiholoģiskajā izpētē	17
1.1. Piažē pirmie pētījumi morāles psiholoģijā	17
1.2. Kolberga morālās spriešanas attīstības modelis	19
1.3. Alternatīvās pieejas morālās spriešanas pētīšanai	24
1.4. Linda morāles divu faktoru teorija	26
2. Morālās spriešanas spējas ietekmējošie faktori	28
2.1. Kognitīvā attīstība	28
2.2. Sociālā pieredze	29
2.3. Izglītība un studiju vide	30
2.4. Kultūras un valsts piederība	33
2.5. Politiskā orientācija	34
2.6. Reliģiozitāte.....	38
3. Kognitīvi racionālajā pieejā veikto pētījumu neobjektivitāte attiecībā pret kultūru	44
4. Sociāli intuitīvā pieeja morāles psiholoģiskajā izpētē.....	48
4.1. Heita morālā sprieduma ieguves sociāli intuitīvais modelis	49
4.2. Morāles intuitīvo pamatu teorija.....	53
4.3. Ar morāles intuitīvo pamatu svarīgumu saistītie faktori	57
5. Kognitīvi racionālās un sociāli intuitīvās pieejas morāles pētīšanā mijsakarības	59
6. Kopsavilkums	64
7. Morāles intuitīvo pamatu svarīguma salīdzinājums respondentiem ar zemiem un augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem (pirmais pētījums).....	71
7.1. Metode	71
7.1.1. Pētījuma dalībnieki	71
7.1.2. Instrumenti.....	73
7.1.3. Procedūra	75
7.2. Rezultāti.....	75

7.2.1.	Pētījumā izmantoto instrumentu ticamības un validitātes pārbaude	76
7.2.2.	Aprakstošās statistikas rādītāji	81
7.2.3.	1. un 2. hipotēzes pārbaudes rezultāti	82
7.3.	Iztirzājums	84
8.	Morālās spriešanas rādītāju, politiskās orientācijas un reliģiozitātes aspektu savstarpējo saistību izpēte (otrais pētījums)	86
8.1.	Metode	86
8.1.1.	Pētījuma dalībnieki	87
8.1.2.	Instrumenti	88
8.1.3.	Procedūra	90
8.2.	Rezultāti	90
8.2.1.	Instrumentu validitātes pārbaudes rezultāti	90
8.2.2.	Aprakstošās statistikas rādītāji	99
8.2.3.	Hipotēžu pārbaudes rezultāti	100
8.3.	Iztirzājums	105
9.	Kopīgais iztirzājums	108
9.1.	Pētījuma ierobežojumi	113
9.2.	Ieteikumi tālākai pētniecībai	114
9.3.	Pētījuma praktiskais pielietojums	116
9.4.	Secinājumi	117
	Nobeigums	120
	Literatūras saraksts	122
	Summary	140
	Pielikumi	141

Ievads

Morāle un tās būtība cilvēkus interesējusi jau kopš senatnes – pirmās rakstiskās liecības ir atrodamas senās Divupes kultūrā un sengrieķu filozofijā. Morāles jēdziens caurauž visu Rietumu filozofiju, tā ir viena no galvenajām tēmām visās pasaules reliģijās. Morāles jautājumus aplūkojušas un pētījušas daudzas zinātnes nozares – filozofija, teoloģija, socioloģija, antropoloģija, etnogrāfija u.c. Psiholoģija morāles jautājumu izpētei ir pievērsusies salīdzinoši nesen – tikai 20. gs. 30.–50. g. Atbilstoši tā laika zinātnes un arī psiholoģijas aktuālajam attīstības virzienam – kognitīvajai pieejai – pirmos pētījumus šajā jomā veicis Piažē (Piaget, 1965). Vēlāk 20. gs. 50.–80. g., balstoties uz viņa atziņām, kā arī uz paša empīriskajiem pētījumiem, savu morālās attīstības teoriju postulējis visplašāk pazīstamais morāles psihologs Kolbergs (Kohlberg, 1968/1995). Piažē un Kolbergs par morāles attīstības priekšnosacījumu uzskatījuši kognitīvo spēju attīstību.

Ilgus gadus morāles psiholoģija veidojusies attīstības psiholoģijas ietvaros. Galvenie pētījumu virzieni 20. gs. 50.–80. g. saistījās ar kognitīvās un morālās spriešanas attīstības saistības izpēti (Kohlberg, 1969/1995; Kohlberg, Levine, & Candee, 1984/1995), morālās spriešanas attīstību sekmējošo faktoru noskaidrošanu (Kohlberg & Kramer, 1969/1995; Lempert, 1984; Oser & Althof, 1997; Lind, 2002), morālās spriešanas dzimumatšķirību (Gilligan, 1982) un starpkulturālo atšķirību izpēti (Snarey, Reimer & Kohlberg, 1985; Shweder, Much, Mahapatra, & Park, 1997), morālās spriešanas un morālās uzvedības saistību (Kohlberg & Candee, 1984/1995; McNamee, 1977), morālās spriešanas mērīšanas instrumentu izstrādi (Kohlberg, 1995; Rest, Narvaez, Thoma, & Bebeau, 1999; Lind, 1978a).

Linds (Lind, 2002), balstoties uz Piažē un Kolberga teorētiskajiem pieņēmumiem un empīrisko pētījumu atziņām, izvirza morāles divu aspektu teoriju, saskaņā ar kuru morālo spriešanu veido divi reālajā dzīvē neatdalāmi, bet teorētiski neatkarīgi aspekti – afektīvais (morālās spriešanas saturs, ko veido motivācija un vērtības, kas atbilst Kolberga morālās attīstības sešu stadiju modelim) un kognitīvais (morālās spriešanas struktūra, ko raksturo morālās spriešanas saskaņotība un konsekvence). Abi morāles aspekti ir cieši saistīti – t.s. kognitīvi afektīvā paralēlisma princips (Kohlberg, 1977) paredz, ka atbalsts augstāko morāles attīstības stadiju argumentiem ir saistīts ar morālās spriešanas procesa konsekvenci un skaidrāku morālo vērtību un principu hierarhiju.

Linds (Lind, 2003b) apgalvojis, ka cilvēkiem var būt diezgan augsti morālie ideāli un vērtības – pētījumos atklājies, ka pētījuma dalībnieki neatkarīgi no vecuma un kultūras piederības un pat krimināli sodītie noziedznieki dod priekšroku augstāko morāles attīstības stadiju argumentiem pēc Kolberga modeļa, taču viņiem nav attīstītas morālās spriešanas spējas (*moral competence*) – morāles kognitīvais aspekts, un tas rada grūtības atbilstoši un konsekventi īstenot morālos ideālus

dzīvē. Linds (Lind, 2002, 2003b) uzskata, ka mūsdienu sabiedrības loceklim ir nepieciešamas ļoti attīstītas morālās spriešanas spējas, lai spētu realizēt dzīvē paustos ideālus un risinātu morālās dilemmas un konfliktus, ar ko jāsaskaras ikdienā. Viņš uzsvēris: jo vairāk cilvēkam ir morālo vērtību un tikumu, kas viņam ir svarīgi, jo augstāka līmeņa morālās spriešanas spējas viņam ir nepieciešamas, lai pieņemtu lēmumu morālā konflikta situācijā. Balstoties uz Kolberga tradīciju, Linds (Lind, 2003b) norāda, ka morālās spriešanas spējas var attīstīt, veidojot morālajai attīstībai labvēlīgu vidi, nodrošinot iespēju gūt pieredzi līdzdalībā sociālajos procesos un morālo konfliktu risināšanā, kā arī mācību procesā lietojot morālo spriešanu attīstošas pedagoģiskās metodes.

Analizējot starpkulturālus pētījumus morālās spriešanas attīstības jomā Sneirjs (Snarey, 1985), secina, ka kopumā Austrumu un tradicionālajās kultūrās morālās spriešanas attīstības līmenis ir zemāks nekā attīstītajās Rietumu kultūras valstīs, ļoti reti konstatēta augstākajām morāles attīstības stadijām atbilstoša morālā spriešana. Arī salīdzinot dažādu sociālo grupu pārstāvju morālās spriešanas izpētes rezultātus vienas kultūras ietvaros (Emler, Renwick, & Malone, 1983; Emler, 2002), konstatēts, ka liberālās politiskās ideoloģijas pārstāvji ieguvuši augstākus rezultātus morālās spriešanas testos. Tādējādi rodas jautājums, vai minēto sociālo grupu pārstāvji ir morāli zemāk vērtējami vai arī problēma ir saistīta ar morālās spriešanas mērījumu teorētiskajiem un metodoloģiskajiem aspektiem.

Kāda veida morāle tiek mērīta un salīdzināta, kāds ir jēdziena *morāle* saturs dažādu sociālo grupu pārstāvju apziņā? Viens no morāles jēdziena skaidrojumiem, kas raksturo kognitīvi racionālās pieejas pētījumu fokusu, ir Tjuriela (Turiel, 1983, 3. lpp.) definīcija: „Morāle ir preskriptīvi (ar likumu noteikti) taisnīguma, labklājības un tiesību spriedumi, kas attiecas uz to, kā cilvēkiem vajadzētu vienam pret otru izturēties.” Vērtības, kas neattiecas uz taisnīgumu, tiesībām un labklājību (patriotisms, cieņa pret autoritāti, tīrība un svētums), tika aplūkotas kā nemorālas un attiecinātas uz sociālo konvenciju kategoriju vai personiskās izvēles formu (Turiel, Hildebrandt, & Wainryb, 1991).

20. gs. 90. g. afektīvās revolūcijas laikā būtisks pagrieziens arī morāles psiholoģijā, ko izraisīja evolucionārās sociālās psiholoģijas teoriju ietekm (Hauser, 2008; Wilson, 1975) un atklājumi emociju izpētes jomā, izmantojot mūsdienu neirozinātnes tehnoloģijas (Damasio, 1994; Greene, Sommerville, Nystrom, Darley, & Cohen, 2001; Greene, Cushman, Stewart, Lowenberg, Nystrom, and Cohen, 2009; Pizarro, 2000; Rozin, Lowery, Imada, & Haidt, 1999). Vairojies pētījumu skaits, kuros mēģināts noskaidrot dažādu psihisko un sociālo procesu saistību ar emocionālajiem procesiem un stāvokļiem.

Starpkulturālos pētījumos iegūtie dati apstrīdējuši racionālās spriešanas un kaitējuma argumentu cēlonisko lomu morālā sprieduma izveidē (Haidt, Koller, & Dias, 1993). Secināts, ka

indivīda afektīvās reakcijas, novērtējot noteiktu rīcību, labāk prognozē viņa morālo spriedumu nekā šī rīcības nekaitīguma racionāla analīze (Haidt, Bjorklund, & Murphy, 2000). Tas norāda, ka morālā spriešana, iespējams, nav cēlonis cilvēku paustajam morālajam spriedumam. Tādēļ Heits (Haidt, 2001) piedāvā alternatīvu modeli kognitīvi racionālajai pieejai morālajā psiholoģijā. Balstoties uz pētījumiem sociālajā, kognitīvajā, starpkultūru, evolucionārajā un bioloģiskajā psiholoģijā, kā arī antropoloģijā un primatoloģijā, viņš postulējis, ka morālais spriedums tiek iegūts nevis secīga, apzināta un loģiska spriešanas procesa rezultātā, bet gan ātras, automātiskas novērtēšanas – morālās intuīcijas – rezultātā. Morālā spriešana parasti ir *post-hoc* konstrukcija, kas tiek izveidota, lai sniegtu ticamus iemeslus morālās intuīcijas veidotajam morālajam spriedumam. Šis modelis uzsver arī sociālo attiecību lomu morālā sprieduma ieguvē un ietekmēšanā, jo uzsver sociālo starppersonu procesu un kultūras ietekmju lomu morālās intuīcijas attīstībā un morālo spriedumu izveidē.

Šīs pieejas ietvaros meklētas psiholoģiskas sistēmas, kas ir morālās intuīcijas pamatā. Heits un Džozefs (Haidt & Joseph, 2004; Haidt, 2007), balstoties uz pētījumiem sociālantropoloģijā, emociju neirobioloģijā un primatoloģijā, secinājuši, ka pastāv piecas psiholoģiskas sistēmas un katrai no tām ir sava evolucionārā vēsture, kas devusi iespēju rasties morālajai intuīcijai visās kultūrās. Katra sistēma ir līdzīga garšas kārpiņai, kas rada patiku vai nepatiku attiecībā uz konkrētām situācijām, ar ko cilvēks saskaras sociālajā vidē. Kultūras variē atkarībā no pakāpes un morāles satura, kuras tās izveido, novērtē un māca morālos tikumus, pamatojoties uz pieciem intuitīviem psiholoģiskiem pamatiem: izvairīšanās no kaitējuma, taisnīgums/godīgums, lojalitāte pret iekšgrupu, cieņa pret autoritāti un tīrība/svētums. Balstoties uz psihometriskajiem pētījumiem (Graham et al., 2011), kuros tikuši iesaistīti vairāki desmiti tūkstošu daudzu kultūru pārstāvju, izmantojot Morāles pamatu aptauju MFQ 30 (Graham, Haidt, & Nosek, 2008), kā psihometriski pamatots tika piedāvāts morāles intuitīvo pamatu divu faktoru modelis. Pirmo – individuālisma (*individualizing moral foundation*) morāles pamatu faktoru – veido kaitējuma un taisnīguma pamati, bet otro – savstarpējo saistību morāles pamatu (*binding moral foundation*) faktoru – veido lojalitātes, autoritātes un tīrības morāles pamati (Graham et al., 2011).

Līdz ar to sociāli intuitīvā un morāles pamatu teorija ir paplašinājusi arī morāles jēdziena saturu, uzsverot morāles mērķi – cilvēku apvienošanu grupās un sociālās dzīves regulēšanu. Heits un Keslbers (Haidt & Keslber, 2010, 800. lpp.) piedāvā alternatīvu morāles jēdziena definīciju, kas uzsver morāles sociālās funkcijas: „Morālās sistēmas aptver vērtību, tikumu, normu un paradumu, identitāšu, institūciju un tehnoloģiju kopumu un attīstības psiholoģiskos mehānismus, kuras kopā darbojas, lai nomāktu vai regulētu savtīgumu (egoismu) un darītu iespējamu sociālo dzīvi.”

Pētījumi atklājuši, ka konservatīvi orientētie un reliģiozie indivīdi vairāk nekā liberāli noskaņotie indivīdi savos morālajos spriedumos ir jūtīgi pret morālo rīcību, kuras rezultātā nevienam nav nodarīts pāri (Haidt & Hersh, 2001; Jensen, 1998); tas ļauj izteikt pieņēmumu, ka konservatīvajiem morālo spriedumu pieņemšanā ir svarīgi arī citi, ne tikai ar kaitējuma nodarīšanu saistītie morālie argumenti.

Heita, Greima un Noseka (Haidt & Graham, 2007; Graham, Haidt, & Nosek, 2009) starpkulturālie pētījumi, kuros piedalījušies vairāki desmiti tūkstošu cilvēku dažādās valstīs, atklāja, ka liberāli orientētajiem indivīdiem, pieņemot morālo spriedumu, taisnīgums un izvairīšanās no kaitējuma ir daudz nozīmīgāki aspekti nekā konservatīvajiem, kuriem savukārt svarīga ir arī lojalitāte pret iekšgrupu, respekts pret autoritāti un tīrība/svētums. Stingri pārliecinātiem liberāļiem, pieņemot morālo spriedumu, pirmie divi rādītāji (izvairīšanās no kaitējuma un godīgums/taisnīgums) ir izteikti nozīmīgi, bet pārējie trīs – maznozīmīgi. Taču galēji konservatīvi noskaņotie pētījuma dalībnieki ir atbildējuši, ka viņiem gandrīz vienlīdz svarīgi ir visi pieci morāles intuitīvie pamati.

Daudzi pētījumi (Emler, 2002; Emler et al., 1983) atklāj, ka indivīdi ar konservatīvo politisko orientāciju iegūst zemākus rādītājus morālās spriešanas testos, taču morālajā spriešanā viņiem ir būtiski ne tikai individuālās, bet arī saistību morāles pamati – lojalitāte pret iekšgrupu, cieņa pret autoritāti un tīrība/svētums (Graham & Haidt, 2007; Graham, Haidt, & Nosek, 2009), savukārt liberāļi, kuriem ir būtiski tikai individuālās morāles pamati, iegūst augstus rezultātus morālās spriešanas mērījumos. Tādējādi varētu izteikt pieņēmumu, ka saistību morāles pamatu svarīgums ir negatīvi saistīts ar morālās spriešanas spēju rādītāju. Ja morālās spriešanas spēju rādītājs saskaņā ar Linda pieeju (Lind, 2002) atspoguļo spriešanas konsekvenci attiecībā pret indivīdam svarīgām vērtībām, tad indivīdiem ar mazāku morāli svarīgo vērtību skaitu ir vieglāk saglabāt spriešanas konsekvenci un iegūt augstākus morālās spriešanas rādītājus nekā indivīdiem ar daudzām svarīgām morālajām vērtībām, t.i., konservatīvajiem un reliģiozajiem. Tādējādi saistību morāles pamatu nozīmīgums varētu būt mediators konservatīvo un reliģiozo indivīdu zemākajiem morālās spriešanas rādītājiem.

Pētījuma aktualitāte ir saistīta ar to, ka morāles psiholoģija pašreiz pārdzīvo renesansi sociālās psiholoģijas ietvaros, pēdējos gados būtiski pieaudzis publikāciju skaits morāles un emociju izpētes jomā, taču vēl joprojām psiholoģija pēta morāli tikai individuālās ētikas aspektā, aplūkojot taisnīgumu un indivīda labklājību, bet izvairoties runāt par morāli plašākā kontekstā, kas ietver arī sabiedriskās un dievišķās ētikas jautājumus (Shweder et al., 1997), kas saistīti ar lojalitāti pret iekšgrupu, cieņu pret autoritātēm un ārējo un iekšējo tīrību un svētumu (Graham & Haidt, 2007).

Pētījums balstīts uz jaunākajām teorijām morāles psiholoģijā un nesēn veiktajiem pētījumiem morāles psiholoģiskajā izpētē gan kognitīvi racionālajā, gan sociāli intuitīvajā pieejā un ir viens no nedaudzajiem pētījumiem psiholoģijā Latvijā, kas analizē morāles jautājumus.

Pētījuma zinātniskā novitāte ir tā, ka vēl nav atrodami pētījumi, kas aplūkotu kognitīvi racionālās un sociāli intuitīvajās pieejas veikto morāles psiholoģisko mērījumu savstarpējās mījsakarības. Kognitīvi racionālās un sociāli intuitīvās pieejas pētnieki pamatā darbojas tikai ar savu teorētisko pieeju, reti atsaucoties uz otras pieejas teorētiskajām pamatnostādņēm vai empīriskajiem atklājumiem. Pētījums ir iecerēts kā teorētisks un empīrisks mēģinājums izpētīt abu morālās psiholoģijas pieeju – kognitīvi racionālās un sociāli intuitīvās – saskares punktus, sevišķi tos, kas attiecas uz morāles kognitīvo un afektīvi intuitīvo aspektu mērījumu savstarpējām attieksmēm. Promocijas darba pētījumos meklēti arī psiholoģiskie mehānismi, kas ir pamatā tam, ka dažu sociālo grupu pārstāvji – konservatīvie, ortodoksi reliģiozie – morālās spriešanas spēju mērījumos neiegūst tik augstus rādītājus kā liberālie vai nereliģiozie vai liberāli reliģiozie, kā arī izpētīt faktoros, kas ietekmē morāles intuitīvo pamatu svarīgumu un morālās spriešanas spēju saistību. Pētījumā veikta arī vairāku psiholoģisko mērīšanas instrumentu – Morāles intuitīvo pamatu aptaujas MFQ 30 jautājumu versijas un reliģijas Centralitātes aptaujas Z-10 – adaptācija, kā arī izveidots jauns oriģināls instruments – Sociālā konservatīvisma skala (Trups-Kalne & Dimdins, 2011) politiskās ideoloģijas sociālās dimensijas mērīšanai Latvijas kultūrvidē, kam ir augsti ticamības un validitātes rādītāji.

Pētījuma praktiskā lietderība ir tā, ka pētījums paplašina gan zinātnieku, gan sabiedrības priekšstatus un zināšanas par morāles racionālajiem un intuitīvajiem psiholoģiskajiem mehānismiem un to savstarpējām attieksmēm. Pētījums rosina veikt jaunus pētījumus morāles psiholoģijas nozarē, lai dziļāk izanalizētu morāles attīstību attiecībā uz sabiedriskās un reliģiskās ētikas morāles pamatiem – lojalitāti pret iekšgrupu, cieņu pret autoritāti, tīrību/svētumu, kā arī aktualizē vajadzību pēc jaunu morālās spriešanas mērīšanas instrumentu izstrādes, kas iekļautu arī saistību morāles intuitīvo pamatu vērtības un principus. Pētījuma rezultāti sniedz būtiskas atziņas attiecībā uz jaunās paaudzes morālo audzināšanu, kurā paralēli morālo vērtību, tikumu apguvei un emocionālā jūtīguma attīstībai ir būtiski pilnveidot arī morālās spriešanas spējas, kas palīdz iemācītās vērtības konsekventi un pamatoti izmantot morālo problēmu un konfliktu risināšanā. Pētījuma gaitā gūtās atziņas ļauj uzlabot sabiedriski politisko dialogu, jo ļauj izprast pretējās politiskās orientācijas pārliecības veidošanās psiholoģiskos mehānismus un tādējādi palīdz rast abām pusēm pieņemamus konfliktu risinājumus.

Pētījuma mērķis ir izpētīt morālās spriešanas spēju, morāles intuitīvo pamatu, politiskās orientācijas un reliģiozitātes mījsakarības.

Pētījuma priekšmets – saistība starp morālās spriešanas spējām, morāles intuitīvajiem pamatiem, politisko orientāciju un reliģiozitāti.

Pētījuma hipotēzes:

1. Pastāv atšķirības piecu morāles intuitīvo pamatu svarīgumā respondentiem ar zemiem un augstiem spriešanas spēju rādītājiem: saistību morāles pamati (lojalitāte pret iekšgrupu, cieņa pret autoritāti un tīrība/svētums) ir svarīgāki respondentiem ar zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem nekā respondentiem ar augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem.
2. Pastāv negatīva saistība starp morālās spriešanas spējām, no vienas puses, un konservatīvu politisko orientāciju un reliģiozitāti, no otras puses.
3. Morālās spriešanas spēju rādītājs ir pozitīvi saistīts ar individuālisma morāles intuitīvajiem pamatiem un negatīvi – ar saistību morāles intuitīvajiem pamatiem.
4. Pastāv pozitīva saistība starp postkonvencionālās morālās spriešanas stadijām un individuālisma morāles intuitīvajiem pamatiem un starp konvencionālās morālās spriešanas stadijām un saistību morāles intuitīvajiem pamatiem.
5. Sociālais konservatīvisms ir saistīts ar atbalstu konvencionālās morāles stadijām, bet reliģiozitāte – ar atbalstu postkonvencionālās morāles stadijām.
6. Sociālajam konservatīvismam un reliģiozitātei pastāv saistība ar saistību morāles intuitīvajiem pamatiem, bet nepastāv saistība ar individuālisma morāles intuitīvajiem pamatiem.
7. Saistību morāles intuitīvie pamati ir mediators sociālā konservatīvisma un reliģiozitātes negatīvajā saistībā ar morālās spriešanas spējām.

Papildu hipotēzes:

1. Pētījumā lietoto un latviešu valodā adaptēto pētījuma instrumentu psihometriskie rādītāji atbilst oriģinālajā izlasē iegūtajiem rādītājiem.
2. Pētījumā izstrādātā Sociālā konservatīvisma skala ir psihometriski ticams un valīds instruments politiskās orientācijas sociālās dimensijas mērīšanai latviešu valodā.

Metode

Lai pārbaudītu izvirzītās hipotēzes, veikti divi pētījumi. Pirmais pētījums ir ar kvaziekperimentālu dizainu, kurā salīdzināts morāles intuitīvo pamatu nozīmīgums respondentiem ar augstiem un zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem. Otrs pētījums, kas aplūko morālās spriešanas spēju, morāles intuitīvo pamatu, politiskās orientācijas un reliģiozitātes mījsakarības, ir aprakstošs sakarību pētījums. Abos pētījumos notikusi arī vairāku pētījuma instrumentu adaptācija

un validizācija. Pirmajā pētījumā latviešu valodā adaptēta Morāles pamatu aptaujas MFQ jaunākā 30 jautājumu versija, bet otrajā pētījumā adaptēta Hubera (Huber, 2004) reliģijas Centralitātes aptaujas īsākā 10 jautājumu versija (Z-10), kā arī politiskās orientācijas noteikšanai promocijas darba pētījuma ietvaros izveidotā Sociālā konservatīvisma skala latviešu valodā.

Pētījuma dalībnieki

Pirmajā pētījumā piedalījušies 348 respondenti (68,1 % sieviešu un 31,9 % vīriešu) vecumā no 18 līdz 67 gadiem (M=31,24, SD=9,92), bet otrajā pētījumā – 361 dalībnieks (72,9 % sieviešu un 27,1% vīriešu) vecumā no 16 līdz 74 gadiem (M=33,76, SD=11,25).

Instrumentārijs

- Morālās spriešanas spējas mērītas ar Linda izstrādāto Morālo spriedumu testu MJT (*Moral Judgment Test*, Lind,), kas ir validēts latviešu valodā (Malzubris, 2002).
- Morāles intuitīvie pamati mērīti ar Heita, Greima un Noseka Morāles pamatu aptauju MFQ 30 (*Moral Foundations Questionnaire: 30-Item Full Version* (Graham, Haidt & Nosek, 2008)), kas adaptēta promocijas darba pirmajā pētījumā (MFQ 40 adaptācija latviešu valodā (Šķupele, Dimdiņš, 2008)).
- Demogrāfisko datu aptauja, ar kuras palīdzību noskaidrots pētījuma dalībnieku dzimums, vecums un nodarbošanās.
- Politiskās orientācijas aptauja. Pirmajā pētījumā politiskā orientācija noteikta, izmantojot 8 ballu skalu, bet otrajā pētījumā izmantota promocijas pētījuma ietvaros izveidotā Sociālā konservatīvisma skala (Dimdiņš, Trups-Kalne, 2011).
- Reliģiozitāte pirmajā pētījumā mērīta, izmantojot 6 ballu skalu, bet otrajā pētījumā – izmantojot Hubera (Huber, 2004) reliģijas Centralitātes skalas (*Zentralitātskala Z-15*) 10 jautājumu versiju (Z-10), kas adaptēta promocijas darba otrajā pētījumā (15 jautājumu versijas adaptācija Latvijā (Rudzīte, 2010)).

Procedūra

Pētījuma dati vākti ar interneta aptaujas un papīra aptauju palīdzību individuāli un frontāli, aptaujas aizpildīšanas laiks – bez ierobežojuma.

Datu apstrādes un analīzes metodes

Pētījuma dati apstrādāti, izmantojot datorprogrammas MS Excel, SPSS 18. versiju, lietojot šādas statistikas metodes – multivariatīvā dispersiju analīze, Studenta t kritērija un Koena d kritērija, Fišera z kritērija, Pīrsona korelācijas koeficientu aprēķināšana, kā arī mediācijas modeļu izveide, balstoties uz Barona un Kenija (Baron & Kenny, 1986) pieeju.

Pētījuma uzdevumi:

- 1) zinātniskās literatūras par pētījuma tēmu apzināšana un analīze;
- 2) pētījuma projekta izstrāde;
- 3) pētījuma instrumentu adaptācija;
- 4) pētījuma metožu adaptācija pilotpētījumā;
- 5) datu vākšana, apstrāde un analīze;
- 6) rezultātu izpēte un interpretācija. Secinājumi;
- 7) pētījuma pārskata atspoguļošana disertācijas formā.

Aizstāvēšanai izvirzītas šādas tēzes:

1. Piecu morāles intuitīvo pamatu svarīguma respondentiem ar zemiem un augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem ir atšķirīgs:
 - 1.1. izvairīšanās no kaitējuma/rūpju morāles pamats ir vienādi svarīgs gan respondentiem ar augstiem, gan zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem; taisnīguma/godīguma morāles intuitīvajam pamatam respondenti ar zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem sniedz augstāku šī morāles pamata svarīguma novērtējumu nekā respondenti ar augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem;
 - 1.2. respondentiem ar zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem lojalitātes pret iekšgrupu, cieņas pret autoritāti un tīrības/svētuma morāles intuitīvie pamati ir svarīgāki nekā respondentiem ar augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem.
2. Pastāv negatīva saistība starp morālās spriešanas spējām, no vienas puses, un konservatīvu politisko orientāciju (mērītu pašnovērtējuma skalā un kā sociālo konservatīvismu) un reliģiozitāti (mērītu pašnovērtējuma skalā kā reliģijas nozīmīgumu), no otras puses;
 - 2.1. mērot reliģiozitāti ar Hubera reliģijas Centralitātes skalu negatīva saistība starp morālās spriešanas spējām un reliģiozitātes kopīgo rādītāju nepastāv, ir konstatēta negatīva saistība tikai ar vienu reliģiozitātes dimensiju – dievkalpojumu apmeklēšanu.
3. Konstatēta negatīva saistība starp morālās spriešanas rādītāju un saistību morāles pamatiem, taču nepastāv saistība starp morālās spriešanas spēju rādītāju un individuālisma morāles pamatiem.
4. Pētījumā tika konstatēta saistība starp atbalstu atsevišķām postkonvencionālās morāles stadijām un individuālisma morāles pamatu nozīmību un saistība starp atbalstu atsevišķām konvencionālās morāles stadijām un saistību morāles pamatu nozīmību.
 - 4.1. pastāv saistība starp atbalstu Kolberga modeļa 6. stadijas argumentiem, kas atbilst postkonvencionālās morāles līmenim, un individuālisma morāles pamatiem, taču nepastāv saistība starp atbalstu 5. stadijas argumentiem, kas atbilst postkonvencionālās morāles līmenim, un individuālisma morāles pamatu nozīmību;

4.2. pastāv saistība starp atbalstu 3. stadijas argumentiem, kas atbilst konvencionālās morāles līmenim, un saistību morāles pamatu nozīmību indivīdam, taču nav konstatēta saistība starp atbalstu 4. stadijas argumentiem, kas atbilst konvencionālajam morālās spriešanas līmenim, un saistību morāles pamatu svarīgumu.

5. Nepastāv sociālā konservatīvisma rādītāja saistība ar atbalstu konvencionālās morāles stadijām, nav konstatēta reliģiozitātes kopīgā rādītāja saistība ar atbalstu postkonvencionālās morāles stadiju rādītājiem.

6. Pastāv saistība starp sociālo konservatīvismu un reliģiozitāti (visām reliģiozitātes dimensijām), no vienas puses, un saistību morāles pamatu nozīmību, no otras puses, taču pastāv saistība arī starp sociālo konservatīvismu un reliģiozitāti, no vienas puses, un individuālisma morāles pamatiem, no otras puses. Korelācijas starp sociālo konservatīvismu un reliģiozitāti, no vienas puses, un saistību morāles pamatu nozīmību, no otras puses, ir daudz ciešākas nekā ar individuālisma pamatu nozīmību.

7. Pastāv saistību morāles pamatu pilns mediators efekts sociālā konservatīvisma un morālās spriešanas spēju negatīvajā saistībā, taču attiecībā uz reliģiozitātes un morālās spriešanas spēju negatīvo saistību pastāv saistību morāles pamatu pilns mediators efekts tikai vienas reliģiozitātes dimensijas (dievkalpojumu apmeklēšanas) negatīvajā saistībā ar morālās spriešanas spējām.

8. Promocijas darbā lietoto un adaptēto instrumentu psihometriskie rādītāji ir pietiekami, lai šos instrumentus izmantotu pētījumā:

8.1. Linda Morālo spriedumu testa validitātes pārbaudes rezultāti atbilst instrumenta autora izstrādātajiem validitātes kritērijiem;

8.2. Morāles intuitīvo pamatu aptaujas jaunākā 30 jautājumu versija MFQ 30 uzrāda morāles pamatu teorijai atbilstošāku faktoru struktūru nekā pirms tam pētījumos Latvijā izmantotā 40 jautājumu versija MFQ 40. Ir iegūti apmierinoši skalu iekšējās saskaņotības rādītāji.

9. Pētījumā izveidotajai Sociālā konservatīvisma skalai ir ļoti augsti iekšējās ticamības un faktoriālās validitātes rādītāji, kā arī labi kriteriālās validitātes rādītāji.

Promocijas darbu veido deviņas nodaļas. Pirmās trīs nodaļas veltītas kognitīvi racionālajai pieejai morāles izpētē. Pirmā nodaļa aplūko kognitīvi racionālās pieejas pamatlicēju Piažē un Kolberga teorētiskās koncepcijas, kā arī Linda morāles divu aspektu teorijas pamatprincipus. Otrajā nodaļā analizēti ar morālās spriešanas spējām saistītie faktori – kognitīvā attīstība, sociālā un izglītības pieredze, politiskā orientācija un reliģiozitāte. Trešā nodaļa atklāj ar kognitīvi racionālo pieeju veikto pētījumu sociāli kulturālo neobjektivitāti. Ceturta un piektā nodaļa ir veltīta sociāli intuitīvajai pieejai morāles pētīšanā, ceturta nodaļa sniedz Heita morālā spriešanas sociāli intuitīvā

modeļa apskatu, bet piektā nodaļa aplūko morāles intuitīvo pamatu teorijas pamatnostādnes un sniedz abu morāles pētīšanas pieeju – kognitīvi racionālās un sociāli intuitīvās – pētījumu saskares punktu analīzi. Sestajā nodaļā – promocijas darba teorētiskās daļas kopsavilkums un izvirzīto hipotēžu pamatojums. Septītā nodaļa veltīta pirmā pētījuma par morāles intuitīvo pamatu svarīguma atšķirībām respondentiem ar zemiem un augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem aprakstam un rezultātu analīzei, savukārt astotā nodaļa – otrā pētījuma, kas aplūko morālās spriešanas spēju, morāles intuitīvo pamatu, politiskās orientācijas un reliģiozitātes mījsakarības, pētījuma aprakstam un rezultātu analīzei. Devītajā nodaļā sniegts pārskats par pētījumā iegūtajiem secinājumiem, rezultātu interpretācija, analizēti pētījuma ierobežojumi un praktiskais lietojums, kā arī piedāvāti ieteikumi tālākajam pētniecības darbam. Promocijas darbā ievietotas 22 tabulas un 10 attēli, literatūras sarakstā ir minēti 219 literatūras avoti angļu, vācu, latviešu, krievu un poļu valodā. Darba apjoms bez pielikumiem ir 140 lapaspuses, pielikumi ir papildu 13 lapaspuses.

Ar promocijas darbu saistītās publikācijas:

Trups-Kalne, I., Dimdiņš, Ģ. (2011). Morāles intuitīvo pamatu atšķirības respondentiem ar augstiem un zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem. *Latvijas Universitātes raksti, Psiholoģija*, 768. (197. –213. lpp.)

Trups-Kalne, I. (2007). Morālās spriešanas saistība ar studiju vides faktoriem augstskolā. Sabiedrība, integrācija, izglītība. *Starptautiskās zinātniskās konferences materiāli 2006. gada 24.–25. februāris* (210.–218. lpp.). Rēzekne: Rēzeknes Augstskolas izdevniecība.

Trups-Kalne, I. (2006). Morālās spriešanas attīstības faktori kognitīvajās morālās attīstības teorijās. Izglītība sabiedrības ilgtspējīgai attīstībai. *Starptautiskās zinātniskās konferences materiāli 2006. gada 6.–8. aprīlis* (467.–474. lpp.). Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības augstskola.

Promocijas darba rezultātus atspoguļojošās pētījuma kopsavilkumu publikācijas:

Trups-Kalne, I., Dimdins, G. (2011). Development of a Latvian social conservatism scale. *Abstracts of 11th European conference on Psychological Assessment*, Riga, 31.08.–03.09.2011.

Trups-Kalne, I., Dimdins, G. (2011). Relation between moral competence, moral foundations, and political ideology, *Abstracts of European Association of Social Psychology the 16th General Meeting*, 12–16 July 2011.

Trups-Kalne, I., Dimdins, G. (2011). “Binding” moral foundations mediate relation between political ideology and moral competence. *Abstracts of the 12th European Congress of Psychology, Istanbul 2011*, 4–8 July.

Trups-Kalne, I., Belaja, I. (2009). Differences in moral foundations for respondents with high and low moral competence. *Abstracts of XIV European Conference on Developmental Psychology*, Lithuania, August 18–22, 2009.

Trups- Kalne, I. (2008). The Influence of opportunities of role taking and guided reflections on student's moral judgment competence in institutions of higher education. *International Journal of Psychology*, 43(3-4), 163-163.

Trups-Kalne, I. (2008). Studentu morālās spriešanas spēju saistība ar lomu uzņemšanos un virzīto refleksiju izdevībām studiju laikā augstskolā. *Daugavpils Universitātes 50. starptautiskās zinātniskās konferences tēzes*.

Promocijas darba rezultātus atspoguļojošās prezentācijas konferencēs:

Starptautiskās konferences un kongresi:

Trups-Kalne, I., Dimdiņš, Ģ. (2011). Moralitātes, politiskās ideoloģijas un reliģiozitātes mījsakarību psiholoģiskie aspekti. *Apvienotais pasaules latviešu zinātnieku 3. kongress un letonikas 4. kongress, sekcija I. Kultūra un nacionālā identitāte. Reliģiozitāte Latvijā: vēsture un mūsdienų situācija*. Rīga, 2011. gada 24. – 27. oktobris.

Trups-Kalne, I., Dimdins, G. (2011). Development of a Latvian social conservatism scale. *11th European conference on Psychological Assessment*, Riga, 31.08.–03.09.2011.

Trups-Kalne, I., Dimdins, G. (2011). Relation between moral competence, moral foundations, and political ideology, *European Association of Social Psychology the 16th General Meeting*, 12–16 July 2011.

Trups-Kalne, I., Dimdins, G. (2011). “Binding” moral foundations mediate relation between political ideology and moral competence. *The 12th European Congress of Psychology, Istanbul 2011*, 4–8 July.

Trups-Kalne, I., Belaja, I. (2009). Differences in moral foundations for respondents with high and low moral competence. *XIV European Conference on Developmental Psychology*, Lithuania, August 18–22, 2009.

Trups-Kalne, I. (2008). The Influence of opportunities of role taking and guided reflections on student's moral judgment competence in institutions of higher education. *XXIX International Congress of Psychology*, 20–25 July, 2008, Berlin, Germany.

Trups-Kalne, I. (2008). Studentu morālās spriešanas spēju saistība ar lomu uzņemšanos un virzīto refleksiju izdevībām studiju laikā augstskolā. *Daugavpils Universitātes 50. starptautiskā zinātniskā konference*, Psiholoģijas sekcija, 2008. gada 15.–17. maijs.

Trups-Kalne, I. (2007). Augstskolas sociāli pedagoģisko faktoru loma studentu morālās spriešanas attīstībā. *1. starptautiskā zinātniskā konference. Psiholoģijas aktualitātes mūsdienu izglītībā. Liepājas Pedagoģijas akadēmija*, 2007. gada 22. novembrī.

Trups-Kalne, I. (2007). Relation between moral judgement competence and factors of learning environment in Latvia. (Die Verbindung der moralischen Urteilsfähigkeit mit den Faktoren der Lernumwelt an der Hochschule in Lettland). *Finnish Baltic Initiative – 2007. Holistic Education and Teacher Training*. Riga, University of Latvia, Faculty of Theology, 2–5 October, 2007.

Trups-Kalne, I. (2006). Morālās spriešanas attīstības faktori kognitīvajās morālās attīstības teorijās. *Izglītība sabiedrības ilgtspējīgai attīstībai. Starptautiskā zinātniskā konference. Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības augstskola*, 2006. gada 6.–8. aprīlis.

Trups-Kalne, I. (2006). Morālās spriešanas saistība ar studiju vides faktoriem augstskolā. *Sabiedrība, integrācija, izglītība. Starptautiskā zinātniskā konference. Rēzeknes Augstskola*, 2006. gada 24.–25. februāris.

Vietējās konferences un kongresi:

Trups-Kalne, I. (2011). Morālās spriešanas, morāles intuitīvo pamatu, politiskās orientācijas un reliģiozitātes mijsakarbības. *Latvijas katoļu studentu dienu zinātniskā konference*, Laterāna Pontifikālās universitātes filiāle, Rīgas Augstākais reliģijas zinātņu institūts, 2011. gada 7. maijs.

Trups-Kalne, I. (2010). Morāles psiholoģijas aktuālās teorētiskās nostādnes un pētījumi. *1. Latvijas psihologu kongress*, Rīgā, LU 2010. gada 11. decembrī.

Trups-Kalne, I. (2009). Jaunākie morāles psiholoģijas pētījumi: kognitīvi racionālā un sociāli-intuitīvā pieeja. *LU Zinātniskā konference, Psiholoģijas sekcija*, 2009. gada februāris.

Trups-Kalne, I. (2008). Morālās spriešanas saistība ar personības iezīmēm studiju vides kontekstā. *LU 66. Zinātniskā konference, Psiholoģijas sekcija*, 2008. gada 7. februāris.

Trups-Kalne, I. (2007). Morālās spriešanas un studiju vides saistības jaunākie pētījumi psiholoģijā, *LU 65. Zinātniskā konference, Psiholoģijas sekcija*, 2007. gada 8. februāris.

1. Kognitīvi racionālā pieeja morāles psiholoģiskajā izpētē

Kognitīvi racionālā pieeja psiholoģiskajā morāles izpētē radusies kognitīvās revolūcijas iespaidā 20. gs 30.–50. g., kad īpaša uzmanība tika pievērsta kognitīvo procesu pētīšanai un to saistībai ar citiem psihiskajiem procesiem un uzvedību. Šī pieeja uzsver morāles un kognitīvo procesu ciešo saistību morāles attīstībā, morālo lēmumu pieņemšanā un uzvedībā. Šajā nodaļā aplūkoti kognitīvi racionālās pieejas pirmie būtiskākie morāles teorētiskie modeļi, ko, balstoties uz veiktajiem pētījumiem, izveidojuši Piažē (Piaget, 1932/1965) un Kolbergs (Kohlberg, 1969), kā arī viena no mūsdienu kognitīvi racionālās pieejas teorijām – Linda (Lind, 2002) morāles divu aspektu teorija. Nodaļas noslēgumā īsumā analizētas arī citu ar kognitīvi racionālo pieeju strādājušo autoru devums morāles psiholoģiskajā izpētē.

1.1. Piažē pirmie pētījumi morāles psiholoģijā

Piažē savos morālajai attīstībai veltītajos pētījumos, kas veikti 20. gs 20. g. un apkopoti vienā no viņa agrīnajiem darbiem *The Moral Judgment of the Child* (Piaget, 1932/1965), par morālās attīstības pamatu pieņēmis noteiktu kognitīvo spēju attīstības līmeni. Piažē uzskatījis, ka indivīda morālie spriedumi atspoguļo ne tik daudz to, ko viņam ir iemācījuši vecāki vai sabiedrība, bet gan viņa paša kognitīvās attīstības līmeni. Tādējādi izmaiņas morālās spriešanas procesā ir bērna kognitīvās attīstības rezultāts.

Piažē savos pētījumos izmantojis pamatā divas metodes – intervijas un morālo dilemmu risināšanu. Viņš bērņus iztaujājis par dažādu spēļu noteikumiem – visbiežāk par spēli ar marmora bumbiņām, jo uzskatījis, ka bērnu spēles ir sava veida sociālās pasaules modelis, kurā ir savi noteikumi, sociālās normas, kas ir nostiprinātas savstarpējās attiecībās, kā arī sankcijas par noteikumu pārkāpšanu. Piažē interesējies par bērnu spējām ievērot spēles noteikumus, viņu izpratni par šo noteikumu būtību un izcelsmi, tādā veidā viņš vēlējies atklāt, kā attīstās bērnu morālās zināšanas. Izlikdamies, ka viņš nezina spēles noteikumus, Piažē lūdzis bērņiem tos izskaidrot un spēles gaitā jautājis, kas šos noteikumus ir izveidojis un kas tos var mainīt.

Šo pētījumu rezultāti parādījuši, ka bērņi vecumā apmēram no 5 līdz 10 gadiem spēles noteikumus uzskata par pastāvīgiem un nemainīgiem, tādiem, kas vienmēr tādi ir bijuši un kurus devis bērna tēvs vai Dievs, un tos nedrīkst mainīt (eksternālie likumi). Tomēr bērņi nekaunējoties tos pārkāpj sev par labu un neredz nekā nesavienojama atziņā, ka abi spēlētāji var uzvarēt spēli.

Bērņi pēc 10 gadu vecuma apzinās, ka spēles noteikumi ir relatīvi, tos ir izdomājuši paši bērņi un tos drīkst mainīt, savstarpēji vienojoties (Piaget, 1932/1965). Noteikumu funkcija ir novērst

strīdus un ķildas, kā arī nodrošināt godīgu spēli. Bērni šajā vecumā stingri turas pie noteikumiem un diskutē par dažādām spēles noteikumu niansēm un noteikumu maiņas nozīmi un ietekmi. Piažē nosaucis šo morālo orientāciju attiecībā uz sadarbību ar vienaudžiem par savstarpējo respektu, kas atšķiras no vienpusēja respekta, ko mazākie bērni izrāda pieaugušo autoritātei.

Otrajā metodē bērniem piedāvāti daži stāstiņi, kuros ir sava veida morālā dilemma, un noskaidrots bērna viedoklis, kā morāli jāvērtē dilemmas personāža rīcība (kurš no diviem bērniem ir izdarījis lielāku pārkāpumu un pelnījis lielāku sodu?) – objektīvi, t.i., balstoties uz rīcības negatīvajām sekām, vai arī subjektīvi – ņemot vērā rīcības motīvus. Ar šo metodi veiktie pētījumi norādījuši, ka mazākiem bērniem raksturīgi rīcības morālo kvalitāti vērtēt pēc tās sekām, neņemot vērā nodomu (objektīvā jeb eksternālā atbildība). No 10 gadu vecuma bērni sāk ņemt vērā rīcības motivāciju, spriežot par tās morālo kvalitāti (Piaget, 1965), uzskatot, ka pārkāpuma smagumu nosaka motīvs (iekšējā, t.i., internālā atbildība). Balstoties uz šiem pētījumiem, Piažē postulējis, ka morāles attīstībai ir četras stadijas (Piažē vairāk interesējies par pēdējām divām stadijām): amorālā stadija, imitācijas stadija, heteronomās morāles un autonomās morāles stadija.

Amorālajā stadijā, kad bērnam vēl nav priekšstata par morāli, uzvedība tiek regulēta no ārpusēs. Imitācijas stadijā bērns tikai imitē morālo valodu, neizprotot, kā tā saistās ar viņa uzvedību; šajā stadijā indivīda uzvedību konkrētajās situācijās nosaka citu uzvedības atdarināšana un vispārīgi ieradumi.

Heteronomās morāles stadijā indivīda morālajai uzvedībai raksturīga pakļaušanās cita indivīda, visbiežāk autoritātes, dotiem noteikumiem. Šajā stadijā ir bērni no 3–5 līdz 10–11 gadu vecumam, kad viņos veidojas atbildības izjūta attiecībā pret likumu un principu ievērošanu, kas tiek atzīti noteiktā sociālā vidē. Noteikumi tiek atzīti par autoritātes dotiem un negrozāmiem, bet rīcības morālā kvalitāte tiek vērtēta pēc zaudējuma lieluma, ko radījusi šī rīcība.

Autonomajai morālei raksturīga pakļaušanās paša indivīda iekšēji pieņemtiem noteikumiem. Šī morālās attīstības stadija raksturīga pieaugušajiem un bērniem pēc 10 gadu vecuma, kad tiek kritiski izvērtēts autoritātes viedoklis un par morālās rīcības kvalitātes faktoru tiek uzskatīta rīcības motivācija, nevis sekas.

Izvērtējot Piažē teoriju, pētnieki pārmet tai neobjektivitāti pret dzimumu. Piažē uzskatījis, ka populārā meiteņu spēle „klases” (*hop-sotch*) ir ļoti vienkārši salīdzināma ar populāro zēnu spēli ar marmora bumbiņām. Piažē savos pētījumos atklājis, ka meitenes līdzīgu morāles līmeni kā zēni sasniedz vēlāk, viņas ir mazāk norūpējušās par sīku likumu izstrādāšanu.

Citi pētnieki (Durkin, 1995; Nelson, 1980) norādījuši, ka pirmsskolas bērns nav amorāls un bērnu izpratne par rīcības motīvu ir daudz sarežģītāka, nekā Piažē domājis. Piažē stāstiņi rāda

uzvedības sekas eksplicīti (skaidri), bet motīvs nav atklāts skaidri. Kad trīs gadus vecs bērns redz cilvēku darām kaut ko, kas rada negatīvas sekas, tad viņš pieņem, ka arī šī cilvēka motīvi ir negatīvi. Bet, kad informācija par motīvu ir eksplicīta, pat trīs gadus vecs bērns var izdarīt morālu spriedumu, balstoties uz motīvu, neskatoties uz sekām. Tas ļauj secināt, ka mazākie bērni ir nedaudz vājāki eksperti nekā vecāki bērni, atdalot motīvu no sekām un lietojot šīs atsevišķās informācijas vienības, lai veidotu morālo spriedumu.

Saskaņā ar informācijas apstrādes teoriju (Gelman & Baillargeon, 1983) attīstības aspekti, ko Piažē piedēvējis pieaugoši domāšanas līdzsvarotībai un sarežģītībai, patiesībā ir rezultāts informācijas glabāšanas un atgūšanas no atmiņas iespējām. Lielākā daļa piecus gadus veco bērnu ir teikuši, ka Džons ir lielāks palaidnis nekā Henrijs, jo ir sasisis vairāk tasīšu. Tas ir tādēļ, ka viņi nespēj atcerēties citas šī stāsta detaļas. Kad izdarīti centieni, lai atcerētos citas stāsta detaļas, arī piecgadīgie bieži ņem vērā motīvu, turklāt tikpat labi kā zaudējumu.

Daudzi pētnieki (piem., Moran & McCullers, 1984) ir kritizējuši Piažē izmantotās metodes. Daži zinātnieki norādījuši, ka notikumu secība stāstos, kur informācija par sekām ir beigās, pievērš bērnu uzmanību sekām, nevis personāža motīviem, tādēļ tika veiktas notikumu secības izmaiņas. Citi pētnieki akcentējuši grūtības, ar kādām bērni var sastapties, cenšoties saprast un atcerēties informāciju, izmantojot tikai dzirdes uztveri, jo stāsti pasniegti mutiski. Tādēļ daži mutisko formu aizvietojuši ar video fragmentiem vai arī katru stāstu analizējuši atsevišķi (Berg-Cross, 1975; Chandler, Greespan, & Barenboim, 1973). Citi pētnieki (piemēram, Nelson-LeGall, 1985) pievērsuši uzmanību tam, ka Piažē stāstos ne vienmēr skaidri nodalīts motīvs (labs vai slikts) un nolūks (tīši vai netīši), tādēļ veiktas šo stāstu modifikācijas, kurās šie abi aspekti tiek atdalīti, tāpat arī lielākajā daļā stāstu motīvs un zaudējuma lielums mainās paralēli, tādēļ nav iespējams noteikt, kādu informāciju bērns konkrētajā gadījumā ir spējīgs izmantot.

Lai arī Piažē teorijai ir trūkumi, tādi kā bērna spēju nenovērtēšana, orientācija tikai uz kognitīvajiem attīstības faktoriem, neņemot vērā sociālos faktorus, viņa pētījumi ir ļoti nozīmīgi ne tikai attiecībā uz iegūtajiem rezultātiem, bet arī tādēļ, ka tajos pirmoreiz pētījuma objekts ir morālā spriešana jeb morālās attīstības kognitīvais aspekts. Piažē pētījumi kļuvuši par pamatu vienai no visvairāk pazīstamajām mūsdienu morāles psiholoģiskajām koncepcijām – Kolberga morālās attīstības teorijai.

1.2. Kolberga morālās spriešanas attīstības modelis

Kolbergs (Kohlberg, 1968/1995) 20. gs. 50. g. ASV vēlējies turpināt Piažē sāktos pētījumus, gribēdams noskaidrot, kā morāle attīstās pusaudža gados un pieaugušo vecumā. Tāpēc Kolbergs

paplašinājis savu pētījuma izlasi, iekļaujot tajā arī pusaudžus un pieaugušos. Balstoties uz sava sākotnējā pētījuma rezultātiem, kurus viņš apkopojis savā doktora disertācijā 1958. gadā, Kolbergs morālajā attīstībā izdalījis trīs līmeņus, katru līmeni sadalot divās stadijās, tādējādi iegūstot sešu stadiju modeli (sk. 1. tabulu).

Viņa morālo spriedumu analīze balstās uz 72 Čikāgas priekšpilsētu zēnu grupas pētījuma datiem. Zēni tika sadalīti trīs vecuma apakšgrupās – 10, 13 un 16 gadus veci. Puse no tiem nākuši no augstākā vidusslāņa, otra puse – no zemākā vidusslāņa. Puse no katras grupas zēniem bijusi citu zēnu ieredzēta, otra puse – sociāli izolēta. Visu grupu zēni attiecībā uz IQ bijuši samērojami. Turklāt morālās attīstības analīze veikta arī 16 gadus vecu delinkventas uzvedības pusaudžu grupā, sešus gadus vecu bērnu un trīspadsmit gadus vecu zēnu un meiteņu grupā, kas dzīvojuši ārpus Bostonas.

1. tabula. Kolberga morālās spriešanas 6 stadiju modelis
(Kohlberg, 1976/1995, 128.-132. lpp.)

Līmenis/stadija	Kas ir pareizi	Pareizas rīcības pamatojums	Sociālā perspektīva
I līmenis Pirmskonvencionālā morāle			
1. Heteronomā morāle	Ievērot likumus, kuru pārkāpšana tiek sodīta. Paklausība kā pašvērtība. Izvairīšanās no fizisku bojājumu nodarīšanas cilvēkiem un lietām.	Izvairīšanās no soda un augstākstāvoša (pārāka) vara un autoritātes.	Egocentrisms. Indivīds nerēķinās ar citu cilvēku interesēm vai neatzīst, ka tās varētu būt atšķirīgas no paša indivīda interesēm, vai arī nespēj aptvert divus dažādus viedokļus. Indivīds spriež pēc ārējām norisēm, nevis pēc to pamatā esošās intencijas (nodoma). Tiek savā starpā jaukts personīgs un autoritātes viedoklis.
2. Individuālists, mērķapziņa un savstarpējā apmaiņa	Ievērot likumus, bet tikai tad, kad tie kalpo kādu tiešu, tūlītēju interešu apmierināšanai; personīgo interešu un vajadzību apmierināšana un ļaušana arī citiem darīt to pašu. Taisnīgs ir godīgums, līdzvērtīga apmaiņa, darījumi un savstarpēja vienošanās.	Personīgo interešu un vajadzību apmierināšana, turklāt tiek atzīts, ka arī citiem cilvēkiem ir savas noteiktas intereses.	Konkrēti individuālistiskā perspektīva. Atziņa, ka dažādu cilvēku individuālās intereses var atrasties pretrunā, tādējādi taisnīgums (konkrēti – individuālā ziņā) ir relatīvs.
II līmenis Konvencionālā morāle			
3. Daudzpusīgas savstarpējās gaidas, attiecības un interpersonālā konformitāte	Atbilstība apkārtējo cilvēku gaidām, ko tie izvirza indivīdam kā noteiktas lomas izpildītājam (dēlam, brālim, draugam u.c.). “Būt labam” ir ļoti svarīgi; tas nozīmē, ka nolūkiem jābūt godīgiem un jābūt par citiem. Tas nozīmē arī kopt	1) Nepieciešamība būt “labam cilvēkam” savās un citu acīs; 2) simpātijas pret citiem; 3) ticība “zelta likumam” ¹ ; 4) vēlēšanās saglabāt likumus un autoritātes, kas atbalsta stereotipiski “labu” izturēšanos.	Indivīda, kas atrodas attiecībās ar otru indivīdu, pozīcija. Indivīds apzinās savstarpējās jūtas, vienošanās, kuras saglabā priekšroku, salīdzinot ar individuālajām interesēm. Ar konkrētā “zelta likuma” palīdzību tiek integrēti

¹ Dari citiem to, ko vēlies, lai citi darītu tev (Nedari citiem to, ko nevēlies, lai citi tev darītu).

Līmenis/stadija	Kas ir pareizi	Pareizas rīcības pamatojums	Sociālā perspektīva
4. Sociālā sistēma un sirdsapziņa	attiecības, izjust uzticēšanos, cieņu, lojalitāti un pateicību. Izpildīt savus pienākumus, vadīties pēc likumiem, izņemot tādus ekstremālus gadījumus, kuros tie ir pretrunā ar citām pieņemtajām sociālajām saistībām. Pareizi ir kalpot sabiedrībai, grupai vai institūcijai.	Sabiedrības institūciju darbības saglabāšana, izvairīšanās no sistēmas sabrukuma, “ja katrs tā darīs” vai arī atbilstība sirdsapziņas prasībām, kas atgādina par pašpieņemtajām saistībām. (Viegli sajaukt ar 3. stadijai raksturīgo ticību likumiem un autoritātēm.)	atšķirīgie viedokļi, vienmēr saglabājot iespēju atteikt citiem. Pasaule netiek skatīta vispārīgā sitēmperspektīvā. Spēja atšķirt sabiedrības viedokli no interpersonālās vienošanās, t.i., pret atsevišķu indivīdu virzītiem motīviem. Pārņem sistēmas viedokli, kas nosaka lomas un likumus. Uzskata (ievēro) individuālās attiecības kā saiknes starp sistēmas daļām.
III līmenis Postkonvencionālā (uz principiem orientētā) morāle			
5. Sociālo kontraktu stadija, t.i., sabiedrisko vajadzību un individuālo tiesību stadija	Fakta apzināšanās, ka cilvēku vidū pastāv dažādi viedokļi un vērtības, lielākā daļa no tiem ir kādas grupas noteikti (grupai specifiski). Tomēr šiem relatīvajiem noteikumiem ir jāseko taisnīguma un norunāto sociālo kontraktu dēļ. Dažas absolūtas vērtības, kā tiesības uz dzīvību un brīvību, sabiedrībā ir jārespektē neatkarīgi no cilvēku vairākuma viedokļa.	1. Pienākuma jūtas pret sabiedriskajā līgumā pamatā esošajām vienošanās, likumi jārada un jāpilda visu cilvēku labumam un tiesību ievērošanas dēļ. 2. Brīvprātīgu līgumsaistību izjūta pret ģimeni, draugiem, uzticības personām un darba pienākumiem. 3. Interese par to, lai tiesības un pienākumi būtu sadalīti atbilstoši kopīgā labuma racionālajiem aprēķiniem, atbilstoši devīzei “vislielāko iespējamo labumu lielākajai iespējamai cilvēku daļai”.	Sabiedrībai pakārtots skatījums. Racionālā indivīda perspektīva, kas apzinās vērtību un tiesību eksistenci un ir pakārtots sociālām saistībām un pienākumiem. Tiek integrēti atšķirīgie viedokļi ar vienošanās, līguma, objektivitātes (brīvības no aizspriedumiem) un piemērotu pārmaiņu formālajiem mehānismiem. Ņem vērā kā morāles, tā legālos viedokļus, atzīst, ka tie var nonākt pretrunā, un saskata grūtības to integrēšanā.
6. Universālo ētisko principu stadija	Vadīšanās pēc pašizvēlētiem ētiskiem principiem. Speciāli likumi un sabiedriskas vienošanās tiek ievērotas tādēļ, ka uz tiem balstās šie pašizvēlētie principi. Ja likumi pārkāpj šo principus, tad rīkojas saskaņā ar principu. Pie izvēlētajiem principiem pieder universālie taisnīguma principi: visu cilvēku vienlīdzīgas tiesības un cieņa pret indivīdu.	Racionāla ticība universālo morālo principu derīgumam un personiska pienākuma izjūta pret šiem principiem.	Morāles viedokļa perspektīva, no kuras tiek atvasināta sabiedriskā kārtība. Tā ir racionāla indivīda perspektīva, kas atzīst morāles būtību, t.i., atzīst un rīkojas atbilstoši tam, ka katrs cilvēks ir mērķis pats sevī.

Pamatā iegūto novērtēšanas materiālu veido divas stundas gara magnetofona lentē ierakstīta Morālo dilemmu intervija MJI (*Moral Judgment Interview*), kurā apspriestas hipotētiskās morālās dilemmas, saturs un metode aizgūti no Piažē pētījumiem. To sākotnēji veidojusi tikai viena Hainsa (vācu val. *Heinz*) dilemma, kurā indivīdam ir jāizlemj un jāpamato, vai Hainsam bija jāzog zāles

slimās sievas glābšanai vai nē. Vēlāk intervija papildināta ar citām dilemmām, kopā ir deviņas dilemmas, un intervijai ir trīs paralēlās formas. Kolberga stāstu formā sacerētās situācijas izveidotas tā, ka tajās paklausība sociāli atbalstāmajiem likumiem vai autoritātēm nonāk konfliktā ar cilvēka vajadzībām vai citu indivīdu labklājību. Indivīdam jāizvēlas starp paklausību autoritātēm vai likumiem un rūpēm par citu cilvēku labklājību un dzīvību. Pēc tam respondentam jāatbild uz vairākiem jautājumiem, lai izdibinātu atbildei pamatā esošo spriešanas struktūru.

Vissvarīgākais morālās dilemmas apspriešanas procesā bijis uzvedības pamatojums, uz kuru balstoties Kolbergs izveidoja sešu stadiju morālās un vērtību attīstības modeli. Tipoloģija balstās uz 25 dažādiem morāles aspektiem (kas tiek grupēti pamattēmās: likumi, sirdsapziņa, citu labklājība, lomu uzņemšanās, soda taisnīgums, pozitīvais taisnīgums, motīvs), kurus respondents analizējis savā spriešanas procesā (Kohlberg, 1976/1995). Katrs aspekts uztverts kā dimensija, ko definē sešu stadiju modelis, turklāt katra stadija atbilst sešiem morālās spriešanas tipiem. Šie aspekti reprezentē konceptus, kas tiek pieņemti katrā kultūrā un kas tiek izmantoti morālajā spriešanā (Kohlberg, 1968/1995). Katru augstāko stadiju (Kohlberg, 1976/1995) raksturo spēcīgāk internalizēta un autonomāka morālo likumu uztvere, izteiktākas rūpes par citu labklājību, visaptverošāka taisnības izjūta u.c.

Pamatpētījumu Kolbergs uzsācis 1956. gadā un turpinājis to kā longitudinālu pētījumu – ik pēc trīs gadiem 20 gadu periodā ticies ar pētījumā iesaistītajiem dalībniekiem, lai novērtētu viņu morālo izaugsmi (Kohlberg, 1984; Colby, Gibbs, Lieberman, & Kohlberg, 1983; Colby & Kohlberg, 1987). Kolbergs (Kohlberg & Kramer, 1969/1995) uzskatījis, ka jebkuras kultūras cilvēki iziet šīs stadijas nemainīgā secībā, atšķirība pastāv vienīgi stadiju maiņas ātrumā. Līdz deviņu gadu vecumam lielākais bērnu vairums atrodas pirmskonvencionālajā attīstības līmenī, pusaudža gados sāk dominēt konvencionālā morāle, kas ir pārsvarā lielākajai daļai pieaugušo. Tikai neliela daļa pieaugušo sasniedz postkonvencionālo morāles attīstības līmeni. Kolberga pētījumi atklāj, ka vairums cilvēku tikumiskajā attīstībā apstājas aptuveni 25 gadu vecumā un ka daudzi cilvēki pēdējās stadijas nemaz nerasniedz.

Sākotnējā pētījumā Kolbergs indivīda piederību attiecīgajai morālās attīstības stadijai noteicis, izmantojot tā saucamo aspektu novērtēšanu (*aspect scoring*), tas realizējies divos veidos – novērtējot pēc atsevišķiem teikumiem (*sentence scoring*) vai izvērtējot visas dilemmas risinājumu (*story rating*). Izvērtējot atsevišķus teikumus, izmantota Morālo dilemmu intervijas novērtēšanas rokasgrāmata, kurā sniegti prototipiski katrai morālās spriešanas stadijai un aspektam atbilstošie teikumu paraugi, saskaņā ar kuriem izvērtēts katrs teikums, aprēķināts procentuālais katra aspekta īpatsvars un noteikta morālās spriešanas stadija.

Ar dilemmas izvērtēšanas paņēmieni (*story rating*) tiek izvērtēta respondenta atbilde kopumā attiecībā pret dažādiem morāles aspektiem. Rokasgrāmatā sniegti vispārīgi atbilžu apraksti katrai morālās attīstības stadijai attiecībā pret katru morāles aspektu (Kohlberg, 1976/1995). Aspektu izvērtējums ir vienkāršākā pieeja, kas sniedz arī pietiekamu vairāku vērtētāju viedokļu korelāciju, taču longitudinālajos pētījumos parādās šķietami morālās spriešanas regresēšanas gadījumi, piemēram, pēc 4. stadijas sasniegšanas respondentu atbildēs parādījušies elementi no 2. stadijas, taču mainījies atbildes sociālais konteksts un atbildes kognitīvā struktūra. Tas lika Kolbergam un viņa līdzstrādniekiem ieviest skaidrību attiecībā pret atbildes satura un struktūras savstarpējām mijattiecībām.

Tādējādi radusies jauna pieeja Morālo dilemmu intervijas atbilžu novērtēšanai – novērtēšana pēc tēmām (*Issue scoring*), kurā respondenta atbilde novērtēta gan no saturiskā aspekta (kādas tēmas un frāzes respondents iekļauj savā atbildē, uz kādām vērtībām tās attiecas), gan arī no strukturālā aspekta (kā respondents spriež par šiem jautājumiem). Lai noskaidrotu stadiju atšķirības, izvērtēta attieksme pret vienām un tām pašām morālajām vērtībām (piemēram, likumi, sirdsapziņa, personīgās simpātijas, autoritāte, pilsoņu tiesības, dzīvības vērtība, īpašumtiesības utt.), taču līdztekus novērtējot morālo spriedumu formāli strukturālās īpašības un raksturīgo domāšanas un argumentācijas paternu (Kohlberg, 1976/1995).

Pašlaik aktuālā izvērtēšanas metode ir tieši novērtēšana pēc tēmām, kuru veido standartizēta intervija un sīki izstrādāta rokasgrāmata. Taču šo metodi var lietot tikai pēc atbilstošas apmācības un sākotnēji supervizora vadībā. Millers (Miller, 2002) uzskata, ka tā ir pati sarežģītākā novērtēšanas metode psiholoģijā. Turklāt pirmo pētījumu rezultāti, kas iegūti, izmantojot pirmās novērtēšanas shēmas, kas ir ļoti subjektīvas un sarežģītas lietošanā, vāji korelē ($r=0,39$) ar rezultātiem, kas iegūti, izmantojot jaunākās novērtēšanas shēmas, kurām ir daudz labāka vairāku vērtētāju sniegtā rezultāta ticamība un pieņemama retesta ticamība (Kohlberg, 1976/1995). Tomēr atkārtot Kolberga pētījumus ir ļoti sarežģīti, jo, lai to varētu izdarīt, ir jāiziet apmācība speciālā grupā un jāsaņem atļauja izmantot oriģinālos materiālus. Pat lai novērtētu un analizētu pētījumus, kas veikti ar Kolberga pieeju, var rasties nepieciešamība pēc sākotnējās informācijas, kas izmantota datu vākšanā un apstrādē. Tādējādi pētījumus Kolberga izveidotajā pieejā veicis vai nu pats Kolbergs, vai viņa skolnieki un pētnieciskās grupas līdzstrādnieki. Tādējādi, kā uzskata Millers (Miller, 2002), tas apgrūtina neatkarīgu un objektīvu Kolberga teorijas pārbaudi un sarežģī morālās spriešanas pētījumus. Lai novērstu šīs un citas problēmas, vairāki pētnieki centušies modificēt Kolberga izveidoto modeli un izstrādāt alternatīvas metodes morālās spriešanas mērīšanai, kas būtu pieejamākas un vieglākas lietošanā.

1.3. Alternatīvās pieejas morālās spriešanas pētīšanai

Viena no pirmajām alternatīvām morālās spriešanas mērīšanai radās Gibsa (Gibbs, Widman, & Colby, 1982) Sociomorālās refleksijas rādītājs SRM (*Sociomoral Reflection Measure*). Šajā testā iekļautas tās pašas morālās dilemmas, kas arī Kolberga Morālo spriedumu intervijā, taču tās piedāvātas rakstveidā, arī atbildes jāsniedz rakstveidā. Tādējādi testa izpildīšana ir iespējama grupās un testa apstrāde ir atvieglota. Vēlāk Gibss izstrādājis saīsināto SRM versiju SRM-SF (Gibbs, Basinger, Fuller, 1992), kurā dilemmas aizstātas ar vispārīgiem jautājumiem, piemēram: „Iedomājieties, ka Jūs esat kaut ko apsolījis savam draugam. Cik svarīgi ir pildīt solījumu? ...” Gibss un viņa kolēģi pētījumos pārliecinājušies par to, ka ar viņa un Kolberga pieeju veiktie morālās spriešanas mērījumi cieši korelē savā starpā.

Otra svarīgākā alternatīva Kolberga metodei ir Resta (Rest, 1975; Rest et al., 1999) Definēto problēmu tests DIT (*Defining Issues Test*). Rests un kolēģi (Rest, Narvaez, Bebeau, & Thoma, 1999) arī izvirzījis savu morāles psiholoģisko modeli, ko veido četri komponenti:

- *morālais jūtīgums* (sensitivitāte): spēja atpazīt morālu problēmu, kad ar to saskaras;
- *morālie spriedumi*: spēja izvēlēties to rīcību, kas ir morāla, un to pamatot;
- *morāla motivācija*: pakāpe, kādā uzņemas saistības par morāli pareizu izturēšanos, morālā vērtīborientācija, morālās atbildības uzņemšanās;
- *morālais raksturs*: spēja pastāvēt morāliski pareizā rīcībā, pārvarot nogurumu un kārdinājumus.

Citi kognitīvajā pieejā darbojošies morāles psihologi (piemēram, Higgins, 1995) norādījuši, ka visi Resta modeļa komponenti nav neatkarīgi viens no otra un tiem visiem ir kognitīvi aspekti, un ka Resta modelis nesaskan ar Kolberga tēzi par morālās attīstības stadijas strukturālo veselumu. Resta izveidotajā testā izmantotas tās pašas sešas morālās dilemmas, kas Kolberga intervijā, taču pēc dilemmas seko nevis atvērtie jautājumi, bet 12 apgalvojumi, kas atbilst Kolberga modeļa sešām stadijām, kuri respondentam ir jānovērtē pēc to svarīguma, pieņemot lēmumu dilemmas situācijā. Morālās attīstības līmeni nosaka, izpētot, cik lielā mērā respondents atbalsta katru apgalvojumu. Pēc tam respondentam jāsarānžē apgalvojumi no mazsvarīgākā līdz svarīgākajam, no tiem jāizvēlas četri vissvarīgākie, no kuriem aprēķina P (uz principiem orientētās morālās spriešanas) rādītāju, kurš parāda, cik lielā mērā indivīds izmanto postkonvencionālo morālo spriešanu.

Resta testu ir vieglāk lietot, veicot pētījumus, tā pildīšana aizņem mazāk laika, un atbilde nav atkarīga no respondenta spējām verbāli pamatot savu domu. DIT rezultātu korelācija ar Kolberga Morālo spriedumu intervijā gūtajiem datiem ir vidēja 0,6–0,7 (Miller, 2002). Tas ir viens no visvairāk lietotajiem testiem morālās spriešanas pētīšanā, sevišķi ASV.

Lai gan Kolbergs savu morālās attīstības modeli uzskatījis par universālu, daudzi zinātnieki, balstoties uz empīriskiem pētījumiem, pārmetuši Kolbergam neobjektivitāti pret vairākiem faktoriem. Vispazīstamākā kritika ir par Kolberga modeļa neobjektivitāti attiecībā pret dzimumu un kultūru.

Kolberga līdzstrādniece Giligana (Gilligan, 1982) norādījusi, ka Kolbergs lielākoties balstījies uz vīriešu atbildēm kā modeli savai teorijai, tādēļ viņa empīriskā pētījuma gaitā, kurā piedāvāts meitenēm un sievietēm risināt dilemmu par abortu, nākusi pie atziņas, ka Kolberga morālās attīstības modelis neietver sievietēm būtisku morālo vērtību – rūpes par citiem. Taisnības perspektīva, kas ir Kolberga modeļa svarīgākā morālā vērtība, uzsver indivīda tiesības. Giliganas teorija balstās uz rūpju perspektīvu, kad cilvēku uzskati ir cieši vienoti, tiek uzsvērtā interpersonālā saskarsme, rūpes par citiem. Intervijās ar 6 līdz 18 gadus vecām meitenēm zinātniece analizējusi sieviešu morālās uztveres un izvēles īpatnības, secinot, ka tām piemīt spēja jūtīgi uztvert dažādas nianšes savstarpējās attiecībās un tās ir biežāk spējīgas rīkoties, jūtu vadītas. Giligana saskatījusi atšķirības starp sieviešu un vīriešu reakciju uz jaunības psihosociālo krīzi, viņa izveidojusi alternatīvu attīstības modeli, kas apraksta meiteņu un sieviešu morālās attīstības īpatnības, raksturo dažādas identitātes, kuras meitenes var izvēlēties, iestājoties jaunības gadiem.

Giligana atzīmējusi, ka meitenēm aiziešana no bērnības ir grūtāka un citāda nekā zēniem, jo meitenes ieiet vīriešu dominētā kultūrvidē, kuru raksturo atšķiršanās no citiem un individualitātes attīstība. Turpretī meitenes saglabā pieķeršanos un gādību, netiecas nošķirties no citiem un attīstīt individualitāti. Gādība, kas rodas no sievietes saiknes ar citiem, netiek tik augstu vērtēta, kā abstrakti spriedumi par taisnīgumu, tādēļ to uzskata par morālās domāšanas augstāko līmeni.

Veidojot savu teorētisko modeli, Giligana aprakstījusi abu dzimumu atšķirības, uzsvērdama Kolberga un Freida devuma nozīmīgumu, tomēr viņa nav salīdzinājusi abus dzimumus, lietojot jēdzienus *augstāks* vai *zemāks*, *labāks* vai *sliktāks*. Pēc Giliganas domām, sievietes morāle ir vieglāk ietekmējama no ārpuses, bet tas nenozīmē, ka sievietes ir morāli zemāk vērtējamas nekā vīrieši. Galvenie vīriešu un sieviešu morālās attīstības atšķirību cēloņi Giliganas ieskatā ir:

- vīriešu pasaulē biežāk sastopamais vārda spēka, tiesību ievērošanas un paklausībā turēšanas likums, loģiskuma un individualizācijas princips, līdzāspastāvēšana un autonomija;
- sieviešu vidū vairāk akcentētas rūpes par otru, līdzjūtība sāpēs un vientulībā, draudzīgas savstarpējās attiecības bez pārākuma apziņas, savtīgām interesēm, jūtīgums un sensitivitāte attiecībās, galvenais – humānisma princips.

Pēc vairāku gadu pētījumiem Kolbergs un viņa līdzstrādnieki piekrituši Giliganas pozīcijai un iekļāvuši savā modelī rūpju un atbildības kritērijus, kā arī ņēmuši vērā viņas ieteikumus, tādējādi

turpinājās produktīvi, daļēji ar Kolberga teoriju pretrunā esoši pētījumi. Sieviešu un vīriešu morāles pieeju konverģences punktu Giligana saskata ekoloģiskajā aspektā – cilvēce izdzīvos, tikai radot jaunu attieksmi pret dabu, kur aizgādnieciskā domāšana, atsaucība un ieinteresētība ir tikpat nepieciešama kā racionalitāte un spēja pieņemt lēmumus.

1.4. Linda morāles divu faktoru teorija

Vācijas Konstances universitātes profesora Georga Linda (Lind, 1978b, 2002, 2008) pieeja morālās attīstības izpētē radusies 20. gs. 70. g. otrajā pusē kā mēģinājums atrast citu metodi morālās spriešanas pētīšanai un labot Kolberga teorijas neskaidrās tēzes, kurās Kolbergs vadījies pēc sava laika zinātnes principiem. Linds, pilnveidojot un attīstot Piažē un Kolberga teorētiskās koncepcijas, izveidojis morālās spriešanas divu aspektu teoriju (*dual-aspect theory*), kas balstās uz Piažē atziņu, ka „katrai izturēšanās (uzvedības) formai ir enerģētizējošais jeb afektīvais aspekts un strukturālais jeb kognitīvais aspekts, abi izturēšanās aspekti viens bez otra nav izskaidrojami” (Piaget, 1976), un Kolberga (Kohlberg, 1969/1995) formulēto tēzi, ka „afektīvā attīstība un funkcijas un kognitīvā attīstība un funkcijas ir neatdalāmas jomas, afektīvā un kognitīvā attīstība notiek paralēli; definējot strukturālās izmaiņas, tās reprezentē dažādās perspektīvas un kontekstus”. Tādējādi Linds (Lind, 2002) izdala divus neatkarīgus morāles (arī morālās spriešanas) aspektus:

- *afektīvo*, kas atklājas caur Kolberga morālās attīstības 6 stadiju modeli un ietver sevī morālās normas, attieksmes pret tām un morālās rīcības motivāciju;
- *kognitīvo*, ko veido morālās spriešanas formālā puse, tās konsekvence un struktūra, ko atklāj Piažē morālās autonomijas fāze.

Kolberga stadiju modelī, kā arī lielākajā daļā morālās spriešanas mērīšanas pieņēmumu abi aspekti tiek jaukti. Linds (Lind, 2002), runājot par šo abu morālās spriešanas un morālās rīcības aspektu paralelītātes pieņēmumu, postulē, ka:

- 1) kognitīvais un afektīvais aspekts veido vienību, ko var teorētiski skaidri atšķirt, bet reāli nav iespējams vienu no otra atdalīt;
- 2) starp morālās spriešanas un rīcības kognitīvo un afektīvo aspektu pastāv cieša pozitīva korelācija;
- 3) afektīvais un kognitīvais aspekts ir cieši saistīti attīstības procesā, turklāt afektīvajai saiknei ar morālajiem ideāliem ir priekšnosacījuma funkcija kognitīvā aspekta attīstībā, t.i., morālo spriedumu integrācijā, diferenciacijā un hierarhizācijā.

Atbilstoši saviem teorētiskajiem uzskatiem Linds (Lind, 1978a, 2010) izstrādā Morālo spriedumu testu MJT (*Moral Judgment Test*), kas balstīts uz Kolberga morālās spriešanas spēju

definīciju un ar kuru ir iespējams neatkarīgi vienam no otra izmērīt morālās spriešanas afektīvo un kognitīvo aspektu. Morālo spriedumu testu veido divas dilemmas – *Strādnieku dilemma*, kurā konfliktā nonāk godīgums un uzticēšanās cilvēku starpā un īpašumtiesības un autoritāte, un *Ārsta dilemma*, kurā ārsts ir izvēles priekšā, vai piekrist neārstējami slimas pacientes lūgumam veikt eitanāziju vai nē. Katras dilemmas personāžu rīcība ir jānovērtē pēc Likerta skalas no -3 līdz +3, un pēc tam līdzīgā veidā jāizvērtē morālo argumentu, kas atbilst Kolberga sešām morālās attīstības stadijām, morālā kvalitāte Likerta skalā no -4 līdz +4. Tādējādi tiek iegūta informācija par to, kuru stadiju argumentus respondents atbalsta un kurus noraida, t.i., ir informācija par morāles afektīvo aspektu, un, izmantojot multivariatīvo dispersiju analīzi, tiek aprēķināts morālās spriešanas spēju rādītājs (*C-index*), kas raksturo morāles kognitīvo aspektu un parāda, cik konsekvents ir respondents morālo argumentu izvērtēšanā. Lai gan tests ir adaptēts un validēts 30 valodās (Lind, 2003c, 2005), tai skaitā arī latviešu (Malzubris, 2002) un krievu valodā (Krumers, 2002), tas visbiežāk tiek lietots pētījumos Eiropā.

Mūsdienās morāles pētniekus un sabiedrību visvairāk satrauc un pārsteidz tas, ka indivīdi vai institūcijas, kas verbāli pauž atbalstu morāles vērtībām – līdzjūtībai, godīgumam, taisnīgumam un cieņai pret ikvienu cilvēka dzīvību –, ne vienmēr savā rīcībā realizē šīs vērtības, tāpat ir gadījumi, kad šo cilvēku vai institūciju rīcība ir pretēja paustajām vērtībām. Linds, skaidrojot šo fenomenu, balstās uz morāles divu aspektu teoriju (Lind, 2002), saskaņā ar kuru cilvēkam var būt ļoti augsti morālie ideāli un vērtības – augsti attīstīts afektīvais aspekts, bet vājas morālās spriešanas spējas – morāles kognitīvais aspekts (sal. Levy-Suhl, 1912). Pētījumos (Lind, 2003b) atklājies, ka respondenti neatkarīgi no vecuma, kultūras piederības un pat krimināli sodītie dod priekšroku augstāko stadiju argumentiem pēc Kolberga modeļa, taču tiem ir neattīstītas morālās spriešanas spējas, t.i., „spējas pieņemt lēmumus un izteikt spriedumus, kas ir morāli (t.i., balstās uz iekšējiem morāles principiem), un rīkoties saskaņā ar tiem” (Kohlberg, 1964), kas rada grūtības atbilstoši un konsekventi īstenojot morālos ideālus dzīvē. Par ļoti svarīgu augsti attīstītas morālās spriešanas īpašību Linds uzskata konsekveni. Līdzās Kanta kategoriskajam imperatīvam (lai ievērotu to, cilvēkam ir jābūt maksimāli konsekventam savu principu pielietošanā), Linds (Lind, 2002) balstījies arī uz Adorno (Adorno, 1950) autoritāras personības pētījumiem, kuri liecina, ka pakļaušanās autoritātei un konformisms ir sekas cilvēka morālo principu integrācijas trūkumam un ka tāds *ego* vājums izpaužas nespējā veidot konsekventu un ilgstošu morālo vērtību komplektu personības ietvaros, un tas acīmredzot liek indivīdam meklēt kādu organizējošu instanci ārpus viņa. Linds piemin arī Hartšorna un Meija (Harsthorne & May, 1928, kā minēts Linds, 2002) pētījumu secinājumu: „Tas, kas atšķir labo cilvēku no sliktā cilvēka, nav atsevišķa rīcība, bet gan cilvēka kā

organizētas un sociāli funkcionālas vienības kvalitāte.” Tā kā morālās spriešanas konsekvence atspoguļo kategoriskā imperatīva ievērošanu spriešanas procedūrā, Linds pielīdzina to morālajai kompetencei, t.i., spējai izdarīt morālus spriedumus.

Linds (Lind, 2003b) uzskata, ka mūsdienu sabiedrībā cilvēkam nepieciešamas ļoti attīstītas morālās spriešanas spējas, lai spētu realizēt dzīvē paustos ideālus un risinātu morālās dilemmas un konfliktus, ar ko jāsaskaras ikdienā. Viņš uzsver: jo vairāk cilvēkam ir morālo vērtību un tikumu, kas viņam ir svarīgi, jo lielāka ir varbūtība, ka konkrētā situācijā šīs vērtības nonāks konfliktā. Tāpēc ir svarīgi attīstīt morālās spriešanas spējas, lai indivīds spētu pieņemt līdzsvarotu un pamatotu lēmumu morālā konflikta situācijā un izvairītos no vardarbīgas konfliktu risināšanas.

2. Morālās spriešanas spējas ietekmējošie faktori

Kognitīvi racionālajā pieejā strādājošie pētnieki, izmantojot atšķirīgas morālās spriešanas mērīšanas metodes, daudzos pētījumos mēģinājuši noskaidrot, kādi faktori un apstākļi sekmē vai otrādi – kavē morālās spriešanas spēju attīstību. Kā galvenie faktori tiek aplūkoti – vispārējā kognitīvā attīstība, sociāli psiholoģiskā pieredze – sociālā vide un izglītība, kultūras piederība, politiskā orientācija un reliģiozitāte.

2.1. Kognitīvā attīstība

Piažē un Kolbergs uzskatījuši kognitīvo attīstību par būtiski nepieciešamu morālajā attīstībā. Kolbergs (Kohlberg, 1973/1995) norādījis, ka katram kognitīvās attīstības posmam ir paralēls morālās attīstības posms (sk. 2. tabulu). Šīs kognitīvās un morālās spriešanas attīstības savstarpējās saistības empīriskie pierādījumi atrodami Kūna un kolēģu (Kuhn, Langer, Kohlberg, & Haan, 1977) pētījumos.

2. tabula. Sakarības starp Ž. Piažē kognitīvās attīstības stadijām un L. Kolberga morālās attīstības stadijām (Kohlberg, 1973/1995, 93. lpp.)

<i>Kognitīvās attīstības stadijas</i>	<i>Morālās attīstības stadijas</i>
Simboliskā, intuitīvā domāšana	0. stadija: Viss ir labs, ko es vēlos.
<i>Konkrēto operāciju stadija</i>	1. stadija: Soda un paklausības orientācija
1. apakšstadija: Kategorālā klasifikācija	
<i>Konkrēto operāciju stadija</i>	2. stadija: Instrumentāli relatīvistiskā orientācija.
2. apakšstadija: Atgriezeniskā (reversibilā) konkrētā domāšana.	
<i>Formālo operāciju stadija</i>	3. stadija: Orientācija uz cilvēku savstarpējām attiecībām un savstarpējo izdevīgumu.
1. apakšstadija: Sakarības, kas pamatotas ar savstarpēji apgrieztām sakarībām.	
<i>Formālo operāciju stadija</i>	4. stadija: Orientācija uz sociālās kārtības un

2. apakšstadija <i>Formālo operāciju stadija</i>	nemainīgu likumu un autoritāšu saglabāšanu. 5. A stadija: Sociālā kontakta veidošana no likumiem pēc to derīguma (auglīguma).
3. apakšstadija	5. B stadija: Augstākā likumu un sirdsapziņas orientācija. 6. stadija: Universālo ētisko principu orientācija.

Kolbergs (Kohlberg, 1973/1995) uzsver: lai gan kognitīvās attīstības stadijas un morālās attīstības stadijas ir paralēlas, tas nenozīmē vienkārši horizontālu kognitīvo struktūru pārvirzīšanu uz morālā satura jomu, bet gan norāda, ka noteikta kognitīvās attīstības stadija ir nepieciešams, bet ne pietiekams nosacījums paralēlajai morālās attīstības stadijai. Piemēram, visiem indivīdiem, kuriem piemīt postkonvencionālā morālā spriešana, ir raksturīga formālo operāciju stadijas domāšana, bet daudzi, kam kognitīvā attīstība atbilst formālo operāciju stadijai, morālās spriešanas attīstības jomā neatbilst postkonvencionālās morāles līmenim. Saskaņā ar Kolberga teoriju kognitīvās un morālās attīstības stadijas ir paralēlas, bet atšķirīgas viena no otras. Morālās spriešanas stadijas sevī ietver sociālo lomu uzņemšanos un līdzsvaru lomu uzņemšanās procesā, savstarpējo taisnīgumu struktūru savstarpīguma un vienlīdzības veidā. Taisnīguma principu lietošanai ir nepieciešamas atbilstošas kognitīvas operācijas, līdzīgi kā loģiskajā spriešanā, taču taisnīguma principu izmantošana nav tikai loģiskās savstarpējības lietošana morālajās situācijās. Attiecībā uz morālo attīstību, sevišķi pieaugušo vecumā, atsevišķu indivīdu biogrāfijas un ikdienas pieredze vēstī, ka par morālo attīstību liecina noteiktas kvalitatīvas pārmaiņas morālajā pārliecībā.

2.2. Sociālā pieredze

Kaut gan Kolberga teorija ir kognitīvi orientēta, viņa uzskati par morālās spriešanas attīstības mehānismiem ir pretēji: morālās spriešanas spējas attīstās un mainās nevis tikai caur spekulatīvām pārdomām, bet gan caur pieredzi. Taču pieredze neiedarbojas pati par sevi, tā ir jāapstrādā, taču šī pārstrāde izriet no indivīda kognitīvajām spējām, tādēļ indivīda saskare ar morāli nozīmīgu pieredzi liek kognitīvajām un morālajām spējām pilnveidoties, it sevišķi ja problēma nav atrisināma esošo kognitīvo shēmu ietvaros.

Kolbergs (Kohlberg, 1976/1995) aprakstījis trīs sociālo faktoru grupas, kas stimulē morālo attīstību, – sociālā vide, līdzdalības iespējas lēmumu pieņemšanā, kā arī kognitīvi morālais konflikts. Morālās spriešanas attīstības priekšnoteikums ir vispārējā kognitīvā attīstība, taču kognitīvā attīstība vien tieši nenoved pie morālās attīstības. Cilvēki var būt intelektuāli „milži”, bet morāli „pundurīši”, ja sociālās pieredzes iedarbības rezultātā netiek attīstīta morālā spriešana.

Sociālā vide piedāvā iespēju pārņemt dažādas lomas un perspektīvas. Ar katru jaunu morālās attīstības pakāpi ir jāpaplašinās arī sociālajam apvārsnim: spējai aplūkot, salīdzināt un novērtēt notikumus no dažādiem redzesleņķiem. Šīs spējas ir iegūstamas tikai ar aktīvu līdzdalību sociālajā dzīvē. Uz sabiedrību orientētās 4. stadijas sasniegšana un, vēl vairāk, postkonvencionālās spriešanas attīstība nav iespējama bez paļaušanās uz sabiedrībai pamatā esošajām institūcijām (ekonomiku, tiesībām, politiku) un atbilstošas līdzdalības.

Ar līdzdalības (participācijas) skatpunktu Kolbergs saprot dažādu institūciju morālo atmosfēru, kas ir “taisnīguma struktūras” izveidota un kas ļauj patstāvīgi pieņemt lēmumus un vadīties pēc tiem. Izšķiroši ir, kā institūcijas tiesības un pienākumi postulēti un sadalīti, kādas iespējas ir darbiniekiem būt līdzatbildīgiem lēmumu pieņemšanā. Sociālā vide, kas liedz šādas iespējas, (piem., bērnumamos) sekmē morālās attīstības apstāšanos zemākajās stadijās.

Kā uz patstāvīgi izvēlētiem morāles principiem balstītas morālās rīcības faktors attīstības tiek minēts kognitīvi morālais konflikts. Virzība uz nākamajām stadijām notiek tikai caur pretrunu saskatīšanu esošajā morālās attīstības pakāpē. Pieredze, kas parāda, ka ar līdzšinējām spriešanas spējām problēmu nav iespējamas atrisināt, ka nav cerību, ka jebkad vides apstākļu kopums mainīsies, liek indivīdam progresēt morālajā attīstībā. Tādējādi studiju uzsākšana rada zināmu attīstības grūdienu, ko rada pāreja no vecāku mājās normatīvi stingri noteiktās kārtības uz neatkarību neviendabīgā dažādu vērtību pasaulē – augstskolā.

2.3. Izglītība un studiju vide

Īpaša nozīme saskaņā ar Kolberga (Kohlberg & Kramer, 1969/1995) un Linda (Lind, 2002, 2003) uzskatiem morālās spriešanas attīstībā ir izglītībai, jo atbildības pieredze bez izglītības pieredzes pieaugušo vecumā nenodrošina uz principiem balstītas morālās spriešanas attīstību. Sevišķu nozīmi Kolbergs un Linds piešķir studiju laikam. Līdzīgi kā Eriksons (Erikson, 1968), arī Kolbergs (Kohlberg, 1973/1995) šo laiku uztver kā moratoriju, t.i., pārdomu, pieredzes un meklējumu laiku. Kolberga un viņa līdzstrādnieku pētījumi apliecinājuši studiju laika moratorija pieredzes lomu augstāko morālās spriešanas stadiju attīstībā:

- 1) longitudinālā pētījumā iesaistītajiem, kas nav apmeklējuši koledžu, bet uzreiz uzsākuši dienestu armijā vai darbu, nav attīstījusies postkonvencionālā morālā spriešana;
- 2) nevienam vidusskolēnam nav konstatēta stabila augstāko morālās attīstības stadiju spriešana;
- 3) pēc morālo diskusiju metodes izmantošanas skolās saskaņā ar Blata (Blatt & Kohlberg, 1975) pētījumiem skolēni, kas domājuši 3. stadijas līmenī, pārgājuši 4. stadijā, līdzīgi arī tie, kas

sprieduši 2. stadijas līmenī, pārgājuši 3. stadijā, taču nav konstatēti gadījumi, kad pētāmie, kas atradušies 4. stadijas spriešanas līmenī, būtu sasnieguši 5. stadiju;

4) pretstatā tam koledžas pirmo kursu studentus dalība morālo dilemmu diskusiju programmās virzījusi uz morālās spriešanas 5. stadiju (Boyd & Kolberg 1973).

Šie fakti norāda uz mijiedarbības starp morālās attīstības kognitīvo un pieredzes komponentu noteiktā dzīves posmā lielo nozīmi morālās spriešanas attīstībā. Daudzi koledžu, arodskolu un augstskolu studentu morālās spriešanas pētījumi, izmantojot Linda Morālo spriedumu testu (Lind, 2002) parādījuši, ka izglītības pieredzei ir izšķirošā nosacījuma loma morālās spriešanas attīstībā, tādēļ Linds secina, ka sabiedriski noteiktā izglītības pieredze ir nepieciešams un neatņemams morālās spriešanas un līdz ar to arī morāli demokrātiskas rīcības attīstības priekšnoteikums. Izglītības kvantitāte un kvalitāte ir galvenais faktors, kas sekmē morālās spriešanas attīstību, neviens cits faktors nav parādījis līdzīgu ietekmi (Kohlberg, 1984; Lind, 2002; Pascarella, 1991; Rest, 1991; Schläfli, Rest, & Thoma, 1985).

Linds (Lind, 1985, 2000a, 2000c, 2002, 2003b, 2006, 2008, 2011) savās publikācijās lielu uzmanību veltījis morālpsiholoģijas ideju ieviešanai izglītībā. Pamatojoties uz veiktajiem empīriskajiem pētījumiem, Linds uzskata, ka vislabākais veids, kā attīstīt morālo spriešanu, ir morāli labvēlīga vide izglītības iestādēs, iespēja gūt morāli nozīmīgu pieredzi ikdienā, uzņemoties lomas, līdzdarbojoties izglītības iestādes pārvaldē un nozīmīgu lēmumu pieņemšanā, saņemot skolotāju un profesoru atbalstu, kā arī noteiktu pedagoģisku metožu izmantošana mācību nodarbībās, piemēram, diskusijas un morālo dilemmu apspriešana, izsakot argumentus par un pret, kā arī kopīga šo argumentu morālās kvalitātes novērtēšana. Kopā ar līdzstrādniekiem Linds ir izveidojis Konstances Morālo dilemmu diskusijas metodi (KMDD), kuras efektivitāte morālās spriešanas attīstības sekmēšanā ir eksperimentāli pierādīta (Lerkiatbundit, Utaipan, Laohawiriyanon, & Teo, 2006; Lind, 2006). Linds (Lind, 2002, 2003b) uzskata, ka, ņemot vērā sociālās pārmaiņas un tehnoloģiju attīstību pasaulē un no tā izrietošās problēmas, izglītības uzdevums vispirms ir pievērsties morāles jautājumu analīzei un nepieciešamo spēju attīstīšanai.

Vairāku autoru pētījumi (Kohlberg, 1984; Lind, 2002; Rest & Thoma, 1985; Rest, 1991) atklājuši, ka tieši mācību laikā augstskolā būtiski pieaug morālās spriešanas līmenis, kā arī augstāko izglītību ieguvušajiem respondentiem ir augstāki morālās spriešanas rādītāji nekā citiem respondentiem, kas saistīts ar kognitīvo un sociālo attīstību studiju laikā augstskolā. Taču dažos pētījumos atklājies morālās spriešanas spēju regress (pasliktināšanās) studiju laikā augstskolā, sevišķi medicīnas studentiem (Lind, 2000a; Schillinger, 2006), ko, iespējams, izraisa medicīnas

izglītības šauri specifiskais saturs, kā studiju vide un pasniegšanas metodes, kas nenodrošina labvēlīgus apstākļus autonomijas, kritiskās domāšanas un morālās spriešanas attīstībai.

Linds (2000b), balstoties uz izglītības psihologa Sprinthola (Sprinthall, 1994; Sprinthall & Tries-Sprinthall, 1993) pieeju, piedāvā divu faktoru augstskolas studiju vides stimulējošo modeli, ko veido lomu uzņemšanās (*role-taking*) kombinācijā ar virzītajām refleksijām (*guided-reflection*). Lomu uzņemšanās tiek aplūkota kā „izdevība studentiem pārbaudīt jaunās zināšanas eksperimentālās un reālās dzīves situācijās”, bet virzītās refleksijas – kā augstskolas docētāju un studentu gatavība iesaistīties diskusijās, sniegt atgriezenisko saiti, kā arī iespēja studentiem saņemt konsultācijas un padomus. Linds (Lind, 2000b) ir norādījis, ka izdevība risināt praktiskus uzdevumus un problēmas var arī pārslogot studentus un aizkavēt attīstību, ja studentam nav iespējas saņemt palīdzību un padomu, lai pārvarētu grūtības un risinātu neskaidros jautājumus. Un otrādi – palīdzība un atbalsts var arī kavēt attīstību, ja problēmas un uzdevumi, kas izaicina un motivē studentu, neliek novērtēt un cienīt docētāju palīdzību un atbalstu.

Šilingera (Schillinger, 2006) savā pētījumā, kurā analizē Brazīlijas, Vācijas un Šveices dažādu specialitāšu studentu morālās spriešanas spēju saistību ar studiju vides faktoriem – lomu uzņemšanos un virzītajām refleksijām –, parāda, ka Vācijā vislabākos rezultātus morālās spriešanas spēju attīstības sekmēšanā dod lomu uzņemšanās kombinācijā ar virzītajām refleksijām, bet Brazīlijā iegūtie rezultāti atklāj lomu uzņemšanos vadošo lomu morālās spriešanas spēju attīstībā, bet virzītajām refleksijām nav būtiskas ietekmes uz studentu morālās spriešanas spējām. Līdzīgs pētījums veikts arī Latvijas augstskolās (Trups-Kalne, 2008). Latvijas studentu morālās spriešanas spēju rezultāti ir zemāki nekā Rietumeiropas studentu rezultāti (piemēram, Vācijā). Arī Latvijas studentiem galvenā nozīme morālo spriešanas spēju attīstībā ir lomu uzņemšanās iespējām, bet virzīto refleksiju izdevībām nav nozīmīgas ietekmes uz studentu morālās spriešanas spēju rādītājiem. Tas skaidrojams ar to, ka augstskolu docētāju sniegtajam atbalstam ir minimāla ietekme uz studentu morālās spriešanas spēju attīstību. Salīdzinot Latvijas pedagoģijas, jurisprudences un medicīnas studiju programmu studentu morālās spriešanas spēju rādītājus, augstāki tie bija jurisprudences studentiem, ko var skaidrot ar studiju programmas saistību ar tiesību un taisnīguma problēmu analīzi gan juridiskā, gan arī ētiskā aspektā.

Linda (Lind, 1986) un viņa kolēģu pētījumos studentu morālās spriešanas pētījumi starpvalstu līmenī atklāja būtiskas atšķirības dažādu valstu studentu morālajā spriešanā, kas, iespējams, ir saistītas ar attiecīgo valstu izglītības sistēmas, kultūras, politiskajām un reliģiskajām īpatnībām.

2.4. Kultūras un valsts piederība

Piecu Eiropas valstu – Vācijas, Austrijas, Nīderlandes, Dienvidslāvijas, Polijas (Framhein, & Langer, 1984; Dippelhofer-Stiem, & Lind, 1987; Sandberger, Jetten, Južič, Langer, Bromberek, Framhein, Percy, Walter, 1982, kā minēts Lind, 2002, 142. lpp.) – studentu morālās spriešanas salīdzinājumā, izmantojot Linda Morālo spriedumu testu MJT, iegūtie rezultāti atklāj, ka, neskatoties uz atšķirīgo kultūru un sabiedrisko iekārtu, visu minēto valstu studenti dod priekšroku augstāko morālās attīstības stadiju argumentiem, bet zemāko stadiju argumentus vai nu atbalsta mazāk, vai noraida, tādējādi apstiprinot preferenču hierarhijas tēzi. Tomēr arī morālās spriešanas testā parādās atšķirības dilemmu risinājuma izvēlē. Piemēram, Polijā 4/5 respondentu noraidīja eitanāzijas iespēju, bet citās valstīs turpretī lielākā daļa studentu atbalstīja eitanāzijas izvēli *Ārsta dilemmā*. Konstatētas nozīmīgas atšķirības morālās spriešanas kognitīvajā aspektā – morālās spriešanas struktūrā un konsekvencē. Valstīs ar attīstītu ekonomiku un Rietumu demokrātijas tradīcijām morālās spriešanas kognitīvais rādītājs ir divas vai trīs reizes lielāks nekā Austrumeiropas sociālistiskā bloka valstīs. Piemēram, Vācijā (VFR) morālās spriešanas spēju rādītāja mediāna bija 62,07, bet Polijā – tikai 22,50.

Linds (Lind, 2002, 157. lpp.) šīs atšķirības skaidro ar atšķirībām morālo spriešanu un demokrātijas kompetences sekmējošās izglītības kvalitātē dažādās Eiropas valstīs. Valstīs ar senām un stabilām Rietumu demokrātijas tradīcijām un attīstītu izglītības politiku morālās spriešanas rādītāji ir augstāki nekā Austrumeiropas valstīs, kas norāda, ka pastāv kultūras, politiskās un sociāli ekonomiskās situācijas noteiktas atšķirības dažādu valstu izglītības sistēmās, kas ietekmē morālās spriešanas spēju attīstību.

Morālo spriedumu testa validizācijas rezultāti dažādās valstīs (Lind, 2003c, 2005) un starpvalstu pētījumi atklāj, ka morālās spriešanas rādītāji attīstītajās Rietumu kultūras valstīs ir ievērojami augstāki nekā tradicionālajās, Austrumu vai postpadomju valstīs. Morālo spriedumu testā ir divas dilemmas (sk. 1. pielikumu), no kurām viena skar eitanāzijas jautājumu. Tieši šīs dilemmas analizē parādās vislielākās domstarpības dažādu valstu respondentu atbildēs. Piemēram, salīdzinot Vācijas un Brazīlijas augstskolu studentu rezultātus *Ārsta dilemmā* (Schillinger-Agati & Lind, 2003), var novērot, ka Brazīlijas studentu morālās spriešanas spēju rādītāji šajā dilemmā, salīdzinot ar pirmo – *Strādnieku dilemmu* – ir daudz zemāki. Līdzīgu fenomenu, kas tiek saukts par morālo segmentāciju, konstatējis Vakenhuts (Wakenhut, 1982), pētot militārajā dienestā iesaistīto personu morālo spriešanas spējas, risinot dilemmas, kas skar militāro sfēru, un ar militāro jomu nesaistītas dilemmas, kad risinot ar militāro jomu nesaistītas dilemmas morālās spriešanas spēju rezultāti bija augstāki, nekā risinot ar dienesta jautājumiem saistītas dilemmas. Arī Moreno un citi (Moreno,

Mesa, Frishancho, Rangel, & Hernandez, 2000, kā minēts Linds, 2003a) pētījumos Meksikā konstatēja, ka Morālo spriedumu testa *Strādnieku dilemmā*, kurā saduras tiesību un taisnīguma/godīguma morālie motīvi, morālās spriešanas spēju rezultāti ir augstāki nekā *Ārsta dilemmā*, kurā jāizvērtē morālie argumenti par un pret eitanāziju.

Zemākos morālās spriešanas spēju rezultātus atsevišķās valstīs Šilingera un Linds (Lind, 2003a; Schillinger-Agati & Lind, 2003) skaidro ar Katoļu baznīcas autoritāti, kurai ir liela ietekme uz reliģiozu cilvēku morālajiem spriedumiem dažās Eiropas un Latīņamerikas valstīs. Tādējādi respondenti, kuriem ir spēcīga saistība ar Katoļu baznīcu, stingri noraida eitanāzijas iespējamību. Tomēr, pārbaudot šo hipotēzi (Bataglia & Schillinger-Agati, kā minēts, Schillinger-Agati & Lind, 2003) studentu izlasē Brazīlijā un Vācijā, secināts, ka nav atšķirības morālās spriešanas spēju rādītājos *Eitanāzijas dilemmā* Brazīlijā starp reliģioziem un nereliģioziem studentiem. Morālās spriešanas rādītāji Brazīlijas izlasē *Strādnieku dilemmā* gan nereliģioziem, gan dažādām kristīgām konfesijām piederošajiem pētījuma dalībniekiem bija statistiski nozīmīgi augstāki nekā *Ārsta dilemmā*. Tas nozīmē, ka pastāv vēl nenoskaidroti kultūras, ideoloģiskie vai arī psiholoģiskie faktori, kas ir saistīti ar šo fenomenu, jo Vācijas reliģiozajiem studentiem – gan katoļiem, gan citu konfesiju pārstāvjiem – netika konstatēti zemāki morālās spriešanas spēju rādītāji *Ārsta dilemmā*, kā tas tika konstatēts Brazīlijas izlasē. Tas norāda uz pētījumu nepieciešamību, lai noskaidrotu šos faktorus un veidotu jaunus ar atsevišķu kultūru nesaistītus morālās spriešanas mērīšanas instrumentus.

2.5. Politiskā orientācija

Politiskā ideoloģija ir viens no grūtāk definējamiem terminiem sociālajās zinātnēs. Džosts, Noseks un Goslings (Jost, Nosek, & Gosling, 2008) politisko ideoloģiju definējuši kā mēģinājumu aprakstīt un interpretēt pasauli, veidojot apgalvojumus par cilvēka dabu, vēsturiskajiem notikumiem, tagadnes realitātēm un nākotnes iespējamībām – vīziju par to, kādai būtu jābūt pasaulei, konkretizējot pieņemamos līdzekļus, lai sasniegtu sociālos, ekonomiskos un politiskos ideālus. Ideoloģija ir organizējošs mehānisms, kas palīdz strukturēt politiskās attieksmes un zināšanas. Politiskā ideoloģija ir reprezentēta atmiņā kā noteikts shēmas veids – iemācīta zināšanu struktūra, kas sastāv no savā starpā saistīta pārliecību, uzskatu un vērtību tīkla.

Politiskajās zinātnēs nav vienota uzskata par politiskās ideoloģijas struktūru, t.i., veidu, kā politiskās attieksmes ir kognitīvi organizētas saskaņā ar vienu vai vairākām spriedumu dimensijām. Vispopulārākā politiskās ideoloģijas struktūra kopš franču revolūcijas laikiem ir viendimensijas skala – kreisie–labējie. Šo apzīmējumu radījis fakts, ka 18. gs. *status quo* atbalstītāji Francijas

parlamentā parasti sēdējuši labajā pusē, bet oponenti – kreisajā pusē. ASV un citur šai skalai pieņemti alternatīvi apzīmējumi – liberāļi un konservatīvie, kas atspoguļo robežšķirtni starp stabilitāti un pārmaiņām, hierarhijai pienākošos varu, autoritāti un vienlīdzību (Jost et al., 2008).

Šo labējo–kreiso (konservatīvo–liberāļu) atšķirību veido divi savā starpā korelējoši aspekti (Jost, Glasser, Kruglanski, Sulloway, 2003):

- sociālo pārmaiņu pieņemšana vai nepieņemšana (opozīcija tradīcijām);
- nevienlīdzības pieņemšana vai nepieņemšana.

Divi liberālisma–konservatīvisma galvenie aspekti – attieksme pret stabilitāti/pārmaiņām un vienlīdzību/nevienlīdzību saistīti ar vēsturiskajiem faktiem, ka tikai nesen Rietumu sabiedrība kļuvusi egalitāra attiecībā uz cilvēktiesībām un brīvībām, ekonomisko sadali un politiskās varas decentrāciju. Dažos gadījumos tas noticis pakāpeniski, citos – revolucionāru notikumu ietekmē, kuriem konservatīvie pretojās vai oponentēja.

Šī divpusējā definīcija lielā mērā saskan ar daudziem labējo un kreiso raksturojumiem, ko piedāvā politologi. Fuksa un Klingemana (Fuchs & Klingeman, 1990) pētījumi parādījuši, ka labēji un kreisi noskaņotajiem respondentiem ASV, Vācijā, Nīderlandē labējie asociējas ar vārdiem – konservatīvi, sistēmas uzturēšana, kārtība, individuālisms, kapitālisms, racionālisms, fašisms, bet kreisos asociē ar vārdiem – progresīvie, sistēmas maiņa, vienlīdzība, solidaritāte, protests, opozīcija, radikāls, sociālisms, komunisms.

Lai gan, pēc daudzu pētnieku uzskatiem (Benoit & Laver, 2006; Bobbio, 1996; Jost, 2006, u.c.), viendimensionāls politiskās ideoloģijas struktūras modelis ir vienkāršs un noderīgs gan teorētiskajā, gan empīriskajā aspektā, tomēr vairāki autori (Conover & Feldman, 1981; Kerlinger, 1984; Konder, 1998, u.c.) uzskata, ka nepieciešama vairāk nekā viena dimensija, lai atklātu lielākās pilsoņu daļas politiskās ideoloģijas struktūru. Daudzos pētījumos secināts, ka attieksmes pret sociālajām un kultūras parādībām ir faktoriāli atšķirīgas no attieksmēm pret ekonomiskajiem jautājumiem (Duckitt, Wagner, du Plessis, & Birum, 2002; Evans, Heath, & Lalljee, 1996, u.c.). Daži pētnieki (Zaller, 1992) apgalvo, ka politiskās ideoloģijas sociālā un ekonomiskā dimensija ir ortogonālas, t.i., ir iespējams, ka indivīdam sociālajos jautājumos var būt liberāli (kreisi) uzskati, bet ekonomiskajos jautājumos konservatīvi (labēji) uzskati, piemēram, libertāriešiem, vai arī otrādi – sociālajos jautājumos konservatīvi (labēji) uzskati, bet ekonomiskajos jautājumos – liberāli (kreisi) uzskati, piemēram, populistiem. Pēc Džosta un kolēģu uzskatiem, šīs indivīdu grupas nav lielas (Jost et al., 2008). Benē un Lavjers (Benoit & Laver, 2006) savos pētījumos parādījuši, ka šīs dimensijas ir pozitīvi savā starpā saistītas 41 valstī no 44.

Džosts (Jost et al., 2008), balstoties uz Dakita (Duckitt et al. 2002) pētījumiem, apgalvojis, ka politiskās ideoloģijas sociālā un ekonomiskā dimensija balstīta uz atšķirīgiem motivējošiem pamatiem. Viņš apgalvo, ka sociālās ietekmes orientācija (*social dominance orientation SDO*, Sidanius & Pratto, 1999), kas ir saistīta ar uzskatu, ka pasaule ir nežēlīgi konkurences džungļi, kuros ir jādzīvo un jācīnās pēc džungļu likumiem, spēj prognozēt ekonomisko konservatīvismu. Savukārt labējais autoritārisms (*right-wing authoritarianism, RWA*, Altemeyer, 1998), kas aplūko pasauli kā bīstamu un draudīgu vietu, kurā, lai rastu drošības izjūtu, ir nepieciešama noteikta sociālā kārtība sabiedrībā, labāk prognozē sociālo konservatīvismu (Duckitt, 2006; Duriez, Van Hiel, & Kossowska, 2005; Sibley, Wilson, & Duckitt, 2007). Tomēr, kā rāda pētījumi (Altemeyer, 1998; Jost et al. 2003 u.c.), arī sociālās ietekmes un labējā autoritārisma rādītāji savā starpā korelē, bet ne tik cieši, lai kļūtu par liekiem nevajadzīgiem mainīgajiem.

Emlers (Emler, 2002) savā apkopojumā rakstā par morāles un politiskās orientācijas savstarpējo saistību norāda uz Tomā (Thoma, 1993) izteikumu, ka zināšanas par indivīda morālās spriešanas spējām var sniegt ieskatu viņa politiskajā izvēlē un rīcībā. Šī tēze ir pārbaudīta ļoti daudzos pētījumos, kuros morālā spriešana ir mērīta saskaņā ar Kolberga modeli, un rezultāti konsekventi norāda, ka konvencionālā (uz sociālo kārtību orientētā) morālā spriešana saistīta ar atbalstu politiskajam konservatīvismam, bet postkonvencionālā morālā spriešana – ar atbalstu liberālismam (kreisajiem). Šī saistība ir konstatēta dažādās politiskajā kultūrās (lai gan visas aplūkotās politiskās kultūras pieder Rietumu demokrātijai), dažādos laikos un lietojot dažādus politiskās orientācijas indikatorus – atbalstu noteiktai politikai, noteiktiem jautājumiem vai tēmām, politisko lozungu akceptēšanu, sociālo attieksmju mērījumus un eksplicīti izteiktu politisko identitāti (piemēram, Alker & Poppen, 1973; Barnett, Evens, & Rest, 1995; Candee, 1976; Emler, Remwick, & Malone, 1983; Fishkin, Keniston & MacKinnon., 1973; Fontana & Noel, 1973; Haan, Smith, & Block, 1968; Markoulis, 1989; Nassi, Abramowitz, & Youmans, 1983; O'Connor, 1974; Rest, 1975; Rest, Cooper, Coder, Masanz, & Anderson, 1974; Sampson, 1971; Sullivan & Quarter, 1972; Thoma, 1993, kā minēts, Emler, 2002).

Emlers (Emler, 2002) norāda – ja konservatīvie morālās attīstības mērījumos uzrāda zemākus rezultātus, tad tam būtu jāparādās arī citos psihiskās attīstības mērījumos, jo morālās spriešanas attīstība korelē ar vispārējā intelekta līmeņa variāciju, kā arī ļoti bieži ar formālās izglītības līmeni (Colby & Kohlberg, 1987; Rest & Thoma, 1985), taču politiskā orientācija statistiski nozīmīgi nekorelē ar intelekta koeficientu (IQ) vai ar izglītības līmeni, līdzīgi kā morālā spriešana (Bynner, Romney, & Emler, 2003; Nie, Junn, & Stehlik-Barry, 1996). Tādējādi ar kognitīvi racionālo pieeju veiktie pētījumi nespēj pamatoti izskaidrot politiskās orientācijas un

morālās spriešanas savstarpējās sakarības. Kaut gan ir atsevišķi pētījumi, piemēram (Stankov, 2009), kas apgalvo, ka konservatīvisms ir negatīvi saistīts ar kognitīvajām spējām, kas mērītas ar SAT, vārdu krājuma un analogiju testiem, taču iegūto secinājumu ārējā validitāte nav pārliecinoša, jo pētījuma izlase ir koledžas studenti un ārzemju studenti, kas vēlējušies iestāties ASV universitātēs. Iespējams, ka konservatīvisma un kognitīvo spēju korelācija ir saistīta valstu ekonomiskās un politiskās attīstības līmeni, jo Stankovs (Stankov, 2009) veiktajā pētījumā starpvalstu līmenī konservatīvismam bija ciešākas korelācijas ar valstu ekonomiskās un politiskās attīstības rādītājiem nekā ar IQ rādītājiem. Šis pētījums ļauj secināt, ka kognitīvo spēju un konservatīvisma rādītājs ir saistīts ar pagaidām neskaidriem kognitīvajiem un kultūras mainīgajiem.

Emlers, Renviks un Malone (Emler, Renwic, & Malone, 1983) savā pētījumā parādījuši, ka morālās spriešanas rādītāji, kas ir iegūti, izmantojot Resta (Rest, 1975) Definēto problēmu testu DIT, ir saistīti ar politisko pārliecību un ka postkonvencionālā (uz principiem orientētā) morālā spriešana saturiski ir balstīta uz liberālās ētikas principiem. Studentiem, kas sevi uzskata par kreisi, centriski vai labēji orientētiem, lūgts izpildīt morālās spriešanas aptauju no savas vai no pretējās pozīcijas. Kreisi noskaņotie ieguvuši augstākus rezultātus postkonvencionālajā morālajā spriešanā nekā konservatīvie vai centristi. Savukārt centriski un labēji noskaņotajiem studentiem morālās spriešanas rezultāti paaugstinājušies uz principiem balstītajā morālajā spriešanā, ja viņi atbildējuši no liberālās pozīcijas skatu punkta. Tādējādi Emlers un viņa līdzstrādnieki apgalvo, ka morālās spriešanas variācijas patiesībā atspoguļo politisko pozīciju, nevis morālās attīstības stadiju (Emler, Renwick, & Malone, 1983), kā arī netieši norāda, ka Resta Definēto problēmu testa rezultātus var viegli simulēt.

Linds, vēloties pārbaudīt paša izveidotā Morālo spriedumu testa MJT konstrukta validitāti, atkārtojis Emlera un līdzstrādnieku veikto eksperimentu. Emlers savu pētījumu veicis, morālās spriešanas mērīšanai izmantojot Resta Noteicošās problēmas testu (DIT), Linds (Lind, 2002), atkārtojot pētījumu, mērīšanai izmantojis Morālo spriedumu testu (MJT). Arī viņa iegūtie rezultāti parādījuši, ka kreisi orientētie ieguvuši augstākus morālās spriešanas rādītājus nekā labējie, taču, aizpildot testu no svešas perspektīvas, rezultāti ir zemāki nekā tad, ja respondents pildījis testu no sava skatu punkta neatkarīgi no patiesās politiskās orientācijas. Linds to skaidro ar DIT zemo iekšējo validitāti un MJT noturīgumu pret simulēšanu.

Narveza un viņas kolēģi (Narvaez, Getz, Rest, & Toma, 1999) savā pētījumā par indivīda morālo spriedumiem un kultūras ideoloģiju tomēr vēlējušies akcentēt, ka morālos spriedumus nevar reducēt uz kultūras vai politisko ideoloģiju vai otrādi. Viņi uzskata, ka morālās attīstības gaitā ir iesaistīti divi procesi: indivīda socializācija kultūras ideoloģijā un indivīda kognitīvās konstrukcijas

par sociālo un morālo nozīmi. Teorijas atšķiras ar to, ka uzsver vienu vai otru procesu, piemēram, kognitīvās attīstības teorijas, kas aplūko morālo spriedumu attīstību, uzsver autonomijas attīstību, savukārt sociālās iemācīšanās un kultūras psiholoģijas teorijas, analizējot kultūras tālāknodošanu, akcentē heteronomiju. Lai gan Piažē (Piaget, 1965) aplūkojis attīstību kā pāreju no heteronomijas uz autonomiju, Narveza un kolēģi uzskata, ka abi procesi – heteronomija un autonomija –, kas ir iesaistīti morālās domāšanas (spriešanas) veidošanā, norit vienlaicīgi un paralēli. Savā pētījumā Narveza un līdzstrādnieki noskaidrojuši, ka respondentu morālo domāšanu un attieksmes pret tādām sabiedrībā aktuālām problēmām kā aborti, homoseksuālistu tiesības, reliģijas loma valsts skolās, eitanāzija u.c. vislabāk prognozē vairāku mainīgo kombinācija – reliģiskā ideoloģija, politiskā identitāte un morālās spriešanas līmenis. Tas norāda, ka individuālā konceptuālā attīstība morālajā spriešanā un socializācija kultūras ideoloģijai ir cieši savā starpā saistītas un norit vienlaicīgi, savstarpēji ietekmējoties. Individuālā attīstība morālajā spriešanā nodrošina epistemoloģiskās kategorijas kultūras ideoloģijai, kas iedarbojas uz morālo spriedumu, producējot morālo spriešanu par sabiedrībā aktuālām problēmām.

2.6. Reliģiozitāte

2005. gadā Eiropas aptaujas rezultāti 25 Eiropas Savienības valstīs norādīja, ka 52% aptaujāto Eiropas iedzīvotāju tic Dievam, bet 27% tic noteiktām garīgām varām vai dzīves spēkiem (Special Eurobarometer 225, 2005). Arī socioloģiskie pētījumi Latvijā (SKDS, 2009) liecina, ka 74% Latvijas iedzīvotāju sevi uzskata par ticīgiem, tajā skaitā 42% sevi uzskata par kristiešiem, bet 32% apgalvo, ka tic Dievam, bet sevi par kristiešiem neuzskata. Šo aptauju rezultāti apliecina, ka, neskatoties uz vēsturiskajām, sabiedriskajām un kultūras pārmaiņām, lielākā daļai Eiropas un Latvijas iedzīvotāju ir lielākā vai mazākā mērā reliģiozi, t.i., reliģijai ir noteikta ietekme uz šo indivīdu kognitīvo, emocionālo un uzvedības jomu. Tradicionāli reliģijas un morāles jēdzieni ir cieši saistīti, tādēļ ir svarīgi aplūkot reliģiozitātes psiholoģiskos aspektus un to saistību ar morālo spriešanu.

Sākumā būtu jāpievēršas jēdziena *reliģiozitāte* skaidrojumam psiholoģijā. Soha (Soha, 2009) reliģiju definē kā attiecības starp cilvēku un transcendentālu pārdabisku Būtni. Reliģijas jēdziens sevī ietver ticību pārdabiskajam, sakrālās un sekulārās sfēras nodalījumu, morāles kodeksu un no tā izrietošās sankcijas, lūgšanas, dievkalpojumus un citus kontakta veidus ar pārdabisko, reliģiskas jūtas, noteiktas sabiedriskās dzīves organizācijas formas, kā arī noteiktu kopienu (grupu), kas veidojas šo elementu rezultātā. Savukārt reliģiozitāte ir subjektīva, individuāla reliģiska pieredze un attieksme pret reliģisko priekšmetu (transcendentālo Būtni, sakrālo sfēru), kas veidojas kā

emocionālo un kognitīvo un uzvedības elementu kopums situācijā, kad cilvēks apzinās pārdabiskās sfēras eksistenci un tā iedarbību cilvēka dzīvē. Reliģiozitāte raksturo veidu, kā cilvēks izpauž ticību, piederību noteiktai reliģijai un kā reliģiskā pārliecība ietekmē cilvēka psihiskos procesus un uzvedību.

Līdzīgi kā ar politisko ideoloģiju, arī attiecībā uz reliģiozitāti psiholoģijā nav vienota uzskata par reliģiozitātes struktūru. Pirmais reliģiozitātes viendimensionālais modelis „ārējā–iekšējā” reliģiozitāte (*extrinsic–intrinsic*) tiek aplūkots Olporta un Rosa (Allport & Ross, 1967) pētījumos. Ārējā reliģiozitāte tiek aplūkota kā ārēji motivēta reliģiska pārliecība un uzvedība galvenokārt sociālā prestiža, savstarpējo attiecību, drošības un iepriecinājuma dēļ, kurai raksturīga instrumentāla un egoistiska attieksme pret reliģiju. Iekšējās reliģiozitātes pamats ir brīvi izvēlēta cilvēka dziļi iekšēja reliģiska pārliecība, kas virzīta uz patiesu Dieva un tuvākā mīlestību. Ņemot par pamatu Olporta un Rosa Reliģiozitātes viendimensiju skalu, radušies arī reliģiozitātes bipolārie struktūrmodeļi – pielāgošanās–pārliecības reliģiozitāte (Allen & Spilka, 1967), kā arī principorientētā–konkrētā reliģiozitāte, skaidrā–izplūdušī reliģiozitāte, atvērtā–noslēgtā reliģiozitāte, kas vairāk raksturo reliģiozitātes kognitīvo dimensiju (Grom, 1992).

Tomēr reliģiozitātes jēdziena saturs ir tik plašs, ka nepieciešama vairāk nekā viena dimensija, lai aplūkotu šī jēdziena daudzšķautņainību. Viens no teorētiski auglīgākajiem daudzdimensiju modeļiem ir Gloka (1962) un Starka (Glock & Stark, 1968) pieeja, ko praktiski var attiecināt uz jebkuru reliģiju. Gloka un Starka reliģiozitātes modeļi veido piecas dimensijas:

- *rituālā dimensija* (piedalīšanās publiskos dievkalpojumos, privātā lūgšana, reliģisko rakstu lasīšana, gavēšana utt.);
- *ideoloģiskā dimensija* (cik lielā mērā indivīds pieņem attiecīgās reliģijas ticības patiesības);
- *pieredzes dimensija* (cik lielā mērā indivīds ir emocionāli pārdzīvojis ticību, piem., izjutis dzīves jēgu, atdzimšanu, bijību utt.);
- *konsekvenču/seku dimensija* (cik lielā mērā indivīda reliģiskā pārliecība ietekmē viņa ikdienas dzīvi, piem., bērnu audzināšanu, laulāto attiecības, darbu utt.);
- *intelektuālā dimensija* (reliģiskās zināšanas, cik lielā mērā ticīgais spēj nodot tālāk savu reliģisko pārliecību).

Sociālajās zinātnēs, reliģijas un personības psiholoģijā turpinās pētījumi par reliģiozitātes dimensiju saturu, būtību un to mērīšanas instrumentu izveidi. Taču katrā ziņā ir saprotams, ka reliģiozitāte nav viengabalains konstrukts, ko var izmērīt ar dažu vispārīgu jautājumu palīdzību, bet tā ir tikpat atšķirīga un heterogēna kā pati cilvēka uzvedība (Grom, 1992).

Strīdīga ir reliģiozitātes ietekme uz morālās spriešanas spējām, reliģiskie līderi apgalvo, ka reliģija ir morāles pamats, reliģiskās izglītības atbalstītāji uzskata, ka reliģisko zināšanu un vērtību apguve, ticības stiprināšana un piedalīšanās reliģiskajos rituālos veicina personības, morālo principu un morālās uzvedības attīstību. Taču liberālie politiķi un zinātnieki savukārt atbalsta principu, ka reliģija un morāle nav savā starpā saistītas un ka reliģiozitāte neveicina tolerances, kritiskās domāšanas un demokrātijas attīstību sabiedrībā, kas ir mūsdienu morāles pamats. Viņi savus uzskatus balsta uz empīriskiem pētījumiem, kuros reliģiozitāte pozitīvi korelē ar aizspriedumiem (Allport, 1966), autoritārismu (Jost et al., 2003), etnocentrismu (Gorsuch & Aleshire, 1974) un dogmatismu (Wahrman, 1981).

Kolbergs (Kohlberg, 1981) raksturojis attiecības starp reliģiozitāti un morāli kā asimetriskas: reliģiozitāte nav būtisks priekšnosacījums morālajai attīstībai, bet morālā attīstība turpretī ir nepieciešams, bet ne pietiekams nosacījums reliģiskajai attīstībai. Savos pētījumos viņš konstatējis, ka atbildēs uz morālo dilemmu jautājumiem reti tiek izmantoti reliģiski argumenti, izņemot valstis ar spēcīgu reliģijas ietekmi, kā arī, pārejot uz morālās spriešanas augstākajām stadijām, reliģiskie argumenti tiek izmantoti aizvien retāk. No otras puses, Kolbergs (Kohlberg, 1973/1995) norādījis, ka personām, kuru morālā spriešana atbilst postkonvencionālajām līmenim, piemīt reliģiozs pasaules uzskats. Kolbergs pat norādījis uz iespējamo morālās spriešanas 7. stadiju (Kohlberg & Power, 1981), kura varētu sniegt atbildes uz jautājumiem, uz kuriem 6. stadijas argumentācija nepiedāvā apmierinošas atbildes: „Kāpēc ir jābūt tikumiskam šajā pasaulē, kas ir pilna ar netaisnībām, ciešanām, nāvi?” Atbilde uz šo un citiem eksistenciāliem jautājumiem, pēc Kolberga domām, rodas no identitātes jeb vienotības izjūtas ar esamību, dzīves kopā ar Dievu. Kolbergs nav pamatojis šo stadiju ar empīriskiem pierādījumiem, bet tikai atsauceis uz augsti morāli attīstītu cilvēku biogrāfijām. Šīs idejas savā teorijā ir iekļāvis Faulers (Fowler, 1981) – ticības attīstības stadiju modelī, bet Oseris un Gmīnēders (Oser & Gmünder, 1984) – reliģiskās spriešanas stadiju modelī.

Mūsdienu pētījumos ir vērojamas divas pieejas. Viena uzsver (sal. Kohlberg, 1984), ka reliģiozitāte un morālā spriešana ir savā starpā nesaistītas, jo morālo lēmumu pieņemšana ir pamatota ar racionāliem taisnīguma argumentiem un to ietekmē kognitīvā attīstība un sociomorālas pieredzes iedarbība, bet reliģiskā spriešana ir balstīta uz reliģisko autoritāšu atklāsmēm. Fernhouts un Boids (Fernhout & Boyd, 1985) norādījuši, ka morāles primārā funkcija ir atrisināt konkurējošu prasību konfliktu individuālā, bet reliģijas primārā funkcija ir apstiprināt morālo spriedumu kā jēgpilnu. Nucci (Nucci, 2001) savos pētījumos secinājis, ka bērni un studenti pat no fundamentāli reliģiozām kopienām sniedz morālei pamatojumu, kas nav tieši saistīts ar reliģisko saturu.

Otra pieeja (Kunzman, 2003; Rest, Narvaez, Bebeau, Thoma, 1999) uzsver, ka morālā un reliģiskā attīstība ir cieši saistītas savā starpā. Reliģioziem cilvēkiem morālo spriešanu ietekmē reliģiskie spriedumi, un otrādi. Daudzi reliģiskās attīstības pētnieki izmantojuši Kolberga stadiju modeļa konceptu, lai analizētu reliģisko attīstību, piemēram, Faulers (Fowler, 1981) izveidojis ticības attīstības stadiju modeli, bet Ozers un Gminders (Oser & Gmünder, 1984) – reliģiskās spriešanas attīstības stadiju modeli.

Getca (Getz, 1984) analizē 22 pētījumus, kuros tiek mērīta morāles un reliģiozitātes savstarpējā saistība. Reliģiozitāte šajos pētījumos tika mērīta septiņos atšķirīgos veidos: kā reliģiskā piederība, reliģiskās zināšanas, reliģiskā rīcība, reliģiskā motivācija, reliģiskās attieksmes, reliģiskā pieredze un reliģiskā audzināšana. Getcs konstatē tikai vienu būtisku saistību starp reliģiozitāti un postkonvencionālo un morālo spriešanu – indivīdi ar konservatīvo reliģiozo pārliecību uzrāda zemāku atbalstu postkonvencionālās morāles principiem nekā indivīdi ar liberālu reliģiozo pārliecību.

Lupu (Lupu, 2009) veikusi morālās spriešanas afektīvā aspekta (morālās attieksmes), kognitīvā aspekta (morālās spriešanas spējas) un reliģiozitātes savstarpējo sakarību pētījumu no 1985. līdz 2007. gadam metaanalīzi. Lielākajā daļā pētījumu morālo attieksmju pētīšanai izmantots Resta Definēto problēmu tests (DIT vai DIT 2), bet morālās spriešanas spēju pētīšanai – Linda Morālo spriedumu tests (MJT) (Schillinger, 2006; Duriez & Soensens, 2006), bet vienā pētījumā pētījuma dalībniekiem bija jārisina reālās dzīves morālās dilemmas (Maclean, Walker, & Matsuba, 2004). Savukārt reliģiozitāte mērīta piecos dažādos aspektos – vispārīgā reliģiozitāte, iekšējā un ārējā reliģiozitāte, fundamentālā reliģiozitāte, reliģiskie meklējumi (*Quest*) un reliģiskā pieredze.

Starp reliģiozitātes afektīvi motivējošo dimensiju un morāles afektīvo aspektu (morālajām attieksmēm un principiem) netika konstatēta viennozīmīga saistība. Sappa un Gleddinga (Sapp & Gladding, 1998) pētījumā iekšējā reliģiozitāte un reliģiozitātes intensitāte negatīvi korelējusi ar atbalstu postkonvencionālajiem morāles principiem. Citu autoru pētījumos (Glover, 1997; Narvaez, et al., 1999) ne iekšējā reliģiozitāte, ne ārējā reliģiozitāte statistiski nozīmīgi nav korelējusi ar atbalstu postkonvencionālajiem morāles principiem, bet tikai reliģiozitātes intensitāte negatīvi korelējusi ar morālajām attieksmēm. Savukārt Maklena u.c. pētījumā (Maclean et al., 2004) morālās spriešanas spējas pozitīvi korelēja ar iekšējo reliģiozitāti, bet ar ārējo reliģiozitāti – negatīvi.

Daudz skaidrāka un viennozīmīgāka ir reliģiozitātes kognitīvās dimensijas saistība ar morālajām attieksmēm un morālās spriešanas spējām. Narvezas u.c. (Narvaez, et al. 1999), kā arī Resta un kolēģu (Rest, Narvaez, Bebeau, & Thoma, 1999) pētījumos konstatēta atbalsta postkonvencionālās morāles principiem negatīva saistība ar reliģisko fundamentālismu, bet pozitīva

saistība ar reliģiskajiem meklējumiem konstatēta Gloveras, Kottona u.c, Sappa un Gledinga pētījumos (Glover, 1997; Cottone, Drucker, Javier, 2007; Sapp & Gladding, 1989). Maklena u.c. (Maclean et al., 2004) pētījuā tika konstatēta reliģisko meklējumu un morālās spriešanas spēju pozitīva korelācija.

Varmans (Wahrman, 1981), pētot morālo attīstību dažādas reliģiskās piederības koledžas studentu izlasē, secināja, ka ortodoksijas* pakāpei reliģiskās grupās nebija nozīmīgas saistības ar morālajiem spriedumiem, savukārt dogmatismam** bija negatīva saistība ar morālo spriešanu. Tieši dogmatisma līmenis, pēc Varmana domām, izskaidro ļoti vājo saistību starp reliģisko piederību un morālo spriešanu. Dievkalpojumu apmeklētības biežums un reliģiskās izglītības gadi arī nav nozīmīgi saistīti ar morālo attīstību. Piederība pie vairāk ortodoksām reliģiskām grupām ir saistīta ar zemāku morālās spriešanas attīstību. Tomēr pētījumu rezultāti ir bijuši neviennozīmīgi – daži pētījumi pierādījuši, ka reliģiskai ortodoksijai ir saistība ar zemāku morālās spriešanas attīstības līmeni (Ernsberger; Sanderson, kā minēts Wahrman, 1981), tomēr citi parādījuši, ka ortodoksijai ir pozitīva saistība ar morālās spriešanas attīstības līmeni (Killeen; Sharfman, kā minēts Wahrman, 1981).

Iespējams, ka indivīdi ar augstāku dogmatisma līmeni tendēti spriest konvencionālā līmenī, nevis postkonvencionālā, jo indivīdi, kas domā dogmatiski, ir vairāk tendēti veikt morālos spriedumus, balstoties uz sociālajām konvencijām, nevis uz vispārīgiem abstraktiem morāles principiem. Augsts dogmatisma līmenis ir saistīts ar reliģisko ortodoksiju (Rokeach, 1960). Atšķirīgas dogmatisma pakāpes var noteikt atšķirības morālajā spriedumā. Izteiktāks dogmatisms ir saistīts ar zemāku morālās spriešanas attīstības līmeni, kā tas iepriekš tika paredzēts.

Rezultāti atbalsta Kolberga apgalvojumu, ka viņa izvirzītās attīstības stadijas vienādā veidā var tikt pielāgotas dažādām reliģiskajām grupām. Dogmatisms ir saistīts ar morālo spriešanu, tomēr zemais korelācijas koeficients parāda, ka, lai gan dogmatisms un morālā spriešana ir saistīti, tie nav identiski. Iespējams, tieši dogmatisms izskaidro to, kas sākotnēji var šķist saistība starp reliģiozitāti un morālo spriešanu.

Dažos pētījumos iegūti rezultāti liecināja, ka reliģiozie cilvēki biežāk atbalsta konvencionālā līmeņa stadiju argumentus (Sigmund, 1979; Wakenhut, 1981) un sniedz zemāku atbalstu postkonvencionālā morāles stadiju argumentiem (Deka & Broota, 1988). Citos pētījumos ir konstatēta negatīva saistība ar Olporta un Rossa (Allport & Ross, 1967) gan iekšējo, gan ar ārējo

* *ortodoksija* - nelokāma, konsekventa sekošana kādai mācībai, virzienam, pasaules uzskatam, baznīcas oficiālā virziena doktrīnai

** *dogmatisms* - nekritisks domāšanas veids, nemainīga attieksme pret parādībām, problēmām.

religiozitāti, savukārt pozitīva saistība ar Batsona (Batson, 1976) reliģisko meklējumu (*quest*) dimensiju. Pēc Durieza un Sonsena domām (Duriez & Soenens, 2006), šie atklājumi, pamatojoties uz Kolberga afektīvi kognitīvā paralēlisma pieņēmumu, liek secināt, ka reliģiozo cilvēku zemākais morālās spriešanas attīstības līmenis ir saistīts ar nepietiekami attīstītām kognitīvajām spējām, kas nepieciešamas postkonvencionālajai morālajai spriešanai.

Citi pētnieki (Ernsberger & Manaster, 1981; Glover, 1997) norāda, ka reliģiozas personas morālā spriešana ir atkarīga no reliģisko saistību nopietnības un no morālās spriešanas attīstības stadijas, kas ir normatīva šīs personas reliģiskajā kopienā. Reliģiskajās kopienās, kuru mācība iekļauj sevī uz principiem orientēto morālo spriešanu, ļoti reliģiozi cilvēki var uzrādīt atbalstu šim morālās spriešanas veidam un otrādi. Šie pētnieki uzskata, ka konvencionāla līmeņa argumentu teoloģiskais pārākums var anulēt postkonvencionālās morāles argumentu loģisko pārākumu. Līdzīgi arī Varmans (Wahrman, 1981) apgalvojis, ka šķietamā reliģiozitātes un morāles saistība ir izskaidrojama ar tādu kognitīvo procesu kā dogmatisms.

Duriezs un Sonsens (Duriez & Soenens, 2006) vēlējušies izpētīt saistību starp reliģiozitātes dimensijām, kā tās apraksta Vulfs (Wulff, 1991), un morālās spriešanas afektīvo un kognitīvo aspektu pēc Linda (Lind, 2002) modeļa un izmantojot viņa veidoto Morālo spriedumu testu (MJT).

Vulfs (Wulff, 1991) uzskata, ka indivīda reliģiozitāti raksturo divas dimensijas:

- cik lielā mērā cilvēks ir reliģiozs (transcendentā iekļaušana (*inclusion of transcendence*) vs. transcendentā izslēgšana (*exclusion of transcendence*));
- veids, kādā tiek kognitīvi uztverts un interpretēts reliģiskais saturs (burtiskā (*literal*) vs. simboliskā (*symbolic*) interpretācija).

Durieza un Sonsena (Duriez & Soenens, 2006) iegūtie rezultāti ļauj secināt, ka transcendentā iekļaušanas/izslēgšanas dimensijai, t.i., reliģiskajai ticībai kā tādai, nav saistības ne ar morāles afektīvo, ne kognitīvo aspektu (morālās spriešanas spējām), bet pastāv būtiska saistība starp morāles afektīvo un kognitīvo aspektu un veidu, kā tiek kognitīvi interpretēts un analizēts reliģiskais saturs. Tādējādi konstatēta negatīva saistība starp simbolisko reliģiskā satura kognitīvās interpretācijas veidu un atbalstu Kolberga modeļa 1., 2. un 3. stadijas argumentiem, taču pozitīva saistība ar 5. un 6. stadijas argumentiem, kā arī pozitīva korelācija ar morālās spriešanas spējām un simbolisko reliģiskā satura interpretācijas un apstrādes veidu. Tas norāda, ka indivīdi, kuri reliģisko saturu interpretē un apstrādā simboliskā, nevis burtiskā veidā, sniedz augstāku atbalstu postkonvencionālās morāles principiem un viņu morālās spriešanas spējas ir labāk attīstītas. Arī kontrolējot izglītības līmeņa ietekmi, iegūtās sakarības starp mainīgajiem saglabājas. Autori uzskata, ka iegūtie rezultāti apstiprina Kolberga pieņēmumu, ka reliģiozitāte kā tāda un morālā spriešana ir

savā starpā nesaistītas, un Varmana (Wahrman, 1981) secinājumus, ka reliģiozitātes un morālās spriešanas savstarpējo saikni var izskaidrot kognitīvie procesi, kas nav identificējami tikai ar izglītības līmeņa atšķirībām.

Lupu (Lupu, 2009) un Saeidi-Parvanehs (Saeidi-Parvaneh, 2011), pētot morālās spriešanas spēju, mērītu ar Linda Morālo spriedumu testu, attīstības saistību ar reliģiozitāti, secinājuši, ka studentiem no valstīm ar spēcīgu reliģijas ietekmi (Rumānija, Irāna) dogmatiskā/ortodoksā un nevis liberālā/personiskā reliģiozitāte ir saistīta ar zemākiem morālās spriešanas spēju rādītājiem. Turklāt ortodoksi reliģiozajiem studentiem izglītības efekts uz morālās spriešanas spēju attīstību bija niecīgs. Tas norāda uz to, ka morālās izglītības metodēm ir jābūt kognitīvi pamatotām un piemērotām reliģiozo indivīdu morāles jomas uztverei.

Tādējādi varam secināt, ka reliģiozitāte nav viendabīgs konstrukts, tā sevī ietver gan kognitīvas, gan nekognitīvas dimensijas, kas var būt kvalitatīvi atšķirīgas. Reliģiozitātes dimensiju/veidu un morālās spriešanas savstarpējo saistību pētījumi parāda, ka tikai atsevišķas reliģiozitātes dimensijas vai reliģiozitātes veidi, sevišķi tas attiecas uz reliģiskā satura kognitīvās apstrādes veidu, ir negatīvi saistīti ar morālās spriešanas spējām. Iegūtie rezultāti norāda, ka ir jāturpina pētījumi par reliģiozitātes, morālās spriešanas spēju un kognitīvo spēju savstarpējām attiecībām, lai noskaidrotu ortodoksās/konservatīvās reliģiozitātes un morālās spriešanas spēju negatīvās saistības psiholoģiskos mehānismus.

Apkopojot iepriekšēikto, varam secināt, ka morālās spriešanas attīstību ietekmē dažādi kognitīvie, personības, sociālie un izglītības faktori – kognitīvā attīstība, socializācija, sociālās un izglītības vides īpatnības, reliģiskā un ideoloģiskā pārliecība, kas visi kopā mijiedarbojoties nosaka indivīda morālās spriešanas īpatnības. Tā kā morālās spriešanas psiholoģiskās teorijas ir radušās Ziemeļamerikā vai Eiropā, aktuāls kļūst jautājums, cik objektīvi vērtējami ir morālās spriešanas izpētes rezultāti ārpus valstīm, kurās ir izveidotas šīs teorijas, jo bieži valstīs, kur Rietumu kultūra nav noteicošā, morālās spriešanas rezultāti ir gan kvantitatīvi, gan kvalitatīvi atšķirīgi.

3. Kognitīvi racionālajā pieejā veikto pētījumu neobjektivitāte attiecībā pret kultūru

Lai arī Piažē savu teoriju balstījis uz līdzsvaru starp indivīdu un sabiedrību, viņš nav uzskatījis, ka morālās attīstības pārmaiņas, ko viņš konstatējis Šveices izlasē, katrā ziņā būtu sastopamas citās kultūrās. Tieši pretēji, viņš ierosinājis, ka kulturālais konteksts pieļauj noteiktu attīstības pārmaiņu rašanos, kas kontrastē ar Piažē kognitīvās attīstības teoriju (Gross, 2000).

Turpretī Kolbergs (Kohlberg & Kramer, 1969/1995) uzskatījis, ka viņa morālās attīstības sešu stadiju modelis ir kulturāli universāls. Viņš kopā ar līdzstrādniekiem veicis morālās spriešanas

pētījumus, izmantojot morālās dilemmas dažādās valstīs – ASV, Turcijā, Izraēlā, Meksikā, Taizemē un citur. Iegūtie rezultāti parāda, ka kopumā šāda stadiju secība ir sastopama visās valstīs, taču nerietumu valstīs ļoti reti var sastapt postkonvencionālās morālās spriešanas piemērus.

Kolbergs ar līdzstrādniekiem Sneiriju un Reimeru (Snary, Reimer, & Kohlberg, 1985) veicis pētījumu Izraēlā ar 92 kibucu* pusaudžiem. Viņu mērķis bijis novērtēt starpkulturālo validitāti Kolberga morālās attīstības teorijai. Longitudinālos pētījumos noskaidrojies, ka attīstības stadijas ir secīgas, pakāpeniskas un pieaugošas. Nav gadījuma, kurā indivīds būtu izlaidis kādu stadiju. Ir redzama skaidra sakarība starp stadiju un vecumu. Šīs normas sasaucas ar iepriekš veiktajiem pētījumiem, kuri izmantoti, lai izveidotu standartizētu novērtēšanas sistēmu. Stadiju diapazons kibucu iedzīvotājiem bijis no 2. līdz 4.–5. stadijai salīdzinājumā ar ASV un Turciju, kur tas bijis no 1. līdz 4.–5. stadijai. Turklāt kibucu iedzīvotāju vidējā stadija bijusi vērā ņemami augstāka, nekā tā parādījusies ASV un Turcijā. Attiecībā uz individuālo atšķirību stabilitāti Kolbija un Kolbergs (Colby & Kohlberg, 1987) atklājuši, ka rezultāti 13 un 14 gadu vecumā deva iespēju paredzēt iespējamās nākamās stadijas. Netika konstatētas vērā ņemamas atšķirības stadiju rādītājos vīriešu un sievietes izlasēs.

Tāpēc daudzi pētnieki pēta kultūras un reliģisko faktoru ietekmi uz morālo spriedumu veidošanu. Sneirijs (Snary, 1985) ir veicis 45 (38 starpkulturālu, 7 longitudinālu) morālās spriešanas attīstības pētījumu, kas veikti 27 valstīs, analīzi, lai novērtētu Kolberga modeļa starpkulturālo universalitāti. Pētījumu analīze parādījusi, ka stadiju invariantā secība apstiprinājusies, jo nav konstatēta pārlešana pāri stadijām, kā arī regresija uz zemākām stadijām bijusi reta, ko varētu attiecināt uz mērījumu kļūdām. Kombinētie starpkulturālie un longitudinālie dati parādījuši, ka 1. līdz 3./4. un 4. stadijas morālā spriešana ir sastopama pilnīgi visās kultūrās.

Lai gan 4/5. un 5. stadijas esamība ir reta visās kultūrās (tikai 2/3 no visiem pētījumiem izlasēs iekļauti respondenti vecumā no 18 līdz 60 un vairāk gadiem), novērots, ka 5. stadijas morālā spriešana konstatēta parasti pilsētu iedzīvotāju un vidējā sociālekonomiskā līmeņa respondentu grupās, bet tradicionālajās kultūrās, lauku un zemāka sociālekonomiskā līmeņa grupās neparādās postkonvencionālā morālā spriešana. Turklāt šajās grupās uzsvērtas tādas vērtības kā kolektīvā solidaritāte, kas vispār nav iekļauta Kolberga modelī un Morālo dilemmu intervijas apstrādes rokasgrāmatas (piem., Colby, Kohlberg, & Kauffman, 1987) norādēs, kas apraksta postkonvencionālo morālo spriešanu.

* Kibucs (*kibbutz*) – lauku iedzīvotāju komūnas tips Izraēlā.

Izvirzīti dažādi viedokļi par to, kāpēc dažās kultūrās nav sastopama postkonvencionālā morālā spriešana. Viens no tiem – lai sasniegtu postkonvencionālo morālās spriešanas attīstības līmeni, ir jāizpilda divi priekšnoteikumi: jāasniedz formālo operāciju stadija kognitīvajā attīstībā, kā arī jābūt sociālo konfliktu pieredzei, kura radītu nepieciešamību pēc universāliem principiem, kas ļautu atrisināt konfliktu. Iespējams, ka indivīdiem tradicionālajās kultūrās šie nosacījumi nav izpildīti.

Levi-Strausa pētījumi (Levi-Strauss, 1962, 1963, kā minēts Snarey, 1985) pārlicinoši demonstrējuši, ka arī neizglītotiem cilvēkiem, kas dzīvo tradicionālajās kultūrās, ir spējas lietot formālās domāšanas struktūras, lai dotu jēgu pasaulei, kā arī viņiem piemīt kognitīvās spējas, kas nepieciešamas nobriedušai morālajai spriešanai, taču šī domāšana ir tik komplicēta un atšķirīga, ka Rietumu psihologi bieži nav spējīgi saprast šo komplicētību. Malinovskis (Malinowski, 1926a, 1926b, 1944, kā minēts Snarey, 1985) norādījis, ka indivīdi tradicionālajās kultūrās skaidri lieto intelektuālās spējas, lai spriestu par viņu morālajām normām un tikumiem, nevis akli pakļaujas tiem.

Nav īsti skaidrs, kāpēc tiek apgalvots, ka tradicionālo kultūru un lauku ciematu iedzīvotājiem nav sociālo priekšnoteikumu postkonvencionālās morālās spriešanas attīstībai. Viņi taču ir pieredzējuši konfliktus starp kaimiņu ciltīm vai ciemiem, kā arī cilšu līderiem ir jābūt spējīgiem atrisināt konfliktus tādā veidā, kas atzīst abu grupu vajadzības un tiesības. Pēc Kolberga (Kohlberg, 1981) uzskatiem, lai sasniegtu morālās spriešanas 6. stadiju, ir nepieciešama saskarsme ar filozofiskiem un reliģiskiem jautājumiem, kā dzīvība un nāve. Šajā gadījumā tradicionālo kultūru un lauku ciematu iedzīvotāji ir saskārušies ar šādiem jautājumiem biežāk un ciešāk. Tādējādi tiek sagaidīts, ka daudzi indivīdi tradicionālajās kultūrās ir guvuši abu priekšnoteikumu pieredzi un vismaz daži no tiem sasniegtu postkonvencionālo morālo spriešanu.

Pastāv arī metodoloģiska problēma Kolberga stadiju aprakstā. Pirmās līdz ceturtās stadijas definīcijas pamatotas empīrisko pētījumu rezultātos, bet postkonvencionālā līmeņa stadiju apraksts balstās uz Kanta (Kant), Raulza (Rawls) u.c. Rietumu filozofu darbiem. Sneirjs (Snarey, 1985) uzskata, ka postkonvencionālā līmeņa stadiju apraksts ir jāpaplašina, iekļaujot dažādu kultūru variācijas, jo tādējādi augstāko stadiju morālās spriešanas raksturojums ir nepilnīgs un daudzās kultūrās veiktajos pētījumos Kolberga morālās spriešanas modelis un morālās spriešanas līmeņa noteikšanas shēmas lietošana rada nepareizu rezultātu interpretāciju. Sneirjs (Snarey, 1985) uzskata, ka turpmākajos pētījumos būtu nepieciešams izpētīt alternatīvus postkonvencionālās spriešanas veidus, kas nav raksturīgi Rietumu kultūrā, un papildināt Kolberga teoriju ar alternatīviem postkonvencionāliem morālajiem principiem. Tas varētu atklāt, ka 5. stadijas esamība ir daudz vispārīgāks fenomens.

Pētījumi ļauj secināt, ka Kolberga izveidotā sistēma neaptver augstāka līmeņa morālos spriedumus noteiktās nācijās un kultūrās, kas nebalstās uz taisnības principu, bet gan uzsver grupas harmoniju (Japānā), kolektīvo, tautas laimi (Izraēlā), rūpes par ciešanu mazināšanu (Nepālā) visu dzīvības formu vienotību un svētumu (Indijā), indivīda attiecības ar kopieni (Jaungvinejā) u.c.. Šīs morālās vērtības nav ietvertas Kolberga teorijas postkonvencionālajā līmenī, jo neietver individuālās tiesības un abstraktos taisnības principus.

Hebners ar kolēģiem (Heubner, Garrod, & Snarey, 1990) novērtēja 20 jaunu vīriešu, Nepālas budistu mūku, morālās attīstības īpatnības. Viņu skatījumā taisnīguma princips, kas Kolberga teorijā ir svarīgākais, Nepālas mūku skatījumā nav būtiskākais, lielāka vērtība ir rūpēm par ciešanu mazināšanu un līdzjutībai.

Starpkulturālos pētījumos (Snarey, Reimer & Kohlberg, 1985) atklājās būtiskas atšķirības Kolberga pētījumos izmantotajā *Tēva un dēla dilemmā* 15 līdz 17 gadus veciem pusaudžu vidū. Dilemmā ir minēts tēvs, kurš, lai gan iepriekš bija vienojies ar dēlu, ka naudu, ko dēls iekrās, varēs izmantot pēc saviem ieskatiem, tomēr lūdz iedot naudu, ko dēls ir krājis savām vajadzībām, lai viņš to varētu izmantot savam pirkumam. Izraēlas pusaudži gandrīz vienmēr izvēlējušies variantu, kad tēvam ir jāpatur viņa solījums, kamēr musulmaņu jaunieši biežāk apgalvojuši, ka dēlam jānodod nauda tēvam, uzsverot autoritātes un dēla pienākuma aspektu.

Arī Dienvidāzijas valstu kultūrā lojalitāte ģimenei ir ētiskās sistēmas centrā. Švēders un kolēģi (Shweder et al., 1987) piedāvājuši risināt Hainsa (*Heinz*) dilemmu Indijas hindu lauku ciemu iedzīvotājiem. Kāds pētījuma dalībnieks sniedzis ļoti atšķirīgus argumentus no tiem, kas tiek gaidīti Rietumu kultūrā. Viņš izmantojis augsta vispārinājuma līmeņa argumentus, bet tos nav iespējams novērtēt, izmantojot Kolberga modeli, jo šie argumenti jau sen zuduši no Rietumu morālās apziņas (Shweder et al., 1990).

Ivasa (Iwasa, 1992) salīdzinājis amerikāņu un japāņu respondentu atbildes uz Hainsa dilemmu. Pētījumā neatklājas atšķirības morālās spriešanas attīstības līmenī, bet atklājas kvalitatīvas atšķirības atbildēs, kāpēc cilvēka dzīvība ir vērtīga, atspoguļojot kultūras normas. Amerikāņu respondenti pamatā koncentrējas uz iespēju pagarināt cilvēka dzīvi, bet japāņu respondenti ir vairāk norūpējušies par cilvēka dzīves tīrību un nevainojamību, tādēļ amerikāņi biežāk atbildējuši, ka Hainsam bija jānozog zāles, bet japāņi – ka nav jāzog.

Apkopojot iepriekšminēto, var secināt, ka starpkulturālie pētījumi apstiprina Kolberga modeļa pirmskonvencionālās un konvencionālās morālās spriešanas (1. līdz 4. stadija) esamību dažādās kultūrās, taču postkonvencionālā morālā spriešana konstatēta pārsvarā Rietumu individuālistiskās kultūras valstīs, pilsētu vidējā un augstākā sociāli ekonomiskā līmeņa pētījuma

dalībnieku grupās. Tas varētu būt saistīts ar to, ka Austrumu kultūru un lauku iedzīvotāju grupu iedzīvotāji morālajā spriešanā iesaista citas morālās vērtības – līdzjūtību, vēlmi mazināt ciešanas, cieņu pret vecākiem, pienākuma izjūtu pret iekšgrupu, ārējo un iekšējo tīrību –, kas neatbilst Kolberga modeļa postkonvencionālās morālās spriešanas galvenajām vērtībām – indivīda tiesībām un taisnīgumam, kas raksturo Rietumu individuālistisko un liberālo sabiedrību. Minētie pētījumi likuši pētniekiem meklēt jaunus teorētiskus cilvēka morālās funkcionēšanas teorijas un modeļus, kas morāli aplūkotu plašākā kontekstā.

4. Sociāli intuitīvā pieeja morāles psiholoģiskajā izpētē

20. gs 90. g. afektīvās revolūcijas laikā notika būtisks pagrieziens arī morāles psiholoģijā, ko izraisīja vairāki faktori. Heits uzskata (2007), ka jau 1975. gadā E. O. Vilsons (Wilson, 1975) izteicis prognozi, ka ētika varētu tikt iekļauta sociobioloģijas jaunajā sintēzē. Lai gan viņa paredzējumi nav piepildījušies tieši, lielos vilcienos viņam bijusi taisnība, ka atslēga starp sociālajām un dabaszinātnēm ir ar emocijām saistīto smadzeņu apgabalu pētīšana galvas smadzenēs.

Divdesmitā gadsimta 80. gados būtiski pieaudzis pētījumu skaits par emocijām. Izmantojot jaunākās smadzeņu izpētes tehnoloģijas, zinātnieki (Damasio, 1994) atklājuši, ka kognitīvo un ar morāli saistīto procesu norise ir būtiski atkarīga no pareiza emociju iecirkņa funkcionēšanas galvas smadzeņu pieres daivā (*prefrontal cortex*). Datubāzu publikāciju kvantitatīvā analīze (Haidt, 2007) parādījusi, ka morāles un emociju pētījumu skaits nemitīgi pieaudzis no 20. gs. 80. līdz 90. g. un sevišķi strauji pieaug pēdējos desmit gados.

Starpkulturālos pētījumos iegūtie dati apstrīdējuši racionālās spriešanas un kaitējuma argumentu cēlonisko lomu morālā sprieduma izveidē (Haidt, Koller & Dias, 1993). Heits un viņa līdzstrādnieki likuši amerikāņu un brazīliešu respondentiem novērtēt cilvēku rīcību, kura bija aizvainojoša, taču nevienam nekaitēja (apēst sabrauktu ģimenes suni, tīrīt tualeti ar valsts karogu, apēst cāli, kuru pats izmantoja masturbācijai). Iegūtie rezultāti parādījuši, ka lielākā daļa respondentu atbild, ka šāda rīcība ir slikta, un viņu afektīvā reakcija ir daudz labāks prognozētājs morālajam spriedumam nekā viņu spriešana par rīcības kaitējošām sekām. Heits un Heršs (Haidt & Hersh, 2001) nonākuši pie līdzīgiem secinājumiem, intervējot konservatīvos un liberālus par seksuālo morāli (homoseksualitāti, incestu u.c.) Abām grupām tieši afektīvās reakcijas bijušas labāks morālā sprieduma prognozētājs, bet ne šo darbību nekaitīguma racionāla uztvere. Pētnieki (Haidt, Bjorklund, & Murphy, 2000) saskārušies arī ar to, ka respondenti bieži bija apmulsuši – stostījušies, smējušies un izrādījuši pārsteigumu par savu nespēju atrast morālo spriedumu pamatojušus iemeslus, taču nemainījuši savu sākotnējo negatīvo spriedumu. Tas norāda uz to, ka

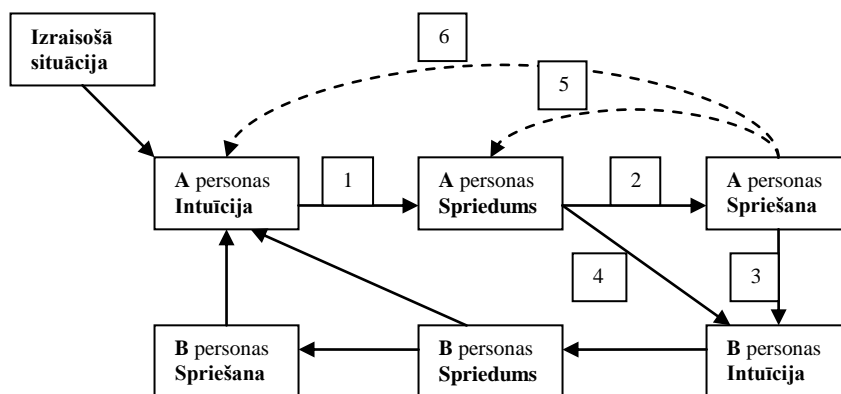
morālā spriešana, iespējams, nav cēlonis cilvēku paustajam morālajam spriedumam. Tādējādi meklēts jauns skatījums attiecībā uz morālā sprieduma pieņemšanas psiholoģiskajiem mehānismiem.

Nākamajā nodaļā aplūkots sociāli intuitīvās pieejas morāles pētīšanā pamatlicēja Džonatana Heita (Haidt, 2001) morālā sprieduma ieguves sociāli intuitīvais modelis, kas uzsver intuīcijas galveno lomu morālajā spriešanā, kā arī Heita un viņa līdzstrādnieku Džozefa un Greima (Haidt & Joseph, 2004; Haidt & Graham, 2007) morāles intuitīvo pamatu teorija, kas parāda morālās intuīcijas evolucionārās saknes un paplašina morāles psiholoģiskās izpētes saturisko aspektu.

4.1. Heita morālā sprieduma ieguves sociāli intuitīvais modelis

Heits savā apkopojošajā rakstā (Haidt, 2001) piedāvā alternatīvu modeli kognitīvi racionālajai pieejai morālajā psiholoģijā. Viņš, balstoties uz aktuālajiem pētījumiem sociālajā, kognitīvajā, starpkultūrukultūru, evolucionārajā un bioloģiskajā psiholoģijā, kā arī antropoloģijā un primatoloģijā, postulē, ka morālais spriedums tiek iegūts nevis secīga, apzināta un loģiska spriešanas procesa rezultātā, bet gan ātras, automātiskas novērtēšanas – morālās intuīcijas – darbības rezultātā. Morālā intuīcija (*moral intuition*) ir pēkšņa morālā sprieduma parādīšanās apziņā, iekļaujot afektīvo valenci (labs–slikts, patīk–nepatīk), bez apzinātas meklējumdarbības, argumentu izsvēršanas vai secinājumu izdarīšanas (Haidt, 2001). Morālā spriešana parasti ir *post-hoc* konstrukcija, kas izveidota, lai sniegtu ticamus iemeslus morālās intuīcijas morālajam spriedumam.

Atšķirībā no morālās spriešanas, ko Heits, balstoties uz Galotti (Gallotti, 1989) pieeju definē kā apzinātu mentālo aktivitāti, ko veido dotās informācijas transformēšana, lai sasniegtu morālo spriedumu, intuīcija parādās ātri, automātiski un bez piepūles, kamēr spriešana notiek daudz lēnāk, tai ir vajadzīga piepūle, un tā ietver sevī vismaz dažus procesus, kas notiek apziņas līmenī. Tomēr abas šīs parādības ir izziņas daļa.

1. attēls. Sociāli intuitīvais morālā sprieduma ieguves modelis (Haidt, 2001, 815. lpp.).

Sociāli intuitīvo morālā sprieduma ieguves modeli veido četri pamatposmi (sk. 1. attēlu):

- 1) Intuitīvā sprieduma posms (*intuitive judgment link*). Morālais spriedums apziņā rodas automātiski un bez piepūles kā morālās intuīcijas rezultāts;
- 2) *Post-hoc* morālās spriešanas posms (*post-hoc reasoning link*). Persona meklē argumentus, lai argumentētu tikko pieņemto morālo spriedumu. Šis process notiek lēnām un ar piepūli;
- 3) Pamatotās pārliecināšanas posms (*reasoned persuasion link*). Šajā posmā tiek verbāli pausti argumenti, lai pamatotu citiem tikko pieņemto morālo spriedumu. Tā kā morālie principi vienmēr sevī ietver afektīvas komponentes, pamatotā pārliecināšana notiek, nevis veidojot jaunus, loģiskus apgalvojumus, bet gan mēģinot radīt klausītājos jaunas afektīvi vērtējamās intuīcijas;
- 4) Sociālās pārliecināšanas posms (*social persuasion link*). Cilvēki cenšas savus spriedumus un rīcību saskaņot ar grupas normām, tādēļ indivīda morālo spriedumu ietekmē tas, kādu morālo spriedumu ir pieņēmuši citi, indivīdam būtiski cilvēki (draugi, sabiedrotie un paziņas), pat ja šie cilvēki necenšas pārliecināt indivīdu mainīt savu spriedumu.

Šie četri posmi ir sociāli intuitīvā modeļa pamats. Saskaņā ar šo modeli morālajai spriešanai cēloniska loma morālajā spriedumā ir tikai tad, ja morālā spriešana notiek mijiedarbībā ar citiem cilvēkiem. Cilvēki reti kad neņem vērā sākotnējos personīgos intuitīvos spriedumus, jo parasti neviens sev nejautā, kāpēc tiek pieņemts šāds morālais spriedums. Tomēr cilvēki ir spējīgi iesaistīties arī intersubjektīvā morālajā spriešanā. Tāpēc pilns sociāli intuitīvais modelis sevī ietver 2 veidus, kā personīgā spriešana var ietekmēt morālos spriedumus:

- 5) Pamatotā sprieduma posms (*reasoned judgment link*). Dažkārt cilvēki var pieņemt morālo spriedumu, balstoties tikai uz racionālo spriešanu, ignorējot iekšējo intuīciju. Tomēr tas notiek reti, parasti tikai tad, ja indivīdam ir vāja iekšējā morālā intuīcija un augsta līmeņa morālās spriešanas spējas. Situācijās, kad racionāli pamatotais spriedums konfliktē ar spēcīgu intuitīvo spriedumu,

cilvēkam var būt „duāla attieksme” (Wilson, Lindsey & Schooler, 2000). Tad loģiskais spriedums tiks izteikts verbāli, tomēr intuitīvais joprojām paliek indivīda apziņā.

6) Personīgās iekšējās refleksijas posms (*private reflection link*). Morālās spriešanas gaitā indivīds var spontāni aktivizēt jaunu intuīciju, kura nesaskan ar sākotnēji pieņemto intuitīvo morālo spriedumu. Visbiežāk minētā metode, kas var palīdzēt izraisīt jaunu intuitīvu spriedumu, ir lomu uzņemšanās (Selman, 1971). Šis ir viens no morālās refleksijas veidiem, par kuru runājis Kolbergs (Kohlberg, 1976/1995) un citi ar kognitīvi racionālo pieeju darbojušies pētnieki (Lind & Schillinger-Agati, 2003; Sprnithall, 1996;). Uzņemoties lomas, cilvēks redz konkrēto situāciju vai dilemmu no dažādām perspektīvām, tādējādi viņam rodas arī vairākas morālās intuīcijas. Morālais spriedums parasti tiek pieņemts, pamatojoties uz spēcīgāko intuīciju vai arī meklējot alternatīvajām morālajām intuīcijām pamatojumu likumos. Kognitīvi racionālās pieejas modelis fokusējas uz iepriekšaprakstītā modeļa 5. un 6. posmu. Turpretī sociāli intuitīvajā modelī morālā sprieduma ieguve balstās uz 1. līdz 4. posmu, kaut gan dažos gadījumos tiek iedarbināts 5. un 6. posms (Haidt, 2001).

Heits (Haidt, 2001) uzskata, ka morālā sprieduma ieguves sociāli intuitīvais modelis pilnībā saskan ar modernajām divu procesu teorijām (Bargh, 1994; Greenwald & Banaji, 1995 u.c.). Tas postulē, ka intuitīvie procesi ir pamatprocesi, kas pieņem morālos spriedumus ātrā un automātiskā veidā, bet, ja rodas konflikts starp divām spēcīgām intuīcijām vai ir nepieciešams izvērtēt visus situācijas aspektus, tam pievienojas morālās spriešanas process. Šāda veida morālā spriešana (5. un 6. posms) ir raksturīga filozofiem un cilvēkiem ar attīstītām kognitīvajām spējām.

Kā uzsver Heits (Haidt, 2001), jau Platons atklājis, ka morālā spriešana dabiski notiek cilvēku savstarpējās attiecībās, kad cilvēki uzklausa viens otra viedokli un tādējādi rodas jaunas intuīcijas. Heits savā sociāli intuitīvajā modelī cenšas izvairīties no tradicionālā uzskata par apzinātu individuālo morālo spriešanu, vairāk pievēršot uzmanību morālajai intuīcijai un citu cilvēku lomai morālā sprieduma pieņemšanā. Tādējādi sociāli intuitīvais modelis ir sociāls modelis, jo uzsver sociālo starppersonu procesu un kultūras ietekmi morālās intuīcijas attīstībā, darbībā un morālo spriedumu pieņemšanā.

Saskaņā ar Heita sociāli intuitīvo morālā sprieduma ieguves modeli morālās spriešanas process var būt iespējams tikai noteiktos apstākļos: indivīdam ir pietiekami daudz laika, viņam ir attīstītas noteiktas kognitīvās spējas, viņš ir motivēts, viņam nav aizspriedumu un vēlmes kādu aizstāvēt vai nosodīt, kā arī netiek iesaistīta vēlme pēc iekšējās saskaņotības (Forgas, 1995; Wegner & Bargh, 1998). Tādi apstākļi parasti ir pētījumos, kuros izmantotas hipotētiskas dilemmas. Tādējādi, pēc Heita domām, kognitīvi racionālās pieejas izpētes metodes var radīt neatbilstošus un

nerepresentatīvus morālā sprieduma veidus. Reālās dzīves situācijās, kad cilvēki sarunājas vai diskutē, ir iesaistīta vēlme piekrist otram, lai neveidotos konfliktsituācijas. Tāpat arī, ja tiek apskatīti sarežģīti jautājumi, piemēram, aborts, darbojas iekšējās saskaņotības motivatori. Cilvēks maina savas domas, lai izvairītos no iekšējām pretrunām (Haidt, 2001).

Heits (Haidt, 2007) uzsver, ka intuitīvās reakcijas mudina, bet nespiež rīkoties. Pastāv vismaz trīs veidi, kā cilvēki var neievērot intuitīvās reakcijas: viņi var izmantot apzināto verbālo spriešanu, piemēram, izsverot visus rīcības ieguvumus un zaudējumus, vai aplūkot situāciju no cita skatu punkta, izanalizēt iespējamās sekas, tādējādi izraisot citu morālo intuīciju, kas var papildināt sākotnējo intuīciju vai arī būt pretrunā ar to. Tāpat ir iespējams iesaistīties komunikācijā ar citiem cilvēkiem, tas dod iespēju iepazīt jaunus argumentus, tādējādi izraisa arī jaunas intuīcijas. Sociāli intuitīvais modelis kā iespējamus piedāvā trīs veidus, kā var nesekot sākotnējai intuitīvajai reakcijai, tomēr norāda, ka visbiežāk tiek izmantots tieši trešais veids – mijiedarbība ar citiem cilvēkiem (Haidt, 2007).

Kad cilvēkiem nepieciešams argumentēt pieņemto morālo spriedumu, viņi atsaucas uz nenozīmīgiem faktoriem, bet neatpazīst tos, kas ir svarīgi. Nisbets un Vilsons šos skaidrojumus nosauca par *post-hoc* konstruktiem (Nisbett & Wilson, 1977). Cilvēki meklē ticamas teorijas par to, kāpēc ir rīkojušies konkrētā veidā. Viņi meklē uzvedības izskaidrojumus, kas ir pieņemti noteiktā kultūrā. Nisbets un Vilsons tās nosaukuši par apriori kauzālajām teorijām. Cilvēki bieži vien prot atrast pierādījumus tam, kam paši vēlas ticēt (Haidt, 2007). Kopumā cilvēkiem ir ātra un automātiska domāšana un, kad viņiem lūdz attaisnot to, viņi rada attaisnojumus no *a priori* morālajām teorijām. Viņi paši to neapzinās, tāpēc ir divu ilūziju varā:

1) cilvēki tic, ka viņu pieņemtais morālais spriedums ir morālās spriešanas rezultāts (objektivitātes ilūzija);

2) cilvēki uzskata, ka veiksmīgs pašu izteiktais racionālais morālais arguments spēj mainīt oponenta uzskatus.

Tādējādi morālā spriešana var būt maznozīmīga un neefektīva konfliktsituācijās, bet Heits (Haidt, 2001) apgalvo, ka morālā spriešana var būt efektīva citu cilvēku viedokļa ietekmēšanā, vēl pirms konflikts ir radies. Ja viens indivīds var likt otram ieraudzīt kādu situāciju no citas perspektīvas, tad varbūt šī situācijas pārstrukturēšana var izraisīt otrā indivīdā jaunu intuīciju, kas vēlāk ļauj arī vārdiem ietekmēt otra cilvēka morālo spriedumu.

Heits (Haidt, 2001) norāda, ka šis modelis tiek pasniegts kā ticama alternatīva morālajā psiholoģijā, nevis kā konstatēts fakts. Ir nepieciešams uzsvērt, ka sociāli intuitīvais modelis ir

antiracionālais tikai ierobežotā ziņā – tas tikai norāda, ka morālā spriešana reti ir tiešais iemesls morālajam spriedumam.

4.2. Morāles intuitīvo pamatu teorija

20. gs. gadsimta 80. un 90. g. psiholoģijā un sociālajā antropoloģijā parādījušies pētījumi, kas apstrīd Kolberga izveidotā morālās attīstības modeļa starpkulturālo universalitāti. Heits un Greims (Haidt & Graham, 2007) uzskata, ka galvenās teorijas morāles psiholoģijā veidotas sociālajā un morālajā apmulsumā 20. gs. 60. un 70. g., kā arī lielākā daļa no pazīstamākajiem morāles pētniekiem darbojušies politiski visliberālākajās kopienās.

Taču pētnieki, kas studējuši morāli no antropoloģiskās un vēsturiskās perspektīvas, atklājuši, ka morāles jēdziens, piemēram, Vecajā Derībā, Korānā, Konfuciānismā un gandrīz visās ne-rietumu valstu kultūrās ir daudz plašāks, nekā to redzējis Kolbergs un viņa līdzstrādnieki. Lojalitāte pret grupu, cieņa pret vecākiem cilvēkiem, pašierobežojumi un ķermenisko procesu regulācija (likumi par ēdieniem, seksuālajām attiecībām u.c.) ir smalki izstrādāti lielākajā daļā cilvēku sabiedrību. Jautājums, vai tiešām šīs jomas ir tikai nenobriedušas konvencionālās morāles izpausme, vai tās ir sociālās konvencijas (Turiel, 1983), kas atšķiras no „īstās” uz indivīdu centrētās morāles, kas balstās uz taisnīguma un rūpju principiem.

Sociālantropologs Rihards Švēders un viņa kolēģi (Shweder, Much, Mahapatra & Park, 1997) jau ilgi ir polemizējuši un pierādījuši, ka uz indivīdu centrētā Kolberga un viņa domubiedru teorija atspoguļo tikai vienu no trim universālajām ētikām, kas ir balstītas un dažādiem ontoloģiskajiem pieņēmumiem. Švēders un kolēģi (Shweder et al., 1997), pamatojoties uz dažādās kultūrās veiktajiem empīriskajiem pētījumiem, izvirzījuši ideju, ka pastāv 3 saturiski atšķirīgas ētiskās sistēmas – autonomijas (individuālisma), sabiedriskā un dievišķā (religiķā) ētika.

Autonomijas ētika (*ethic of autonomy*) pasauli skata kā veidotu tikai un vienīgi no indivīdiem. Tādēļ morālās regulācijas mērķis ir aizsargāt indivīdu saprātīgās izvēles zonu un sekmēt individuālās gribas izpausmes personisko izvēļu realizēšanā. Taisnīgums, tiesības, godīgums un brīvība ir morālās vērtības, jo palīdz palielināt indivīdu autonomiju un pasargāt indivīdus no kaitējuma, ko var izdarīt autoritātes vai citi indivīdi (Shweder et al. 1997).

Sabiedriskajai ētikai (*ethic of community*) pretstatā individuālisma ētikai ir cits ontoloģiskais pamatojums (Shweder et al. 1997). Tā skata pasauli ne tika kā indivīdu sakopojumu, bet kā sabiedrisku institūciju – ģimeņu, dzimtu, cilšu, nāciju utt. – sakopojumu. Tādējādi morālās regulācijas mērķis ir aizsargāt sabiedrības vai kopienas veidojošo sabiedrisko stāvokļu vai lomu morālo integritāti, kuras sabiedrība vai kopiena ir pieņēmusi kā korporatīvu realitāti ar savu

identitāti, stāvokli, vēsturi un reputāciju. Šīs ētiskās sistēmas pamattikumi ir pienākums, cieņa, lojalitāte un savstarpējā atkarība. Individīdi ir lielākas sociālas struktūras locekļi, kas atsevišķu indivīdu dzīvei dod jēgu un mērķi.

Dievišķā ētika (*ethic of divinity*) ir balstīta uz ontoloģisku pieņēmumu, ka eksistē Dievs vai dievības un ka morālo pasauli veido dvēseles, kas mājo miesā (Haidt & Graham, 2007). Katrā dvēselē ir daļa no Dieva vai arī tā ir Dieva dāvāta, un morālās regulācijas mērķis ir aizsargāt dvēseli, cilvēciskā faktora garīgo aspektu un cilvēka dabu no degradācijas (Shweder et al. 1997). Ja cilvēka miesa ir dievišķības templis, tad cilvēki nav brīvi lietot savu ķermeni, kā tiem labpatīk, morālajai regulācijai ir jāpalīdz cilvēkiem kontrolēt sevi un izvairīties no grēka un garīgās samaitāšanās, kas saistīta ar seksualitāti, ēdienu u.c., kā arī ievērot reliģiskos likumus.

Švēdera triju ētiku modelis izveidots, balstoties uz morālā diskursa klāsteranalīzi Indijā un ASV (Shweder et al., 1987), kā arī pārbaudīts pētījumos Brazīlijā (Haidt, Koller, Dias, 1993) un ASV (Haidt & Hersh, 2001; Jensen, 1998). Šajos pētījumos izglītotie sekulārie rietumnieki parādījuši ierobežotu morālās sfēras izpratni, vairāk fokusētu uz autonomijas ētiku, turpretī citas grupas lietojušas divas vai trīs ētikas (sabiedriskā un dievišķā ētika) jomas.

Heits un Džozefs (Haidt & Joseph, 2004) vēlējušies nonākt otrpus morālā diskursa paterniem un meklējuši psiholoģiskas sistēmas, kas ir pamatā morālajai intuīcijai. Viņi izpētījuši dažādas visaptverošas morāles un vērtību teorijas (Shweder et al., 1997; Fiske, 1992; Schwartz & Bilsky, 1990), kultūras universāliju* uzskaitījumu (Brown, 1991) un šimpanzu sociālās dzīves aprakstu (de Waal, 1996), lai mēģinātu identificēt morālo intuīciju un automātiskos emocionālos procesus, kas ir sastopami visās kultūrās kopā ar sociālajām funkcijām, kurās šī intuīcija un emocijas varētu būt attīstījušās.

Heits un Džozefs (Haidt & Joseph, 2004) secinājuši, ka pastāv piecas psiholoģiskas sistēmas, katrai no tām ir sava evolucionārā vēsture, kas devusi iespēju rasties morālajai intuīcijai visās kultūrās. Katra sistēma ir līdzīga garšas kārpiņai, kas rada patiku vai nepatiku uz konkrētām situācijām, ar ko cilvēks saskaras sociālajā vidē. Kultūras atšķiras ar pakāpi, kādā tās morālie konstrukti, vērtības un tikumi tiek balstīti uz pieciem intuitīviem psiholoģiskiem pamatiem: izvairīšanos no kaitējuma, taisnīgumu/godīgumu, lojalitāti pret iekšgrupu, cieņu pret autoritāti un tīrību/svētumu (Haidt & Graham, 2007).

* **Kultūras universālija** ir antropoloģiska parādība, iezīme vai institūcija, kas novērojama visās kultūrās. Kultūras universālija norāda uz to, ka attiecīgās parādības eksistēšanu varētu nenoteikt kultūra, bet gan to nosaka dabiski priekšnosacījumi vai iedzimtība. Kultūras universālija var norādīt arī to, ka attiecīgā parādība ir fundamentāla kultūras sastāvdaļa. Kultūras universālijas, piemēram, ir valoda, ēdiena pagatavošana u.c. (Latvijas antropologu biedrība, 2010).

Izvaiŗšanās no kaitējuma/rūpes (Harm/care)

Šis morāles intuitīvais pamats saistīts ar zīdītāju (sevišķi mātiŗu) smadzeņu jūtīgumu pret zīmēm, kas signalizē par savu pēcnācēju cieŗanām. Daudzās primātu sugās, sevišķi cilvēkiem, šis jūtīgums ir izpleties ārpus mātes un bērna attiecībām. Tādējādi normāli attīstītiem indivīdiem ir nepatīkami redzēt citu cieŗanas un tie spēj izjust līdzjūtību, taču tā var neparādīties citu spēku iedarbības rezultātā, tostarp citu morāles intuitīvo sistēmu intuitīvo reakciju rezultātā. Balstoties uz to, cilvēki arī jūt atzinību pret tiem, kas novērŗ kaitējumu vai atvieglo cieŗanas. Šī atzīŗana ir kulturāli modificēta tādos tikumos kā laipnība un līdzjūtība, kā arī atbilstošajos netikumos kā nežēlība un agresija.

Taisnīgums/godīgums – savstarpīgums (fairness/reciprocity)

Veidojoties dažādām kopienām un kooperācijai starp savā starpā nesaistītiem indivīdiem, daudzās primātu sugās radies motivētais savstarpējais altruisms, kas ietver sevī tādas emocijas kā dusmas, vaina un pateicība (Trivers, 1971). Arī cilvēki izjūt šīs emocijas, kad viņi novēro citu savstarpējās attiecības vai paŗi tajās ir iesaistīti. Visās kultūrās ir attīstīti tikumi, kas saistīti ar godīgumu un taisnīgumu. Dažās kultūrās cilvēku līdzdalība savstarpējās attiecībās, lomu uzņemšanās, balstoties uz atsevišķiem vēsturiskajiem un ekonomiskajiem faktoriem, radījusi apstākļus sīkai indivīdu vienlīdzības un tiesību izstrādāŗanai. Tomēr lielākajā daļā tradicionālo kultūru nav smalki izstrādātu paraŗu un uzskatu par indivīda tiesībām, kā arī neparādās pat mēģinājumi radīt vienlīdzību starp visiem pieaugušajiem vai vīrieŗu dzimuma locekļiem. Godīgums, pēc Haidta un Greima domām (Haidt & Graham, 2007), ir universāla morālā vērtība, bet stāvokļa vienlīdzība – nav.

Lojalitāte pret iekŗgrupu (loyalty)

Dzīve uz asinsradniecību balstītās indivīdu grupās sekmējusi noteiktu kognitīvu spēju attīstību, ko atbalsta spēcīgas sociālās emocijas, kas saistītas ar atpazīŗšanu, uzticēŗanos un kooperāciju ar iekŗgrupu, tajā pašā laikā izjūtot piesardzību un aizdomas pret citu grupu pārstāvjiem. Daudzās kultūrās ir izveidojuŗies tādi tikumi kā lojalitāte, patriotisms un varonība (parasti vīriŗķīgs tikums, kas izpauŗas, aizsargājot grupu). Saskaņā ar ŗo morāles pamatu pārliecīga dažādība nav atzīstama un sekmējama. Bieŗi vien rituāli, kas stiprina grupas solidaritāti, piemēram, apņemšanās būt lojālam pret valsti, cieŗa pret valsts karogu, tiek īpaŗi pārbaudīti. Nevienprātība un ŗķelšanās nav patriotiska un tiek uzskatīta par nodevību, ja grupa ir iesaistīta bruņotā konfliktā ar citu grupu.

Cieŗa pret autoritāti (authority/respect)

Dzīve hierarhiski strukturētās iekŗgrupās, kur dominējoŗais vīrietis un sievietē saņem noteiktas privilēģijas, taču arī no viņiem tiek sagaidīti, lai tie nodroŗinātu grupai noteiktu aizstāvību

vai pakalpojumus, ir veidojusi cilvēka smadzenes tā, lai tie varētu elastīgi rīkoties hierarhiskās kopienās. Dominēšana pērtiķu sugās visbiežāk balstās uz fizisko spēku un baiļu iedvešanu, bet cilvēku kopienās autoritāte balstīta lielākoties uz pārākumu un labprātīgu cieņu un godbijību (Henrich, & Gil-White, 2001). Cilvēki bieži jūt cieņu, bijību un apbrīnu pret likumīgām autoritātēm, un daudzas kultūras ir izveidojušas tikumus, kas saistīti ar labu vadību, kas saistās ar cēlsirdību, tēvišķību un gudrību. Slikti līderi ir despotiski, ekspluatējoši vai nemākulīgi. Un otrādi – daudzas kultūras augstu vērtē tikumus, kas saistīti ar subordināciju, tādus kā cieņa, pienākums un paklausība.

Tīrība/svētums (purity/sanctity)

Pēc Heita un Greima domām (Haidt & Graham, 2007), cilvēku evolūcijas vēsturē pievēršanās gaļas ēšanai, kas saistīta ar atkritumu un skeletu novākšanu, sakrita ar priekšējās smadzeņu daivas ātru augšanu, un šīs abas pārmaiņas tiek saistītas ar riebuma emociju parādīšanos, kas piemīt tikai cilvēkam (Rozin, Haidt, & MacCauley, 2000). Riebuma sākotnējā funkcija bijusi signalizēt par to, kas bioloģiski vai kulturāli ir saistīts ar slimību izplatīšanos (fēces, vēmekļi, puveklī, liķi un dzīvnieki, kuru paradumi saistīti ar slimību izplatīšanos). Laika gaitā riebums kļuvis par sociālām emocijām, kas ir saistītas ar cilvēka ārējo īpašību un sociālā stāvokļa novērtēšanu. Daudzās kultūrās riebuma emocijas tika saistītas ne tikai ar netīrību un infekcijām, bet uz to pamata attīstījies uzskats par noteiktu tikumu un netikumu kopumu, kas saistīti ar ķermeniskām un reliģiskām aktivitātēm. Tie, ko vada miesiskas un jutekliskas kaislības – iekāre, negausība, alkatība, mantkārtība un dusmas, tika uzskatīti par nešķīstiem, zemāk vērtējamiem nekā cilvēki, kas dzīvo saskaņā ar principu, ka dvēsele valda pār ķermeni, t.i., – tikumīgi, garīgi noskaņoti, reliģiozi (Haidt & Graham, 2007; Rozin, Haidt, & McCauley, 1999).

Heits (Haidt, 2008), līdzīgi Švēdera trīs ētikas sistēmām (Shweder et al., 1997), vēloties paplašināt morāles jomas izpratni, sniedzis savu morāles sistēmu definīciju: „Morālās sistēmas aptver vērtību, tikumu, normu un paradumu, identitāšu, institūciju un tehnoloģiju kopumu un attīstības psiholoģiskos mehānismus, kuras kopā darbojas, lai nomāktu vai regulētu savtīgumu (egoismu) un darītu iespējamu sociālo dzīvi.” Heits norāda uz diviem morāles sistēmu veidiem, kas mēģina savaldīt egoismu. Dažas kultūras cenšas savaldīt egoismu, tieši aizsargājot indivīdu, t.s. individuālisma morāles (*individualizing*) pieeja fokusējas uz indivīdu kā morālo vērtību, citas kultūras mēģina savaldīt egoismu, nostiprinot grupas un institūcijas, saistot indivīdu ar noteiktu

lomu un pienākumu uzņemšanos. Šī saistību (*binding*) morāles pieeja fokusējas uz grupu kā morālo vērtību (Graham, Haidt, & Nosek, 2009).

Morāles pamatu teorijas autori (Graham et al. 2011) izstrādājuši aptauju morāles intuitīvo pamato svarīguma noteikšanai MFQ 30 un ar izpētošās faktoranalīzes palīdzību ir pamatojuši vairākus faktoriālos risinājumus. Piecu faktoru variantā aptaujai ir piecas skalas, kas atbilstu pieciem morāles intuitīvajiem pamatiem – izvairīšanās no kaitējuma/rūpes, taisnīgums/godīgums, lojalitāte pret iekšgrupu, cieņa pret autoritāti un tīrība/svētums. Trīs faktoru risinājumā, kas atbilst Švēdera trīs ētikas sistēmām, autonomijas morāles faktoram atbilst izvairīšanās no kaitējuma/rūpju un taisnīguma/godīguma morāles pamati, sabiedriskās morāles faktoram – lojalitātes pret iekšgrupu un cieņas pret autoritāti morāles pamati, bet dievišķās morāles faktoram – tīrības/svētuma morāles pamats. Psihometriski pamatots ir arī divu faktoru risinājums – individuālisma morāles faktors, ko veido izvairīšanās no kaitējuma/rūpju un taisnīguma/godīguma morāles pamati, kā arī saistību morāles faktors, ko veido lojalitātes pret iekšgrupu un cieņas pret autoritāti, kā arī tīrības/svētuma morāles pamati.

4.3. Ar morāles intuitīvo pamatu svarīgumu saistītie faktori

Morāles intuitīvo pamatu izpēte vēl ir sākotnējā stadijā, tāpēc vēl ir maz pētījumu, kas analizētu, kādi faktori ir saistīti ar morāles intuitīvo pamatu svarīgumu. Taču jau atklāti vairāki būtiski ar morāles intuitīvo pamatu svarīgumu saistītie faktori – politiskā orientācija un politiskās attieksmes, kultūras piederība un dzimums.

Politiskā orientācija un politiski morālās attieksmes

Heita un viņa kolēģu veiktie pētījumi atklājuši, ka politiski un reliģiski konservatīvi indivīdi vairāk nekā liberāli noskaņoti indivīdi savos morālajos spriedumos ir jūtīgi pret uzvedību, kuras rezultātā nevienam nav nodarīts pāri (Haidt & Hersh, 2001; Jensen, 1998). Heits un Greims (Graham, Haidt, & Nosek, 2009; Haidt & Graham, 2007) savā pētījumā atklājuši, ka liberāļiem taisnīgums un izvairīšanās no kaitējuma ir daudz nozīmīgāki aspekti, pieņemot morālo spriedumu, nekā konservatīvajiem, kuriem savukārt svarīgāka ir lojalitāte pret iekšgrupu, cieņa pret autoritāti un tīrība/svētums. Stingri pārliecinātiem liberāļiem, pieņemto morālo spriedumu, pamatā ir svarīgi tikai pirmie divi pamati (izvairīšanās no kaitējuma un godīgums/taisnīgums), bet, politiskajai orientācijai kļūstot konservatīvākai, respondenti aizvien vairāk norādījuši uz visu piecu morāles intuitīvo pamatu būtiskumu morālajā spriešanā. Līdzīgi rezultāti tika iegūti arī citās valstīs, tostarp arī Latvijā (Šķupele, 2008, 2011).

Koleva un kolēģi (Koleva, Ditto, Haidt, Iyer, Graham, 2009) izpētījuši, kā morāles intuitīvo pamatu svarīgums kopā ar politisko ideoloģiju, reliģisko piederību un demogrāfiskajiem rādītājiem (dzimums, vecums) prognozē attieksmes pret jautājumiem, kas ir ideoloģiskās polemikas krustugunīs un „kultūru kara” (*culture war*) pamatā ASV. Visaugstākie prognozes rādītāji bijuši tīrības/svētuma morāles pamatam. Tīrības/svētuma morāles pamata nozīmīgums vislabāk prognozē nepieņemšanu jautājumiem, kas saistās ar seksualitāti (gadījuma seksuālās attiecības, pornogrāfija), attiecībām un laulību (viendzimuma seksuālās attiecības un laulības, ārliulības bērni), dzīvības svētumu (aborts, eitanāzija, cilmes šūnu pētījumi, klonēšana). Taču šim morāles pamatam ir vislielākais prognozes spēks attiecībā uz negatīvu attieksmi pret azartspēlēm un valsts karoga dedzināšanu.

Izvairīšanās no kaitējuma/rūpju morāles intuitīvā pamata svarīgums vispēcīgāk prognozē negatīvu attieksmi pret dzīvnieku izmantošanu medicīniskajos pētījumos un nāvessodu, šis morāles pamats ir otrais spēcīgākais prognozētājs pēc tīrības/svētuma pamata pret dzīvnieku klonēšanu. Lai gan taisnīguma/godīguma, lojalitātes pret iekšgrupu un cieņas pret autoritāti morāles pamati statistiski nozīmīgi prognozē ļoti daudzas attieksmes, tie nav spēcīgākie prognozētāji nevienā no attieksmēm. Lojalitāte pret iekšgrupu ir otrais spēcīgākais prognozētājs pēc tīrības/svētuma pret valsts karoga dedzināšanu. Vairākos gadījumos morāles pamatu svarīgums labāk prognozē politiskās un morālās attieksmes nekā politiskā orientācija, bet citos gadījumos morāles pamatu svarīgums seko kā otrs mainīgais, kas vislabāk prognozē attieksmes, izņemot attieksmi pret nāves sodu, kur politiskajai ideoloģijai ir augstāki rādītāji.

Kultūras piederība

Dati, kas vākti no dažādu kultūru pārstāvjiem, atklāj starpkultūru atšķirības morāles intuitīvo pamatu svarīgumā. Greims un viņa līdzstrādnieki (Graham et al., 2011) salīdzinājuši Austrumu kultūras respondentu, kas nākuši no Dienvidāzijas un Austrumāzijas, un Rietumu kultūras respondentu – ASV, Lielbritānijas, Kanādas un Rietumeiropas iedzīvotāju – morāles pamatu svarīgumu. Konstatēts, ka Austrumu kultūru pārstāvji uzrāda daudz augstāku atbalstu lojalitātes un tīrības morāles pamatiem, salīdzinot ar Rietumu kultūru pārstāvjiem, un nedaudz lielāku atbalstu kaitējuma, godīguma un autoritātes morāles intuitīvajiem pamatiem. Šīs atšķirības Greims un viņa kolēģi skaidro ar kolektīvisma-individuālisma konceptu (Triandis, 1995), kā arī ar ārējās un iekšējās tīrības lielo lomu ikdienas dzīvē un reliģiskajās praksēs Dienvidāzijā (Shweder et al., 1997). Taču pārsteidzoši ir tas, ka nav lielas atšķirības autoritātes morālā pamata rādītājos Austrumu un Rietumu kultūru respondentu izlasēs. Lai gan minētās atšķirības ir statistiski nozīmīgas, efekta lieluma

rādītāji (Koena d kritērijs) nav lieli – 0,08 līdz 0,06. Tas norāda, ka variācijas kultūras iekšienē dzimuma un politiskās ideoloģijas ietekmē pārsniedz starpkultūru variācijas.

Dzimums

Pētījumi ar Morāles pamatu aptauju MFQ atklājuši arī interesantas dzimumatšķirības. Lielā starptautiskā pētījuma rezultāti (Graham et al., 2011), kurā piedalījušās 49 428 sievietes un 68 812 vīrieši, atklāja, ka sievietēm ir augstāki rādītāji izvairīšanās no kaitējuma/rūpjū (Coen $d=0,58$), taisnīguma/godīguma ($d=0,22$) un tīrības/svētuma ($d=0,15$) morāles pamata rādītājos, bet vīriešiem – nedaudz augstāki rādītāji lojalitātes un autoritātes pamata rādītājos. Arī kontrolējot politiskās ideoloģijas rādītājus, dzimuma efekts saglabājas. Kā redzams, efekta lieluma rādītāji šeit ir būtiski lielāki, nekā raksturojot starpkultūru atšķirības.

Greims un viņa kolēģi konstatētās dzimumatšķirības skaidro iepriekšējo pētījumu gaismā – par empātiju (Davis, 1983), egalitārismu (Arts & Gelissen, 2001) un jūtīgumu pret riebumu (Druschel & Sherman, 1999). Kā konstatē pētījuma autori, te parādās interesanta atšķirība no morāles intuitīvo pamatu politiskā paterna, jo šajā gadījumā tīrības morāles pamats ir vienā grupā ar kaitējuma un taisnīguma pamatiem, bet nevis kopā ar lojalitātes un autoritātes pamatiem.

Morāles intuitīvo pamatu pētniecība ir vēl sākuma stadijā, tāpēc vēl pagaidām nav daudz pētījumu, kas aplūkotu morāles pamatu korelatīvās vai cēloniskās sakarības ar dažādiem psiholoģiskajiem mainīgajiem. Teorētiskie un empīriskie pētījumi aktīvi turpinās, turklāt teorijas autori (Moral foundations theory, 2011) nesēn ir pārformulējuši piecu morāles intuitīvo pamatu nosaukumus, iekļaujot tajos katra morāles pamata pamattikumu un pretējo īpašību, – rūpes/kaitējums (*care/harm*), godīgums/blēdīšanās (*fairness/cheating*), lojalitāte/nodevība (*loyalty/betrayal*), autoritāte/sacelšanās (*authority/subversion*) un svētums/degradācija (*sanctity/degradation*). Teorijas autori aicina citus pētniekus iesaistīties citu morāles intuitīvo pamatu meklējumos. Par iespējamo kandidātu sestajam morāles pamatam tiek izvirzīts brīvības/nomākšanas (*liberty/oppression*) pamats, kas iekļauj sevī gan dzīvesveida brīvību, ko augstu vērtē liberāļi, gan ekonomisko brīvību, ko uzsver konservatīvie un libertārieši.

5. Kognitīvi racionālās un sociāli intuitīvās pieejas morāles pētišanā mījsakarības

Jau antīko filozofu darbos sastopamas atziņas, kas skaidro racionālā un emocionāli intuitīvā aspekta savstarpējās attiecības morāles sfērā. Ļoti bieži emocionālā un racionālā sadursme traktēta kā konflikts starp dievišķo un dzīvniecisko. Cilvēka morālās dzīves drāma izpaudusies tanī, ka prātam jāpakļauj miesa, lai vadītu tās kaislības uz cēlu mērķu sasniegšanu.

Būtisku ieguldījumu senā emocionalitātes un racionalitātes konflikta risināšanā devuši pētījumi neirozinātnē, kas, izmantojot modernās smadzeņu izpētes tehnoloģijas, mēģinājuši samierināt abus cilvēka psihiskos izziņas veidus. Viens no pirmajiem, kas pētījis emocionalitātes bieži vien izšķirošo ietekmi uz lēmumu pieņemšanu, ir ASV Aiovas universitātes medicīnas koledžas neirologs Damasio (Damasio, 1994). Strādājot ar pacientiem, kuriem ir bijuši traucējumi nervu saiknē starp emocionālo smadzeņu limbiskajiem centriem – mandeļveidīgo kodolu (*amygdala*) un tā nervu lokiem un galvas smadzeņu garozas apgabaliem, kas saistīti ar domāšanas procesiem, – viņš secinājis, ka pacienti nav spējīgi pieņemt lēmumus, kas prasa izvērtēt atšķirīgas izvēles iespējas un izdarīt izvēli, jo tās visas šķiet vienādas, kaut gan viņu intelekts palicis neskarts. Damasio pētījumi norādīja, ka emocijas ir dabiska un pamatota lēmumu pieņemšanas sastāvdaļa.

Pizaro (Pizarro, 2000) norāda, ka emocijas var mainīt morālo lēmumu pieņemšanu, taču, ja cilvēkam nebūtu emocionālās sfēras, tad viņa morālie spriedumi būtu atšķirīgi no normāla cilvēka spriedumiem:

- ja nebūtu emocionālu reakciju, tad šāds cilvēks nemaz nesāktu domāt par morālo aspektu, nesāktu veidot morālo spriedumu, jo viņš neiesaistītos un nesajustu notikumu, kas prasa morālo spriedumu;
- pat ja šāds cilvēks iesaistītos kādā notikumā, viņam to vieglāk būtu ignorēt – emociju negatīvās ierosas trūkuma dēļ;
- cilvēkam, kas neizjūt emocijas, ir viegli apjukt morālā sprieduma veidošanas procesā, un arī šajā gadījumā morālās spriešanas process apstājas, pārtrūkst.

Grīns un Heits (Greene & Haidt, 2002) ar magnētiskās rezonanses metodi pētījumā, kurā piedalījušies pieaugušie, kam ir gan normāla, gan anormāla morālā uzvedība, nākuši pie secinājuma, ka emocijām ir svarīga loma morālās spriešanas procesā (Greene & Haidt, 2002). Dažas emocijas ir vairāk iesaistītas mūsu morālajā dzīvē nekā citas (līdzjūtība, vainas sajūta un dusmas), bet noteiktos apstākļos visas emocijas var veicināt morālo spriedumu. Tāpat skaidrs kļuvis, ka smadzenēs nav specifisku rajonu, kas atbild tieši par morāli. Tie smadzeņu apgabali, kas aktivizējas morālās spriešanas laikā, darbojas arī citos gadījumos (Greene & Haidt, 2002).

Grīna un kolēģu sākotnējie pētījumi (Greene, Sommerville, Nystrom, Darly, & Cohen, 2001; Greene & Haidt, 2002) atklājuši, ka, risinot personiskas (*personal*) morālās dilemmas, kas saistītas ar personisku izvēli izdarīt aktīvas darbības rezultātā izdarīt kaitējumu otram indivīdam, morālie spriedumi tiek pieņemti sociāli emocionālo procesu darbības rezultātā (aktivizējas tie smadzeņu apgabali, kas saistīti ar emocijām), bet, risinot nepersoniskas (*impersonal*) jeb utilitāras morālās dilemmas, kurās lielāka labuma vārdā tiek pieņemts lēmums pieļaut kaitējumu otram

indivīdam, morālais spriedums vairāk ir kognitīvi racionālo procesu rezultāts. Taču vēlākajos pētījumos Grīns un kolēģi (Green, Nystrom, Engell, Darley, Cohen, 2004) noskaidrojuši, ka šis skatījums ir pārāk vienkāršots un realitātē, pat risinot utilitāras morālās dilemmas, kurās ir iesaistīts auksts aprēķins, ir aktīvi smadzeņu apgabali, kas ir saistīti ar emocijām, jo ir nepieciešama motivācija, lai iesaistītos spriešanas procesā, gūtu pārliecību par utilitārā sprieduma nepieciešamību un atbildētu saskaņā ar šādu spriedumu. Šajā motivācijas procesā iesaistās limbiskās sistēmas apgabals (ACC), kas atbildīgs par kognitīvo kontroli.

Kā apgalvo Grīns un kolēģi (Green et al., 2004), tradicionālais dalījums izziņas procesos (*cognition*), kas tiek definēti informācijas apstrādes terminos, un emocijās (*emotion*), kas ir afektīvas, ir nedabisks, jo abi procesu veidi, gan kognitīvie, gan afektīvie, ietver informācijas apstrādi, tikai emocionālajiem procesiem šī informācijas apstrāde notiek implicīti. Viena no būtiskākajām atšķirībām starp kognitīvajiem un afektīvajiem procesiem ir tā, ka kognitīvajiem procesiem nepiemīt tiešs motivējošs spēks, bet, tikai saistoties kopā ar afektīvajiem procesiem, tie gūst motivējošu lādiņu, kas vada uz noteiktiem lēmumiem un rīcību, kas vienlaikus ir gan elastīga, gan mērķtiecīga.

Grīns un kolēģi (Green et al., 2004) skaidro, ka morāles filozofijas konflikts starp utilitārismu un deontoloģiju atspoguļo fundamentālu saspīlējumu, kuru atspoguļo arī cilvēka smadzeņu uzbūve un funkcionēšana. Sociāli emocionālās atbildes reakcijas, ko esam mantojuši no mūsu senčiem, kas balstījušies uz adaptīvu izdevīgumu, kultūra veidojusi un izkopusi, ierobežojot pieredzi, kas ir pamatā absolūtajiem aizliegumiem, kas ir deontoloģijas centrā. Turpretī izdevīguma morāle (latīņu val. - *moral calculus*), ko pārstāv utilitārisms, ir radusies salīdzinoši nesen, iesaistot smadzeņu struktūras priekšējā pieres daivā, kas ir pamatā abstraktajai domāšanai un augsta līmeņa kognitīvajai kontrolei. Būtībā Kanta deontoloģiski racionālā pieeja morāles filozofijā psiholoģiski ir balstīta nevis praktiskā saprāta principos, bet emocionālo reakciju kopumā, kas pēc tam tiek racionalizētas.

Kognitīvi racionālās pieejas morāles psiholoģijā teorētiski uzskata, ka morālās izvēles situācijas, kurām parasti ir dilemmu forma, pieprasa izdarīt deontoloģisku spriedumu (noteikt to, kas ir pareizi no Kanta kategoriskā imperatīva viedokļa) un izdarīt izvēli. Kolbergs norāda, ka kognitīvā pieeja nebūt nenoliedz afektus kā integrālu emocionālo komponentu cilvēku spriedumos par taisnību un morāli. Atzīstot emociju nozīmīgo lomu, kognitīvās pieejas pārstāvji apgalvo, ka jūtas vienmēr ir noteiktu kognitīvu procesu pastarpinātas un strukturētas (piemēram, cita cilvēka lomas uzņemšanās, iedomāšanās sevi viņa vietā). Tādējādi strukturētie afekti izpaužas kā simpātijas pret morālo upuri, sašutums pret varmāku, empātija pret apkārtējiem un virza cilvēku no morālās apziņas uz tikumisku

rīcību. Īpaši Kolbergs un Krāmers (Kohlberg & Kramer, 1969/1995) uzsver emocionāli tonētās pieredzes lielo nozīmi pieaugušo morālās spriešanas attīstībā, sasniedzot postkonvencionālo morālās spriešanas līmeni. Šī emocionāli nozīmīgā pieredze liek cilvēkam pārvērtēt savus līdzšinējos morālos principus un pat liek mainīt savas domas par morāli pareizo un labo.

Savukārt sociāli intuitīvajā morāles modelī (Haidt, 2001) tiek atzīta morālās spriešanas loma morālā sprieduma izveidē. Saskaroties ar kādu morāli sarežģītu situāciju, cilvēkam var rasties vairākas morālās intuīcijas, tāpēc, lai atrisinātu šo divu vai vairāku konkurējošo intuīciju konfliktu, kas rada morālo dilemmu, indivīdam ir jāiesaistās racionālā morālās spriešanas procesā vai morālajā diskursā ar citiem cilvēkiem, aplūkojot situāciju no dažādiem aspektiem, izsverot argumentus un izdarot secinājumus. Morālajai spriešanai un argumentiem, ko cilvēki izsaka morālā diskursa laikā, saskaņā ar sociāli intuitīvo pieeju ir ietekme gan uz paša, gan otra cilvēka morālo intuīciju. Tādējādi var secināt, ka indivīda kognitīvi racionālā un emocionāli intuitīvā sfēra morālās spriešanas procesā savstarpēji mijiedarbojas un viena otru ietekmē. Morālās emocijas un intuīcija var kavēt vai sekmēt morālās spriešanas procesu, savukārt morālie spriedumi un spriešanas process var aktivizēt gan pašā indivīdā, gan otrā cilvēkā jaunu morālo intuīciju, kas ļauj situāciju ieraudzīt citā perspektīvā.

Narveza (Narvaez, 2010), analizējot kognitīvi racionālās un sociāli intuitīvās pieejas, norādījusi abu pieeju pienesumu un trūkumus cilvēka morālās funkcionēšanas izpratnē. Attiecībā uz sociāli intuitīvo pieeju viņa norādījusi, ka, lai gan pierādījumi tam, ka indivīdam ir pieejami vērā ņemami zināšanu tipi bez fenomenoloģiskās uzmanības un viņpus indivīda spējām skaidri formulēt tās, implicīto procesu pētīšana, kurai par pamatu bija atklājumi evolucionārajā psiholoģijā, neirozinātnē un kognitīvajās zinātnēs, ieguvuši popularitāti akadēmiskajās aprindās un populārajā psiholoģijā tikai salīdzinoši nesen. Kā norāda Narveza (Narvez, 2010) psiholoģijā ir daudz pētījumu (Molden & Higgins, 2005) par motivēto izziņu, kas demonstrē, kā spriešanu var ietekmēt implicītie procesi. Ja agrāk emocijas tika vērtētas kā samaitāšanas vai samulsināšanas avots, tad tagad tās tiek aplūkotas kā primāra vai neatņemama izziņas, sociālo un morālo spriedumu sastāvdaļa.

Par būtiskāko sociāli intuitīvās pieejas pienesumu Narveza (Narvaez, 2010) uzskata to, ka morālais intuitīvisms demonstrē intuīcijas spēku morālo spriedumu veidošanā, uzsver implicīto procesu primāro lomu cilvēka funkcionēšanā, kas saskan ar pierādījumiem, ka daudzi cilvēka informācijas apstrādes procesi notiek automātiski, tostarp arī procesi, kas vada morālo rīcību (Lapsley & Narvaez, 2004, u.c.) Mūsdienu pētījumi (Baron, 1998; Trout, 2009) demonstrē pretrunīgas tendences – gan to, kā intuīcija var maldināt un novest neceļos morālajā jomā, gan to, kā racionālā spriešana un apsvēršana var veicināt neētisku uzvedību, nomākt altruistisko motivāciju (Chen-Bo, 2011). Viens no būtiskākajiem pienesumiem ir tas, ka sociāli intuitīvā pieeja sniedz

ticamu izskaidrojumu daudzām morāles parādībām, ko no kognitīvi racionālās pieejas viedokļa ir grūti izskaidrot, un dod spēcīgu izaicinājumu pieņēmumam, ka spriešana un racionālā analīze ir svarīgāka morālā sprieduma izveidē.

Sociāli intuitīvā pieeja tiek arī pakļauta kritikai (Narveza, 2010). Visbiežāk šī kritika skar neprecīzu morālās intuīcijas definīciju, izpratnes par cilvēka morālo funkcionēšanu vienkāršošanu, atklājumu par spriešanu un racionālo analīzi neievērošanu, kā arī tikumu un inkulturācijas jēdzienu sapludināšanu. Morālo intuīciju Heits (Haidt, 2001) definē kā pēkšņu novērtējošas izjūtas parādīšanos apziņā bez apziņas, ka tiek veiktas kādas meklējumdarbības – pierādījumu izsvēršana un secinājumu izdarīšana. Narveza (Narvaez, 2010) norāda, ka šī definīcija ir neskaidra un ļoti līdzīga implicīto procesu vispārīgajai definīcijai un ka daudzas implicītās zināšanas nav verbalizējamas, taču tās nav intuīcija. Narveza uzskata, ka sociāli intuitīvajā pieejā netiek pietiekami precīzi skaidrota morālās intuīcijas būtība un tās mijšakarības ar citām implicīto zināšanu un procesu struktūrām. Narveza arī norāda, ka Heita (Haidt, 2001) sociāli intuitīvajā modelī nav ietverti un izskaidroti tādi morālei būtiski aspekti kā morālā motivācija, morālā identitāte, empātija un morālā rīcība, kā arī uzsver sociālās konformitātes un morālās attīstības pretrunīgumu.

Daudzus gadsimtus racionālisms bijis dominējošais skatījums uz cilvēka moralitāti, sevišķi 20. gs. sākumā morāles psiholoģijā tika uzsvērta racionalitātes loma, kas balstīta uz filozofu uzskatiem par refleksiju kā nobriedušas lēmumu pieņemšanas pazīmi. Spriedumi tika uzskatīti par morāliem tikai tad, ja morāles kritēriji tika lietoti spriešanas un izsvēršanas procesā (Kohlberg, Lewin, & Hewler, 1983; Lapsley, 1996). Šāds process ar pieredzi gan kļūst automātisks, kļūst līdzīgs intuīcijai, pat ja tas sākotnēji tiek vadīts caur iepriekšējo pieredzi un refleksiju.

Narveza (Narvaez, 2010), balstoties uz Piažē (Piaget, 1932/1965 p. 64) izteikumu: „Domāšana vienmēr atpaliek no rīcības, un kooperācija tiek praktizēta, ilgu laiku pirms tās sekas varētu pilnībā aplūkot refleksīvās domāšanas gaismā”, izsaka pieņēmumu par to, ka morālā intuīcija ir neverbalizēta (implicīta) morālā spriešana, ka indivīda morālās attīstības procesā morālā spriešana attīstās no neverbālas līdz eksplicītai izpratnei. Tāpat attīstības procesā citkārt vārdos neaprauktāmā intuīcija kļūst par verbalizējamiem morālās rīcības cēloņiem, tādēļ morālās spriešanas mērīšanas testos ir iespējams vieglāk sasniegt augstākus rezultātus, lietojot atpazīšanas vai preferenču mērījumus, nevis individuālu verbālu interviju veidā. Tādējādi morālā spriešana un morālā intuīcija ir cieši saistītas attīstības procesā.

Monins, Pizaro un Bērs (Monin, Pizarro, & Beer, 2007) aplūko spriešanas un emociju atšķirīgo prioritāti dažādās morālās dzīves situācijās. Viņi uzskata, ka morālās emocijas (intuīcija) darbojas situācijās, kad ir nepieciešama ātra pozitīvi vai negatīvi virzīta reakcija uz konkrētu

parādību vai objektu, risinot morālās dilemmas, kurās ir jāizvēlas risinājums starp diviem savstarpēji izslēdzošiem morālajiem principiem, noteikti ir jāiesaistās morālās spriešanas procesā, racionāli izvērtējot argumentus par un pret. Situācijās, kurās parādās morālais izaicinājums, indivīdam ir jāparāda morālais *Ego* spēks (morālā griba), lai pretotos kārdinājumam, un spriešanas procesā ir jācīnās ar nemorālām un savtīgām emocijām. Taču, lai spētu izdarīt pareizo izvēli un pieņemt līdzsvarotus lēmumus, ir jā saglabā emocionāli intuitīvs jūtīgums un jāuzticas iekšējai balsij, taču ir jāprot adekvāti izmantot morālos principus konkrētā situācijā un jālieto gribasspēks cīņā ar savtīgām intuīcijām, t.i., patiešām tikumiska cilvēka izturēšanās iekļauj sevī gan emocionāli intuitīvo, gan racionālo, gan arī gribas aspektu.

Apkopojot iepriekš teikto, var secināt, ka cilvēka morālajā funkcionēšanā ir cieši savijušies kognitīvie un afektīvie procesi – atkarībā no morālās situācijas aktualizējas un ir primārs viens vai otrs process. Taču, neskatoties uz sociāli intuitīvās pieejas straujo attīstību, kognitīvi racionālā pieeja nav zaudējusi savu aktualitāti (Narvaez, 2010). Abi procesi – morālā intuīcija un morālā spriešana – ir nepieciešamai indivīda nobriedušai morālajai funkcionēšanai, un abus procesus ir nepieciešamas attīstīt socializācijas un izglītības procesā. Aplūkojot morāles jautājumus tikai no vienas – kognitīvi racionālās vai sociāli intuitīvās pieejas – pozīcijām, var iegūt tikai daļēju izpratni par cilvēka morālo funkcionēšanu, tādēļ ir jāveic pētījumi, kas aplūkotu neatrisinātos morāles psiholoģijas jautājumus no abu konkurējošo pieeju pozīcijām.

6. Kopsavilkums

Ilgu gadu morāles psiholoģija attīstījās kognitīvi racionālās pieejas ietvaros. Galvenie pētījumu virzieni 20. gs. 50. – 80. gados saistījās ar morālās spriešanas attīstības izpēti (Kohlberg, 1969/1995; Kohlberg, Levine, & Candee, 1984/1995), morālās spriešanas attīstību sekmējošo faktoru noskaidrošanu (Kohlberg & Kramer, 1969/1995; Lempert, 1988; Lind, 2002; Oser, Althof, 1997), morālās spriešanas dzimumatšķirību (Gilligan, 1982) un starpkultūrālo atšķirību izpēti (Snarey, Reimer & Kohlberg, 1985; Shweder et al., 1997), morālās spriešanas un morālās uzvedības saistību (Kohlberg & Candee, 1984/1995, McNamee, 1977) morālās spriešanas mērīšanas instrumentu izstrādi (Kohlberg, 1995; Lind, 1978a, 2008; Rest, 1999).

Linds (Lind, 2002), balstoties uz Piažē un Kolberga teorētiskajiem pieņēmumiem un empīrisko pētījumu atziņām, izvirzījis morāles divu aspektu teoriju, saskaņā ar kuru morālo spriešanu veido divi reālajā dzīvē neatdalāmi, bet teorētiski neatkarīgi aspekti – afektīvais (morālās spriešanas saturs, ko veido motivācija un vērtības, kas atbilst Kolberga morālās attīstības sešu stadiju modelim) un kognitīvais (morālās spriešanas struktūra, ko raksturo morālās spriešanas

saskaņotība un konsekvence). Abi morāles aspekti ir cieši saistīti – t.s. kognitīvi afektīvā paralēlisma princips (Kohlberg, 1977) paredz, ka atbalsts augstāko morāles attīstības stadiju argumentiem ir saistīts ar morālās spriešanas procesa konsekvenci un skaidrāku morālo vērtību un principu hierarhiju. Linds izstrādājis arī savu oriģinālu morālās spriešanas spēju mērīšanas metodi – Morālo spriedumu testu MJT (Moral Judgement Test, Lind, 1978a, 2010), ar kuru iespējams neatkarīgi vienu no otra izmērīt morālās spriešanas afektīvo un kognitīvo aspektu, kas nav iespējams ar citiem morālās spriešanas izpētes instrumentiem.

Saskaņā ar Linda uzskatiem (Lind, 2003b) indivīdam nepieciešami gan augsti morālie ideāli, gan attīstītas morālās spriešanas spējas (*moral competence*) – morāles kognitīvais aspekts. Neattīstītas morālās spriešanas spējas neļauj saskaņoti un konsekventi īstenot morālos ideālus dzīvē. Linds norāda: jo vairāk indivīdam ir būtisku morālo ideālu un vērtību, jo lielāka iespēja, ka šīs vērtības konkrētā situācijā varētu nonākt pretrunā un radīt morālo konfliktu. Viņš uzskata, ka socializācijas un audzināšanas procesā vienpusējs uzsvars uz morālajām vērtībām un ideāliem, necenšoties attīstīt morālajam diskursam un spriešanai nepieciešamās spējas, var novest pie morālā rigorisma un vardarbīgas konfliktu risināšanas. Ņemot vērā mūsdienu mainīgās pasaules morālos izaicinājumus, morālās spriešanas spēju attīstībai, izmantojot atbilstošas un pētījumos pārbaudītas metodes, skolu un augstskolu pedagoģiskajā procesā ir jāpievērš vislielākā uzmanība.

Daudzas diskusijas ir raisījuši Kolberga izvirzītā morālās attīstības modeļa universalitāte. Daudzi pētījumi tika veltīti starpkulturālajai un starpgrupu universalitātei. Sneirija (Snarey, 1985) veiktā pētījumu metaanalīze parādījusi, ka kopumā Austrumu un tradicionālajās kultūrās morālās attīstības līmenis pēc Kolberga modeļa bija zemāks nekā attīstītajās Rietumu kultūras valstīs, ļoti reti konstatēta postkonvencionālā morālā spriešana. Arī salīdzinot dažādu sociālo grupu pārstāvju morālās spriešanas izpētes rezultātus vienas kultūras ietvaros (Emler, 2002; Emler et al., 1983), konstatēts, ka liberālās politiskās ideoloģijas pārstāvji iegūst augstākus rezultātus morālās spriešanas spēju testos. Pretrunīga ir arī reliģiozitātes ietekme uz morālo spriešanu, daži pētījumi norādījuši, ka reliģiozitāte nav saistīta ar morālo spriešanu, citi – ka Kolberga augstāko stadiju argumentācija paredz indivīda spējas redzēt pasauli eksistenciālā un reliģiskā skatījumā. Liela daļa pētījumu tomēr atklāj, ka konservatīvā (ortodoksā, dogmatiskā) reliģiozitāte ir saistīta ar zemākiem morālās spriešanas spēju rādītājiem.

20. gadsimta 90. gados afektīvās revolūcijas laikā noticis būtisks pagrieziens arī morāles psiholoģijā, ko izraisījuši evolucionārās sociālās psiholoģijas teoriju ietekme (Wilson, 1975) un atklājumi emociju izpētes jomā, izmantojot mūsdienu neirozinātnes tehnoloģijas (Damasio, 1994; Greene et al., 2001; Greene et al., 2009; Pizaro, 2000). Strauji pieaudzis pētījumu skaits, kuros

mēģināts noskaidrot dažādu psihisko un sociālo procesu saistību ar emocionālajiem procesiem un stāvokļiem.

Starpkulturālos pētījumos iegūtie dati apstrīdēja racionālās spriešanas un kaitējuma argumentu cēlonisko lomu morālā sprieduma izveidē (Haidt, Koller, & Dias, 1993). Tika secināts, ka indivīda afektīvās reakcijas, novērtējot noteiktu rīcību, labāk prognozēja viņa morālo spriedumu nekā šī rīcības nekaitīguma racionāla analīze (Haidt, Bjorklund, & Murphy, 2000). Tas norāda uz to, ka morālā spriešana, iespējams, nav cēlonis cilvēku paustajam morālajam spriedumam. Tādēļ Heits (Haidt, 2001) piedāvājis alternatīvu modeli kognitīvi racionālajai pieejai morālajā psiholoģijā. Balstoties uz pētījumiem sociālajā, kognitīvajā, starpkultūru, evolucionārajā un bioloģiskajā psiholoģijā, kā arī antropoloģijā un primatoloģijā, viņš postulējis, ka morālais spriedums tiek iegūts nevis secīga, apzināta un loģiska spriešanas procesa rezultātā, bet gan ātras, automātiskas novērtēšanas – morālās intuīcijas – rezultātā. Morālā spriešana parasti ir *post-hoc* konstrukcija, kas izveidota, lai sniegtu ticamus iemeslus morālās intuīcijas morālajam spriedumam. Šis modelis uzsver arī sociālo attiecību lomu morālā sprieduma ieguvē un ietekmēšanā, jo uzsver sociālo starppersonu procesu un kultūras ietekmju lomu morālās intuīcijas attīstībā un morālo spriedumu izveidē.

Šī pieejas ietvaros meklētas psiholoģiskas sistēmas, kas ir morālās intuīcijas pamatā. Heits un Džozefs (Haidt & Joseph, 2004; Haidt, 2007), balstoties uz pētījumiem sociālantropoloģijā emociju neirobioloģijā un primatoloģijā, secinājuši, ka pastāv piecas psiholoģiskās sistēmas un katrai no tām ir sava evolucionārā vēsture, kas devusi iespēju rasties morālajai intuīcijai visās kultūrās. Katra sistēma ir līdzīga garšas kārpīnai, kas rada patiku vai nepatiku attiecībā uz konkrētām situācijām sociālajā vidē. Kultūras variē atkarībā no pakāpes un morāles satura, kuras tās izveido, novērtē un māca morālos tikumus, pamatojoties uz pieciem intuitīviem psiholoģiskiem pamatiem: izvairīšanās no kaitējuma, taisnīgums/godīgums, lojalitāte pret iekšgrupu, cieņa pret autoritāti un tīrība/svētums.

Balstoties uz psihometriskajiem pētījumiem, izmantojot Morāles pamatu aptauju MFQ 30 (Graham, Haidt, & Nosek, 2008), kurā iesaistījušies vairāki desmiti tūkstoši daudzu kultūru pārstāvju (Graham, et al., 2011), kā psihometriski pamatots ir piedāvāts morāles intuitīvo pamatu divu faktoru modelis. Pirmo individuālisma (*individualizing moral foundation*) morāles pamatu faktoru veido kaitējuma un taisnīguma pamati, bet otro savstarpējo saistību morāles pamatu (*binding moral foundation*) faktoru – lojalitātes, autoritātes un tīrības morāles pamati. Līdz ar to sociāli intuitīvā pieeja morāles izpētē un morāles intuitīvo pamatu teorija ir paplašinājusi arī morāles jēdziena saturu, uzsverot morāles mērķi – cilvēku apvienošanu grupās un sociālās dzīves regulēšanu.

Heita, Greima un Noseka (Haidt & Graham, 2007; Graham, Haidt, & Nosek, 2009) starpkulturālie pētījumi, kuros piedalījušies vairāki desmiti tūkstoši cilvēku dažādās valstīs, atklāj, ka liberāli orientētajiem indivīdiem, pieņemot morālo spriedumu, taisnīgums un izvairīšanās no kaitējuma ir daudz nozīmīgāki aspekti nekā konservatīvajiem, kuriem savukārt svarīga ir arī lojalitāte pret iekšgrupu, cieņa pret autoritāti un tīrība/svētums. Stingri pārliecinātiem liberāļiem, pieņemot morālo spriedumu, pirmie divi rādītāji (izvairīšanās no kaitējuma un godīgums/taisnīgums) ir izteikti nozīmīgi, bet pārējie trīs – maznozīmīgi. Taču galēji konservatīvi noskaņotie respondenti ir atbildējuši, ka viņiem gandrīz vienlīdz svarīgi ir visi pieci morāles intuitīvie pamati; (Graham, Haidt, & Nosek, 2009; Haidt, & Graham, 2007).

Iespējams, ka sociālajās grupās, kurās morālā sprieduma pieņemšanā ir svarīgi visi pieci morāles pamati, cilvēkam pieņemt lēmumu morālā konflikta situācijā ir daudz grūtāk, jo rodas bieži vien vairāk nekā divas konkurējošas morālās intuīcijas (Haidt, 2001), kas apgrūtina konsekvences saglabāšanu morālās spriešanas procesā un morālo argumentu izvērtēšanā. Tādējādi, izvērtējot morālās spriešanas mērīšanas testos, piemēram, Linda Morālos spriedumu testā MJT ietvertās morālās dilemmas un morālos argumentus, konservatīvie, reliģiozie un kolektīvisma kultūrām piederīgie iegūst zemākus rezultātus, jo lielais morālo vērtību un principu skaits (kas izpaužas ne tikai individuālisma, bet arī sabiedriskās un reliģiskās ētikas vērtību nozīmīgumā) varētu radīt grūtības konsekvences saglabāšanā pieņemot morālos spriedumus un izvērtējot morālos argumentus. Tāpēc tiek izvirzītas šādas hipotēzes: (1.) *Pastāv atšķirības piecu morāles intuitīvo pamatu svarīgumā respondentiem ar zemiem un augstiem spriešanas spēju rādītājiem: saistību morāles pamati (lojalitāte pret iekšgrupu, cieņa pret autoritāti un tīrība/svētums) ir svarīgāki respondentiem ar zemiem morālās spriešanas spēju nekā respondentiem ar augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem* (šī hipotēze tiks pārbaudīta pirmajā pētījumā) un (3.) *Morālās spriešanas spēju rādītājs ir pozitīvi saistīts ar individuālisma morāles intuitīvajiem pamatiem un negatīvi - ar saistību morāles intuitīvajiem pamatiem* (hipotēze tiek pārbaudīta otrajā pētījumā).

Pagaidām vēl nav pētīta Morālo spriedumu testa morāles afektīvā aspekta (Kolberga stadiju rādītāju) saistība ar morāles intuitīvo pamatu nozīmīgumu. Tiek prognozēts, ka individuālisma morāles pamati – izvairīšanās no kaitējuma, taisnīgums/godīgums – pozitīvi korelēs ar postkonvencionālā līmeņa stadiju rādītājiem, jo tie ir saistīti ar liberālisma ētikas ideāliem, bet saistību morāles pamati – lojalitāte pret iekšgrupu un cieņa pret autoritāti, tīrība/svētums – korelēs ar konvencionālā līmeņa stadiju rādītājiem, jo Kolberga morālās attīstības modeļa konvencionālā līmeņa morāle saistīta ar sabiedriskās ētikas vērtībām, kas ir būtiskas konservatīvajiem. Tāpēc tiek izvirzītas hipotēzes: (4.) *Pastāv pozitīva saistība starp postkonvencionālās morālās spriešanas*

stadijām un individuālisma morāles intuitīvajiem pamatiem un starp konvencionālās morālās spriešanas stadijām un saistību morāles intuitīvajiem pamatiem (hipotēze tiek pārbaudīta otrajā pētījumā).

Kognitīvi racionālās pieejas morāles pētīšanas ietvaros daudzi pētījumi veltīti morālās spriešanas attīstības faktoriem. Par būtiskākajiem faktoriem, kas sekmē morālo spriešanu, tika atzīta kognitīvā attīstība, morālo attīstību veicinoša sociālā vide, lomu uzņemšanās iespējas un morālās spriešanas spējas veicinoša izglītības pieredze. Daudzi pētījumi norādījuši, ka piederība dažām sociālajām grupām – politiski konservatīvajiem, reliģiozajiem, kolektīvisma kultūras valstu pārstāvjiem – ir saistīta ar zemākiem morālās spriešanas rādītājiem. Tā kā Latvijā vēl nav veikti morālās spriešanas spēju un politiskās ideoloģijas saistības pētījumi, kā arī nav pētīta morālās spriešanas un reliģiozitātes un tās dimensiju (mērītas ar Hubera (Huber, 2004) reliģijas Centralitātes skalu) saistība ne pasaulē, ne arī Latvijā, tad, balstoties uz citu pētnieku dažādās valstīs veiktajiem pētījumiem par šo mainīgo lielumu savstarpējām saistībām, tiek šādas izvirzītas hipotēzes: (2.) *Pastāv negatīva saistība starp morālās spriešanas spējām, no vienas puses, un konservatīvu politisko orientāciju un reliģiozitāti, no otras puses (hipotēze tiek pārbaudīta pirmajā pētījumā – politisko orientāciju un reliģiozitāti mērot viendimensijas pašvērtējuma skalas veidā, un otrajā pētījumā šī pati hipotēze tiks pārbaudīta, izmantojot ticamākus un valdīgākus instrumentus – politisko orientāciju mērot ar Sociālā konservatīvisma skalu, bet reliģiozitāti ar Hubera (Huber, 2004) reliģijas Centralitātes skalu.*

Emlera un kolēģu pētījumā (Emler et al., 1983) atbalsts Kolberga modeļa 4. stadijai, kas atbilst konvencionālās morāles līmenim, ciešāk korelē ar konservatīvo politisko orientāciju, bet uz principiem orientētās morālās spriešanas rādītājs, kas norāda uz konsekventu atbalstu postkonvencionālās morāles stadiju argumentiem ciešāk korelē ar liberālo politisko orientāciju. Kolbergs (Kohlberg, 1973/1995) norādījis, ka personām, kuru morālā spriešana atbilst postkonvencionālajam līmenim, piemīt reliģiozs pasaules uzskats, kas liecina par reliģiozitātes un postkonvencionālās morāles stadiju savstarpējo saistību. Tā kā pasaulē vēl nav veikts pētījums par Kolberga morālās spriešanas stadiju rādītāju (mērītu ar Linda Morālo spriedumu testu) saistību ar politisko ideoloģiju un reliģiozitāti un tās dimensijām (mērītām ar Hubera reliģijas Centralitātes skalu), tad tiek izvirzīta hipotēze: (5.) *Sociālais konservatīvisms ir saistīts ar atbalstu konvencionālās morāles stadijām, bet reliģiozitāte ar atbalstu – postkonvencionālās morāles stadijām (hipotēze tiek pārbaudīta otrajā pētījumā).*

Heita un Greima (Haidt & Graham, 2007) pētījumi atklājuši, ka konservatīvo indivīdu morāles jomas izpratne pretstatā politisko liberāļu morālei balstīta uz pieciem morāles pamatiem,

t.i., konservatīvajiem ir svarīgi gan individuālisma, gan saistību morāles pamati, bet liberāļiem būtiski ir tikai individuālisma morāles pamati. Balstoties uz šī pētījuma rezultātiem, var secināt, ka saistību morāles pamatu nozīmīgums palielinās, pieaugot konservatīvismam, bet individuālās morāles pamatu nozīmīgums gan konservatīvajiem, gan liberāļiem ir apmēram līdzīgs. Tā kā konservatīvisms ir cieši saistīts ar reliģiozitāti (Glover, 1997; Narvaez et al., 1999), sevišķi ortodokso, tad tiek prognozēts, ka reliģiozajiem indivīdiem saistību morāles pamati būs nozīmīgāki nekā nereliģiozajiem. Tādējādi tiek izvirzīta hipotēze: (6.) *Sociālajam konservatīvismam un reliģiozitātei pastāv saistība ar saistību morāles intuitīvajiem pamatiem, bet nepastāv saistība ar individuālisma morāles intuitīvajiem pamatiem* (hipotēze tiek pārbaudīta otrajā pētījumā). Heita un Greima (Haidt & Graham, 2007) morāles pamatu hipotēze jau daļēji ir apstiprinājusies Šķupeles (2011) pētījumā, taču pētījumā šī hipotēze tiek vēlreiz pārbaudīta, jo morāles intuitīvo pamatu mērīšanai tiek izmantota Morāles intuitīvo pamatu aptaujas jaunākā versija (MFQ 30) un tiek lietota cita analīzes metode – Šķupeles (2011) pētījumā tā ir dispersiju analīze, bet šajā pētījumā – korelāciju analīze. Turklāt šajā pētījumā tiek pētīta morāles intuitīvo pamatu un reliģiozitātes un tās dimensiju saistība, par kuru psiholoģijas zinātnē vēl nav atrodami pētījumi.

Pamatojoties uz iepriekšminētajām hipotēzēm, ka sociālais konservatīvisms ir negatīvi saistīts ar morālās spriešanas spējām un pozitīvi saistīts ar saistību morāles pamatiem, tiek izvirzīts pieņēmums, ka saistību morāles pamatu svarīgums varētu būt mediators starp sociālo konservatīvismu un morālās spriešanas spējām, izskaidrojot negatīvo saistību starp sociālo konservatīvismu un morālās spriešanas spējām. Tādēļ tiek izvirzīta hipotēze: (7.) *Saistību morāles intuitīvie pamati ir mediators sociālā konservatīvisma un reliģiozitātes negatīvajā saistībā ar morālās spriešanas spējām* (hipotēze tiek pārbaudīta otrajā pētījumā).

Promocijas darba pētījumā tiek lietoti gan Latvijas kultūrvidē adaptēti (MJT), gan pētījumos Latvijā vēl neizmantoti vai maz izmantotas instrumenti (MFQ 30 un Z-10), tādēļ pirms hipotēžu pārbaudes tiek veikta pētījuma instrumentu autoru ieteikto instrumentu psihometrisko rādītāju pārbaude, tādēļ tiek izvirzīta šāda papildu hipotēze: (8.) *Pētījumā lietoto un latviešu valodā adaptēto pētījuma instrumentu psihometriskie rādītāji atbilst oriģinālajā izlasē iegūtajiem rādītājiem* (hipotēze tiek pārbaudīta abos pētījumos).

Daudzi politiskās ideoloģijas pētnieki (Benoir & Laver, 2006; Bobbio, 1996; Jost, 2006 u.c.) uzskata, ka viendimensionāls politiskās ideoloģijas struktūras modelis ir vienkāršs, valīds un noderīgs gan teorētiskajā, gan empīriskajā aspektā, tomēr vairāki autori (Conover & Feldman, 1981, Kerlinger, 1984; Konder, 1998 u.c.) ierosina, ka ir nepieciešama vairāk nekā viena dimensija, lai atklātu politiskās ideoloģijas struktūru. Daudzi pētījumu rezultāti norāda, ka attieksmes pret

sociālajām un kultūras parādībām ir faktoriāli atšķirīgas no attieksmēm pret ekonomiskajiem jautājumiem (Duckitt et al., 2002, Evans et al., 1996, Stenner, 2005 u.c.). Daži pētnieki (Zaller, 1992) apgalvo, ka politiskās ideoloģijas sociālā un ekonomiskā dimensija ir ortogonāla, t.i., ir iespējams, ka indivīdam var būt sociālajos jautājumos liberāli (kreisi) uzskati, bet ekonomiskajos jautājumos konservatīvi (labēji) uzskati un otrādi. Lai gan pētījumos pasaulē ļoti bieži tiek izmantota politiskās orientācijas viendimensijas skala, tomēr nesenie pētījumi Latvijā parādījuši (Šķupele, 2011), ka lielai daļai Latvijas iedzīvotāju ir tikai intuitīva un bieži vien neskaidra izpratne par savu politisko orientāciju, tāpēc ir nepieciešams izveidot Latvijas kultūrvidei atbilstošus politiskās ideoloģijas mērīšanas instrumentus, kas ļautu veikt ticamus un valīdus politiskās ideoloģijas mērījumus. Pētījuma gaitā tika izveidota 8 apgalvojumu *Sociālā konservatīvisma skala* politiskās ideoloģijas sociālā aspekta mērīšanai, kā arī tika pamatota tās psihometriskā ticamība un daži validitātes veidi. Tādēļ tiek izvirzīta šāda pētījuma papildu hipotēze: (9.) *Pētījuma gaitā izstrādā Sociālā konservatīvisma skala ir psihometriski ticams un valdīs instruments politiskās ideoloģijas sociālās dimensijas mērīšanai latviešu valodā.*

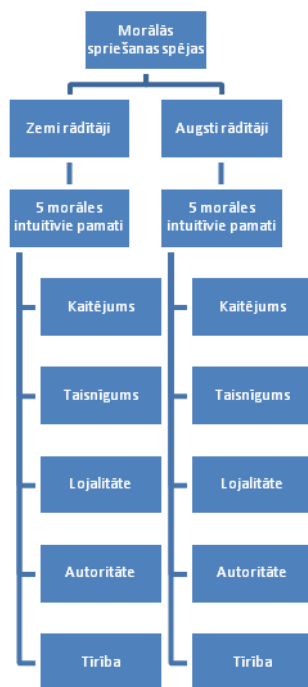
Izvirzīto hipotēžu pārbaude varētu sniegt vismaz daļēju atbildi uz morāles psiholoģijas neskaidrajiem jautājumiem, izanalizējot tos gan no kognitīvi racionālās, gan sociāli intuitīvās pieejas morāles mērījumu pozīcijām, kā arī rosinātu tālākos pētījumus morālās spriešanas un morālās intuīcijas savstarpējo saistību izpētē.

7. Morāles intuitīvo pamatu svarīguma salīdzinājums respondentiem ar zemiem un augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem (pirmais pētījums)

Pirmajā pētījumā tika veikta 1. un 2. hipotēzes pārbaude, t.i., noskaidrots, vai atšķiras piecu morāles intuitīvo pamatu svarīgums respondentiem ar zemiem un augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem un vai pastāv negatīva saistība starp morālās spriešanas spējām, no vienas puses, un politisko orientāciju un reliģijas nozīmīgumu, no otras puses.

7.1. Metode

Pirmās hipotēzes pārbaude notikusi kvaziekperimentāla pētījuma veidā (sk. 2. attēlu), balstoties un multivariatīvo dispersiju analīzi, nosakot, vai morāles intuitīvie pamati atšķiras respondentu grupās ar atšķirīgiem morālās spriešanas spēju rādītājiem un absolūto un relatīvo atšķirību analīzi, izmantojot Stjudenta t kritēriju un Koena d kritēriju, lai noteiktu morāles intuitīvo pamatu atšķirības respondentiem ar zemiem un augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem. Otrā hipotēze pārbaudīta, nosakot Pirsona korelāciju koeficientus starp morālās spriešanas rādītāju, no vienas puses, un politisko orientāciju un reliģijas nozīmību, no otras puses.

2. attēls. Kvaziekperimentālā pētījuma shēma.

7.1.1. Pētījuma dalībnieki

Pētījumā piedalījās 348 Latvijas iedzīvotāji vecumā no 18 līdz 67 gadiem ($M=31,24$, $SD=9,92$).

1. pētījuma izlases demogrāfiskos rādītājus var aplūkot 3. tabulā.

3. tabula. Pirmā pētījuma dalībnieku demogrāfiskie rādītāji

<i>Demogrāfiskie rādītāji</i>	<i>n</i>	<i>(%)</i>
<i>Dzimums</i>		
<i>Sieviete</i>	237	68,1
<i>Vīrietis</i>	111	31,9
<i>Dzīvesvieta</i>		
<i>Lauki</i>	27	7,8
<i>Mazpilsēta</i>	41	11,8
<i>Pilsēta</i>	280	80,5
<i>Izglītība</i>		
<i>Pamatizglītība</i>	7	2,0
<i>Vidējā (profesionālā)izglītība</i>	119	34,2
<i>Augstākā izglītība (bakalaurs)</i>	144	41,4
<i>Augstākā izglītība (maģistrs)</i>	69	19,8
<i>Augstākā izglītība (doktors)</i>	9	2,6
<i>Nodarbošanās</i>		
<i>Students (skolēns)</i>	41	11,8
<i>Strādāju un studēju</i>	181	52,0
<i>Strādāju</i>	117	33,6
<i>Nestrādāju</i>	9	2,6
<i>Reliģiskā piederība</i>		
<i>Nekāda</i>	65	18,7
<i>Katolis</i>	114	41,4
<i>Luterānis</i>	97	27,9
<i>Baptists</i>	6	1,7
<i>Pareizticīgais</i>	23	6,6
<i>Vecticībnieks</i>	3	0,9
<i>Cita</i>	9	2,9

Aplūkojot pētījuma dalībnieku demogrāfiskos rādītājus, var secināt, ka pētījumā piedalījies par 36,2 % vairāk sieviešu nekā vīriešu. Gandrīz visi pētījuma dalībnieki (92,3 %) bija pilsētu vai mazpilsētu iedzīvotāji. Vairāk nekā pusei no izlases (63,8 %) bija iegūta dažāda līmeņa augstākā izglītība, kā arī lielākā daļa no pētījuma dalībniekiem (85,6 %) strādā algotu darbu. Attiecībā uz reliģisko piederību vairums respondentu (78,5 %) sevi pieskaita kādai no Latvijas tradicionālajām kristīgajām konfesijām.

Lai varētu salīdzināt respondentu ar zemiem un augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem morāles intuitīvo pamatu atšķirības, visi respondenti atbilstoši iegūtajam morālās spriešanas spēju rādītājam tika sadalīti kvartilēs. 4. tabulā ir salīdzinātas 1. un 4. kvartiles respondentu grupas pēc galvenajiem demogrāfiskajiem rādītājiem.

4. tabula. Dispersiju analizē izmantoto pētījuma grupu demogrāfiskie rādītāji

<i>Grupas</i>	<i>n</i>	<i>Morālās spriešanas rādītājs (M)</i>	<i>SD</i>	<i>Vecums (M)</i>	<i>SD</i>	<i>Sievietes (%)</i>	<i>Vīrieši (%)</i>
<i>Respondenti ar zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem (1. kvartile)</i>	86	4,18	2,4	33,83	11,83	72,4	27,6
<i>Respondenti ar augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem (4. kvartile)</i>	87	38,17	9,7	30,90	9,24	71,3	28,7

T kritērija analīzes rezultāti liecina, ka abas grupas neatšķiras pēc vecuma ($t=1,67$, $p>0,05$), kā arī sieviešu un vīriešu īpatsvars abās grupās ir līdzīgs – apmēram 70% sieviešu un 30% vīriešu, kas atbilst dzimumu sadalījumam visā pētījuma izlasē.

7.1.2. Instrumenti

Pētījumā tika izmantoti gan Latvijā adaptēti un pētījumos pārbaudīti testi, piemēram, Morālo spriedumu tests (MJT), gan arī veikta Latvijā pētījumos izmantotu instrumentu jaunāko versiju adaptācija (MFQ 30), bet politiskās orientācijas un reliģijas nozīmības noteikšanai tika izveidotas viena apgalvojuma skalas.

Morālo spriedumu tests MJT

Morālās spriešanas spējas mēritas ar Linda Morālo spriedumu testu (*Moral Judgement test MJT*, Lind, 1978a, 1999, 2010, sk. 1. pielikumu), ko latviešu valodā validējis Malzubris (Malzubris, 2002). MJT būtībā ir multivariatīvs viena dalībnieka ($N=1$) eksperiments (6 morālās attīstības stadijas x 2 dilemmas x 2 argumentu veidi „par” un „pret”). Testu veido divas dilemmas – *Strādnieku dilemma* un *Ārsta dilemma*, kurās personāžu rīcība jānovērtē pēc Likerta skalas no -3 līdz +3 atkarībā no tā, cik lielā mērā indivīds atbalsta vai neatbalsta konkrēto rīcību. Katrai no dilemmām ir seši argumenti *par* un seši argumenti *pret* dilemmas personu rīcību, kuri arī ir jānovērtē Likerta skalā no -4 līdz +4 atkarībā no tā, cik tie ir pieņemami respondentam. Katras dilemmas *par* un *pret* argumenti atbilst kādai no sešām Kolberga morālās attīstības stadijām. Morālo spriedumu tests mēra indivīda spējas spriest par pretrunīgiem argumentiem diskusijā par kādu morālu problēmu, izvērtējot morālos argumentos pēc to morālās kvalitātes, nevis pēc citiem kritērijiem kā atbilstības paša vai citu viedoklim, savstarpējās vienošanās vai citi apstākļi.

MJT testam saskaņā ar Linda morāles divu aspektu teoriju (Lind, 2002, 2008) ir divi rādītāji – kognitīvais un afektīvais:

- Morālās spriešanas spēju rādītājs (*moral competence index*) atbilst kognitīvajam morāles aspektam un atspoguļo respondenta spējas izvērtēt morālos argumentus saskaņā ar to morālo kvalitāti, nevis pēc tā, vai respondents piekrīt vai nepiekrīt šim argumentam. Morālās spriešanas rādītājs no atbilžu struktūras tiek iegūts ar multivariatīvās dispersiju analīzes palīdzību (Lind, 1999, 2010, sk. 3. un 4. pielikumu), tas var svārstīties robežās no 0 līdz 100.
- Morāles afektīvo aspektu – morālās attieksmes – atbilstoši Kolberga morālās spriešanas sešām stadijām izsaka stadiju rādītāji, kas parāda, cik lielā mērā indivīds atbalsta vai noraida atbilstošo stadiju argumentus.

Izveidojot Morālo spriedumu testu Linda mērķis bija radīt testu, kurš varētu atsegt morālās spriešanas struktūru, t.i., cik konsekventi cilvēks morālajā spriešanā lieto izvēlētos morāles principus, tādēļ viņš ir atteicies no tradicionālās psihometriskās pieejas testa konstrukcijai, kuras centrālā ideja ir atbilstošu testa pantu izstrāde un testa iekšējā ticamība. MJT analīzes vienība nav atsevišķas subjekta atbildes uz atsevišķiem jautājumiem, bet gan attiecības starp visām testa atbildēm. Taču, lai tas būtu iespējams, testam ir jāsaturs reāls morāls uzdevums, t.i., testa dizainam ir jā sarežģī pētāmās konsekvences saglabāšana spriedumos. Tas tiek panākts ar pretargumentu lietošanu, ko Linds pārņēmis no Piažē klīniskās intervijas. Spriežot par argumentiem, kas ir pretēji indivīda viedoklim, pētāmajam ir jā saglabā sava attieksme pret argumenta morālo kvalitāti (sk. 5. pielikumā fiktīvu respondentu ar augstiem un zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem atbilžu paterna paraugus).

Morāles intuitīvo pamatu aptauja MFQ 30

Morāles intuitīvo pamatu svarīgums tika novērtēts ar Greima, Heita un Noseka izveidoto Morāles pamatu aptauju MFQ30 (Moral Foundations Questionnaire: 30-Item Full Version - MFQ 30, Graham, Haidt, & Nosek, 2008, sk. 2. pielikumu), kas balstās uz morāles intuitīvo pamatu teoriju (Haidt, & Joseph, 2004; Haidt & Graham, 2007).

Aptauju veido divas daļas. Pirmajā daļā (1.–16. apgalvojums) pētījuma dalībniekam ir jāatbild, cik būtiski, spriežot par to, kas ir pareizi un kas nepareizi, ir dažādi ar pieciem morāles intuitīvajiem pamatiem saistīti apgalvojumi (vai kādam ir vai nav nodarītas emocionālas ciešanas, vai kāds ir vai izrādījis necieņu pret autoritāti, vai kāda tiesības ir vai nav tikušas ierobežotas utt.). Savu viedokli pētījuma dalībnieks izsaka Likerta skalā (0 – pilnīgi nebūtiski, 5 – ārkārtīgi būtiski). Otrajā daļā (17.–32. apgalvojums) indivīdam Likerta skalā (0 – pilnīgi nepiekrītu, 5 – pilnīgi piekrītu) jānovērtē, cik lielā mērā viņš piekrīt vai nepiekrīt dotajiem morālajiem spriedumiem

(piemēram, līdzjūtība pret tiem, kuri cieš, ir visnozīmīgākais tikums, pretdabiska rīcība ir uzskatāma par nepareizu utt.).

Aptauju MFQ 30 veido 32 apgalvojumi, no kuriem divi – 6. un 22. apgalvojums – ir domāti respondenta atbilžu ticamības pārbaudei, kas neietekmē skalu rezultātu aprēķinu. Summējot aptaujas rezultātus, saskaņā ar aptaujas atslēgu veidojas piecas skalas, kas atbilst pieciem morāles intuitīvajiem pamatiem – kaitējums (rūpes/izvairīšanās no kaitējuma), taisnīgums (taisnīgums/godīgums), lojalitāte (lojalitāte pret iekšgrupu), autoritāte (cieņa pret autoritāti), tīrība (ārēja un iekšēja tīrība/svētums). Iegūtā skalas summa norāda, cik lielā mērā pētījuma dalībniekam ir nozīmīgs un svarīgs viens vai otrs morāles intuitīvais pamats.

Politiskās orientācijas skala

Pirmajā pētījumā politiskā orientācija tika mērīta astoņu ballu skalā, kur 0 atbilda ļoti liberāliem politiskajiem uzskatiem, bet 7 – ļoti konservatīviem.

Reliģijas nozīmības skala

Reliģijas nozīmīgums cilvēka dzīvē tika mērīts 6 ballu skalā (1 – reliģija indivīdam ir pilnīgi nebūtiska, 6 – reliģijai ir ārkārtīgi būtiska nozīme cilvēka dzīvē).

Demogrāfisko rādītāju aptauja

Ar aptaujas palīdzību tika noteikti arī respondentu demogrāfiskie rādītāji – dzimums, vecums, dzīvesvieta (lauki, mazpilsēta, pilsēta), izglītības līmenis (pamatizglītība, vidējā izglītība, augstākā izglītība (bakalaura grāds, maģistra grāds, doktora grāds), nodarbošanās (studē, strādā, nestrādā, studē un strādā), kā arī reliģiskā (konfesionālā) piederība.

7.1.3. Procedūra

Pirmā pētījuma dati tika vākti no 2009. gada janvāra līdz aprīlim. 193 respondentu dati savākti ar interneta aptaujas palīdzību, bet 155 respondenti izpildījuši rakstisku aptauju frontāli un individuāli, bez laika kontroles. Datus vākusi promocijas darba autore ar kolēģu palīdzību.

7.2. Rezultāti

Rezultātu sadaļā aplūkota pirmajā pētījumā izmantoto instrumentu validitātes un ticamības pārbaude, pētījuma mainīgo lielumu aprakstošās statistikas rādītāji, kā arī prezentēti un analizēti 1. un 2. hipotēzes pārbaudes rezultāti.

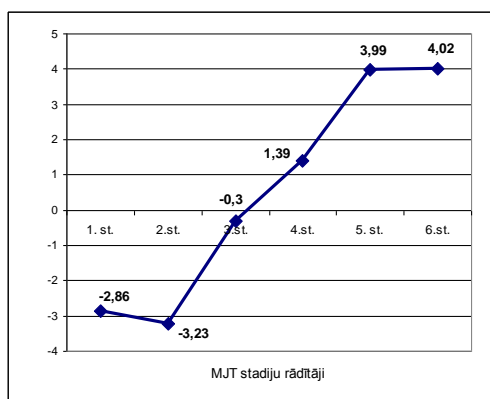
7.2.1. Pētījumā izmantoto instrumentu ticamības un validitātes pārbaude

Pirms datu analīzes veikta pētījumā izmantoto instrumentu validitātes un ticamības pārbaude. Linda Morālo spriedumu tests ir jau vairākkārtīgi izmantots pētījumos Latvijā latviešu un krievu valodā kopš tā adaptācijas krievu valodā (Krumers, 2002) un latviešu valodā (Malzubris, 2002). Lai gūtu pārliecību par testa korektu lietošanu, tika veikta šī testa validitātes kritēriju pārbaude. Tāpat pirmajā pētījumā veikta Greima un kolēģu (Graham, Haidt, & Nosek, 2008) izstrādātās Morāles pamatu aptaujas MFQ jaunākās – 30 jautājumu – versijas adaptācija latviešu valodā.

Morālo spriedumu tests (MJT)

Morālo spriedumu testa kvalitātes koncepcija atšķiras no citu morālās attīstības testu validitātes koncepcijas. Linds atteicies no Kolberga *Morālo spriedumu intervijas* kritēriālās validitātes un konstruējis savu testu, balstoties tikai uz teorētisko validitāti. Linds izvēlējies šādus validitātes kritērijus: argumentu preferenču secība, kognitīvi afektīvais paralēlisms, kvazisimplektiskā struktūra un korelācija ar izglītības līmeni.

Argumentu preferenču secība. Pētāmajam jādod priekšroka testā dotajiem argumentiem atbilstoši to secībai Kolberga morāles attīstības stadiju modelī, dodot vislielāko priekšroku augstāko stadiju argumentiem un zemāk vērtējot vai noraidot zemāko morāles attīstības stadiju argumentus. Pētāmais var dot priekšroku augstāko stadiju argumentiem pat tad, ja viņš tās nesaprot. Linds norāda (Lind, 2002), ka pat mazi bērni un kriminālnoziedznieki var dot priekšroku augstāko stadiju argumentācijai, taču viņi neprot tās lietot.

3. attēls. Stadiju preferenču hierarhija 1. pētījuma datos.

Kā norāda 3. attēlā redzamā diagramma pētījuma dalībnieki, gan pirmajā, gan otrajā pētījumā zemāko stadiju (1. un 2. stadija) argumentus visbiežāk noraidīja, vidējo stadiju argumentus vērtēja diezgan neitrāli, bet augstāko stadiju argumentiem izrādīja vislielāko atbalstu.

Kognitīvi afektīvais paralēlisms. Morālās spriešanas kognitīvajam aspektam (MJT C-rādītājam) ir jākorrelē ar morālās spriešanas afektīvo aspektu – morālajām attieksmēm (sk. 5. tabulu).

Tiek sagaidīta augsta negatīva korelācija starp morālās spriešanas rādītāju un zemāko stadiju (1. un 2. stadija) rādītājiem, vidēja korelācija starp morālās spriešanas rādītāju un vidējo stadiju (3. un 4. stadija) rādītājiem, kā arī augsta pozitīva korelācija starp morālās spriešanas rādītāju un augstāko stadiju (5. un 6. stadija) rādītājiem. 5. tabulā var iepazīties ar kognitīva afektīvā paralēlisma pārbaudes rezultātiem pirmajā pētījumā. Gan pirmajā, gan otrajā pētījumā MJT morālās spriešanas rādītājam ir augstas negatīvas korelācijas ar atbalstu 1. un 2. stadijas argumentiem, nedaudz vājāka negatīva korelācija ar atbalstu 3. stadijas argumentiem, nav korelācijas ar atbalstu 4. stadijas argumentiem un augstas pozitīvas korelācijas ar 5. un 6. stadijas argumentiem.

5. tabula. MJT kognitīvi afektīvā paralēlisma un kvazi-simplektiskās struktūras pārbaudes rezultāti 1. pētījuma datiem

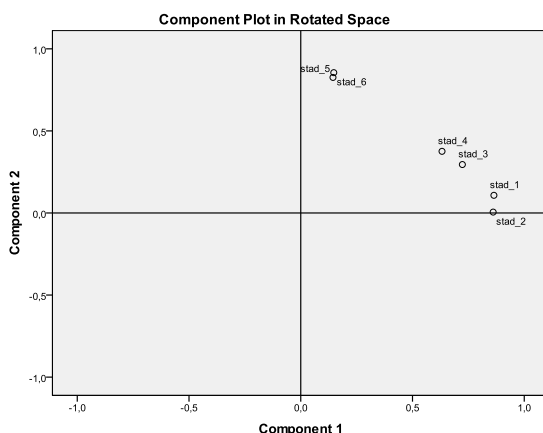
	1. stadija	2. stadija	3. stadija	4. stadija	5. stadija	6. stadija
<i>Morālās spriešanas spēju rādītājs</i>	-0,43**	-0,45**	-0,31**	-0,07	0,31**	0,22**
<i>Stadiju rādītāji</i>						
<i>1. stadija</i>		0,65**	0,56**	0,48**	0,25**	0,24**
<i>2. stadija</i>			0,50**	0,45**	0,20**	0,16**
<i>3. stadija</i>				0,44**	0,29**	0,35**
<i>4. stadija</i>					0,31**	0,36**
<i>5. stadija</i>						0,50**

*p<0,05, **p<0,01

Pirmā pētījuma MJT dati pilnībā atbilst kognitīvi afektīva paralēlisma kritērijam, t.i., abu pētījumu datos atbalsts augstāko stadiju argumentiem korelē ar augstāku morālās spriešanas spēju rādītāju.

Kvazisimplektiskā struktūra. Kvazisimplektiskās struktūras pieņēmums paredz, ka korelācijai starp tuvāk esošām stadijām 1. un 2., 3. un 4., 5. un 6. stadiju ir jābūt augstākai nekā ar tālāk esošām stadijām, piemēram, starp 1. un 5. stadiju.

Kvazisimplektiskās struktūras pārbaudes rezultāti, aprēķinot korelācijas starp MJT stadiju rādītājiem (sk. 5. tabulu), gan attēlojot to ar faktoranalīzes diagrammu palīdzību (sk. 4. attēlu) norāda, ka blakus esošās stadijas, kas pēc Kolberga modeļa atbilst vienam līmenim, piemēram, 1. un 2. stadija, 3. un 4. stadija utt., savā starpā korelē ciešāk nekā citu morālas spriešanas līmeņu stadijas (diagrammās stadiju rādītāji atrodas viens otram blakus). Tas norāda, ka abos pētījumos MJT dati pilnībā atbilst kvazisimplektiskās struktūras nosacījumiem un uzrāda pat labākus rezultātus nekā instrumenta adaptācijas pētījumā (Malzubris, 2002; Lind, 2003c).

4. attēls. MJT testa kvazi-simplektiskās struktūras attēlojums 1. pētījuma datos.

Korelācija ar izglītības līmeni. Diemžēl korelācija ar izglītības līmeni nav konstatēta ($r=0,09$, $p>0,05$), kas, iespējams, ir saistīts ar izlases īpatnībām, jo izlasē ir daudz konservatīvu un reliģiozu cilvēku, kuru morālās spriešanas spējas saistītas ar kognitīvo procesu īpatnībām, kas nav saistītas ar izglītības līmeņa atšķirībām.

Apkopojot visu iepriekšminēto, var apgalvot, ka pētījumā MJT testa aprēķinātie validitātes rādītāji gandrīz pilnībā (izņemot korelāciju ar izglītības līmeni) atbilst testa autora izvirzītajiem validitātes kritērijiem un uzskatāmi par derīgiem tālākai datu analīzei.

Morāles intuitīvo pamatu aptauja MFQ 30

Morāles pamatu aptaujas 40 apgalvojumu versija – MFQ 40 – latviešu valodā tika pirmoreiz izmantota un adaptēta Šķupeles (Šķupele, 2008) pētījumā, bet MFQ 30 apgalvojumu versija adaptēta latviešu valodā šī pētījuma laikā. MFQ 30 ir aptaujas autoru Greima, Heita un Noseka (Graham, Haidt, & Nosek, 2008) pēdējā (ceturtā) oficiālā aptaujas versija, kuras faktoru struktūra tika pamatota, balstoties uz vairāku desmitu tūkstošu dalībnieku aptauju (Graham et al., 2011). Tā kā MFQ 30 ietver sevī MFQ 40 apgalvojumus, tad MFQ 30 adaptācija pamatā balstījās uz MFQ 40 versijas atbilstošo apgalvojumu izdalīšanu un valodniecisko korekciju, jo turp un atpakaļ tulkojums un salīdzināšana jau tika veikta, adaptējot MFQ 40 Šķupeles (Šķupele, 2008, 2011) pētījuma gaitā.

Lai pārbaudītu aptaujas faktoriālo validitāti, veikta izpētošā faktoranalīze un apstiprinošā faktoranalīze. Izpētošās faktoranalīzes rezultātā izveidojusies 8 faktoru struktūra (sk. 6pielikumu), kas neatbilst instrumenta autoru rezultātiem un morāles intuitīvo pamatu teorētiskajam modelim. Lai pārbaudītu MFQ 30 datu atbilstību autoru izveidotajam modelim, veikta apstiprinošā 5 komponentu analīze. Komponentu izdalīšanai izmantota galveno komponentu izdalīšanas metode ar varikmaksa rotāciju. Apstiprinošās komponentu analīzes rezultātā izveidojusies piecu komponentu struktūra, kas

daļēji atbilst MFQ 30 autoru iegūtajai struktūrai un piecu morāles intuitīvo pamatu teorētiskajam saturam (sk. 6. tabulu).

Aplūkojot testa apgalvojumu sadalījumu pa faktoriem, redzams, ka 1. komponentā ir apgalvojumi, kas atbilst Lojalitātes morāles pamatam, taču vairāki apgalvojumi atbilst citiem pamatā saistību morāles pamatiem – cieņai pret autoritāti, tīrībai/svētūmam, piemēram, 4., 10. un 11. apgalvojums. Otrajā faktorā ir ietverti pamatā individuālās morāles pamatiem atbilstošie apgalvojumi – izvairīšanās no kaitējuma un taisnīgums/godīgums, parādot to, ka indivīda tiesību pārkāpšana un netaisnīgums sabiedrībā saistās ar emocionālu ievainojumu un kaitējumu indivīdam.

Trešais komponents pamatā ietver sevī teoloģiskās ētikas apgalvojumus – šķīstības tikums, pret dabiskas rīcības nepieņemšana un rīkošanās saskaņā ar Dieva gribu, taču ietver arī autoritātes pamatam atbilstošus apgalvojumus (26. un 20.), kas saistās ar dzimumu lomu un cieņas pret autoritāti tradicionālo izpratni un nozīmi audzināšanā, ko atbalsta reliģija. Šis komponents ar negatīvu zīmi ietver kaitējumam morāles pamatam atbilstošo apgalvojumu (23.), par kaitējuma nodarīšanu dzīvniekam. Iespējams, tas ir saistīts ar to, ka tradicionālajās reliģijās ļoti augsti tiek vērtēts cilvēks kā ar dievišķu dvēseli apveltīta būtne, tāpēc kaitējuma nodarīšana dzīvniekam nešķiet tik liels pārkāpums kā kaitējuma nodarīšana cilvēkam.

Ceturtais komponents pamatā iekļauj lojalitātes un autoritātes morāles pamatiem atbilstošos apgalvojumus, uzsverot lepnumu par savu valsti un hierarhijas un autoritātes nepieciešamību, taču te ir arī divi individuālisma morāles pamatu apgalvojumi – 29. un 23., kas ir grūti interpretējami. Iespējams, šo apgalvojumu formulējums ietver sevī noteiktas sabiedriskās morāles nianšes, piemēram, par to, ka bagāto vecāku bērni manto daudz naudas, bet nabadzīgajiem nav nekā; droši vien tas ir kā intuitīvs aicinājums uz solidaritāti un dalīšanos kopienā. Apgalvojums par kaitējuma nodarīšanu dzīvniekam šajā komponentā ir ar pozitīvu zīmi un droši vien ir saistīts ar to, ka dzīvojot kopienā ir svarīga arī savstarpējā labvēlība un izvairīšanās no ciešanu sagādāšanas otram, tai skaitā arī dzīvniekiem.

Piekto komponentu veido divi apgalvojumi, kas atbilst izvairīšanās no kaitējuma un rūpju morāles pamatam. Kopumā apstiprinošās faktoranalīzes rezultāti parāda, ka morāles piecu pamatu teorijai atbilstošā faktoru struktūra atklājas daļēji. Visu komponentu saturā ir vērojams, ka savā starpā ir cieši saistīti sabiedriskajai un dievišķajai ētikai atbilstošie morāles pamatu apgalvojumi, turklāt saistību morālei atbilstošie faktori ietver sevī arī individuālisma morāles elementus. Turpmākajos pētījumos būtu nepieciešams dažus apgalvojumus un to formulējumus pārskatīt vai arī izslēgt no aptaujas vispār (piemēram, tie, kas sevī ietver riebuma jēdzienu (11. un 21.), jo šis jēdziens latviešu respondentiem saistās gan ar kaitējuma nodarīšanu indivīdam vai grupai, gan ar

iekšējās un ārējās tīrības ievērošanu), tāpēc šiem apgalvojumiem ir pietiekami augsti svari gan 1., gan 2., gan 3. faktorā. Turpmākajos pētījumos būtu vēlams pārbaudīt MFQ 30 trīs vai divu faktoru risinājumu, kas, pēc instrumenta autoru domām (Graham et al., 2011), arī ir iespējami.

6. tabula. MFQ 30 piecu faktoru apstiprinošās faktoranalīzes rezultāti

	Faktoru svari					h ²
	1	2	3	4	5	
14. ...vai kāds ir vai nav bijis nelojāls	0,74	0,13	0,04	0,06	0,06	0,57
9. ...vai kāds ir vai nav rīkojies nodevīgi pret grupu, kurai pieder	0,66	0,06	0,00	0,14	0,06	0,46
11. ...vai kāds ir vai nav izdarījis kaut ko riebīgu	0,63	0,41	0,06	-0,03	-0,16	0,60
10. ... vai kāds ir vai nav ievērojis sabiedrībā pieņemtās tradīcijas	0,63	-0,04	0,16	0,32	0,07	0,53
15. ...vai kāda cilvēka rīcība ir vai nav izraisījusi haosu un sajukumu	0,56	0,15	0,34	0,08	-0,02	0,46
4. ... vai kāds ir vai nav izrādījis necieņu pret autoritāti	0,51	0,02	0,35	0,29	0,20	0,50
5. ... vai kāds ir vai nav pārkāpis pieklājības un tikumības normas	0,48	0,12	0,36	0,19	0,11	0,42
1. ...vai kādam cilvēkam ir vai nav nodarītas emocionālas ciešanas	-0,04	0,69	0,09	-0,01	0,32	0,59
17. ... līdzjūtība pret tiem, kuri cieš, ir visnozīmīgākais tikums	-0,01	0,61	0,22	0,21	0,06	0,46
2. ...vai pret kādu cilvēku vai cilvēku grupu ir vai nav izturējušies savādāk kā pret citiem cilvēkiem	0,09	0,60	-0,03	0,06	0,39	0,53
12. ...vai kāds ir vai nav rīkojies cietsirdīgi	0,43	0,56	0,02	-0,15	-0,01	0,52
13. ...vai kāda tiesības ir vai nav tikušas ierobežotas	0,35	0,53	-0,04	-0,11	0,07	0,43
8. ... vai kāds ir vai nav rīkojies netaisnīgi	0,30	0,51	0,11	-0,04	0,06	0,37
24. ... taisnīgums ir vissvarīgākā vērtība sabiedrībā	0,14	0,49	0,08	0,38	-0,26	0,47
18. ... sastādot likumus, valdības prioritātei ir jābūt vienādu tiesību nodrošināšanai visiem pilsoņiem	-0,10	0,45	0,05	0,45	-0,33	0,52
21. ... cilvēkiem nevajadzētu darīt riebīgas lietas, pat ja neviens tā dēļ necieš	0,10	0,36	0,33	0,29	-0,31	0,42
32. ... šķīstība ir ļoti nozīmīga un vērtīga īpašība	0,13	0,15	0,74	0,23	0,00	0,64
16. ...vai kāds ir vai nav rīkojies saskaņā ar Dieva gribu	0,11	0,20	0,72	0,06	0,18	0,61
27. ... pret dabiska rīcība ir uzskatāma par nepareizu	0,15	0,16	0,61	0,12	0,02	0,44
26. ...vīriešiem un sievietēm ir pienākas atšķirīgas lomas sabiedrībā	0,07	-0,10	0,58	-0,11	0,02	0,37
25. ...cilvēkiem ir jābūt lojāliem pret saviem ģimenes locekļiem pat, ja viņi ir izdarījuši kādu pārkāpumu	0,06	0,02	-0,01	0,62	0,10	0,40
19. ...esat lepnis par savas valsts vēsturi	0,10	0,12	0,02	0,56	-0,02	0,34
31. ... ja es būtu kareivis un nepiekrīstu sava komandiera pavēlēm, es tik un tā tās pildītu, jo tas ir mans pienākums	0,04	-0,16	0,13	0,55	-0,03	0,35
30. ... ir svarīgāk mācēt darboties komandā nekā izpaust sevi	0,14	-0,10	0,34	0,44	0,22	0,38
20. ... cieņa pret autoritāti ir jābūtu jau no bērnības	0,25	0,08	0,42	0,42	0,01	0,42
23. ...viens no briesmīgākajām lietām, ko cilvēks var izdarīt, ir nodarīt pāri neaizsargātam	0,12	0,27	-0,40	0,40	0,13	0,42

	Faktoru svāri					h ²
<i>dzīvniekam</i>						
3. ...vai kāda cilvēka rīcība ir vai nav liecinājusi par mīlestību pret savu valsti	0,31	0,14	0,29	0,38	0,19	0,38
29. ... no morālā viedokļa ir nepareizi, ka bagāto vec bērni manto daudz naudas, bet nabadzīgo vecāku bērniem nav nekā	0,13	0,05	0,04	0,36	0,22	0,20
7. ... vai kāds ir vai nav rūpējies par vāju un neaizsargātu būtni	0,13	0,17	0,00	0,09	0,58	0,39
28. ...cilvēka nogalināšana nav attaisnojama nekādos apstākļos	-0,02	0,12	0,27	0,17	0,53	0,39
<i>Īpašvērtība</i>	3,31	3,15	2,97	2,67	1,44	13,54
<i>Izskaidrotais dispersijas %</i>	11,02	10,50	9,89	8,92	4,78	45,12

Lai pārbaudītu MFQ 30 skalu ticamību, tika aprēķināti skalu iekšējās saskaņotības rādītāji – Kronbaha alfas (sk. 7. tabulu). Iegūtie iekšējās saskaņotības rādītāji piecu komponentu modeļa ietvaros ir vērtējami kā viduvēji un ir nedaudz zemāki nekā aptaujas autoru iegūtie, kas saistīts ar to, ka neapstiprinās aptaujas piecu komponentu struktūru, un, iespējams, daži apgalvojumi Latvijas kultūrvidē nav pietiekami valīdi un būtu aizstājami ar citiem, piemērotākiem apgalvojumiem.

7. tabula. MFQ 40 un MFQ 30 iekšējās saskaņotības rādītāji (Kronbaha alfa)

Skala	MFQ 40 (Šķupele, 2008)	MFQ 30 (Graham et al., 2011)	MFQ 30 1. pētījums
<i>Kaitējums</i>	0,73	0,69	0,57
<i>Taisnīgums</i>	0,53	0,65	0,52
<i>Lojalitāte</i>	0,63	0,71	0,64
<i>Autoritāte</i>	0,53	0,74	0,65
<i>Tīrība</i>	0,68	0,84	0,78

Salīdzinot MFQ 40 un MFQ30 skalu iekšējās saskaņotības rādītājus, redzams, ka izvairīšanās no kaitējuma skalā iekšējās saskaņotības rādītāji ir zemāki nekā MFQ 40, bet pārējās skalās ir vai nu ļoti līdzīgi MFQ 40 rezultātiem, vai labāki, piemēram, cieņas pret autoritāti un tīrības/svētuma skalā. Turpmākajos pētījumos būtu vēlams pārbaudīt MFQ 30 trīs vai divu faktoru struktūru un atbilstošo skalu iekšējās saskaņotības rādītājus.

7.2.2. Aprakstošās statistikas rādītāji

Aplūkojot aprakstošās statistikas rādītājus (sk. 8. tabulu), var secināt, ka kopumā visas izlases morālās spriešanas spēju rādītājs atbilst vidējam līmenim, bet MJT stadiju rādītāji – testa validitātes kritērijam: stadiju preferenču hierarhijai, t.i., zemāko stadiju argumenti biežāk noraidīti, bet augstāko stadiju argumenti – atbalstīti.

8. tabula. Aprakstošās statistikas rādītāji pirmajā pētījumā

<i>Pētījuma mainīgie lielumi</i>	<i>N=348</i>	
	<i>M</i>	<i>SD</i>
<i>MJT morālās spriešanas spējas</i>	18,29	13,80
<i>MJT stadiju rādītāji</i>		
<i>1. stadija</i>	-1,38	5,52
<i>2. stadija</i>	-1,54	5,87
<i>3. stadija</i>	0,73	5,33
<i>4. stadija</i>	2,03	4,39
<i>5. stadija</i>	4,38	4,14
<i>6. stadija</i>	4,27	4,08
<i>Kaitējums</i>	21,97	4,08
<i>Taisnīgums</i>	21,11	3,64
<i>Lojalitāte</i>	17,63	4,37
<i>Autoritāte</i>	15,28	4,91
<i>Tīrība</i>	18,64	5,52
<i>Politiskā orientācija (8 ballu skala)</i>	3,67	1,45
<i>Reliģijas nozīmība (6 ballu skala)</i>	3,74	1,60

Individuālisma morāles pamati – izvairīšanās no kaitējuma un taisnīgums/godīgums – pētījuma dalībniekiem ir būtiskāki nekā saistību morāles pamati – lojalitāte pret iekšgrupu, cieņa pret autoritāti un iekšējā un ārējā tīrība. Politiskās orientācijas pašnovērtējuma skalas grupas vidējais rādītājs atbilst centriskai politiskajai orientācijai, bet reliģijas nozīmība pētījuma izlasei kopumā ir vidēji izteikta.

7.2.3. 1. un 2. hipotēzes pārbaudes rezultāti

Lai pārbaudītu 1. hipotēzi *Pastāv atšķirības piecu morāles intuitīvo pamatu svarīgumā respondentiem ar zemiem un augstiem spriešanas spēju rādītājiem: saistību morāles pamati (lojalitāte pret iekšgrupu, cieņa pret autoritāti un tīrība/svētums) ir svarīgāki respondentiem ar zemiem morālās spriešanas spēju nekā respondentiem ar augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem*, datu analīzē izmantota vienfaktora multivariatīvā dispersiju analīze (MANOVA) – pieci morāles pamati kā atkarīgais mainīgais un četri morālās spriešanas spēju līmeņi (kvartilēs) kā neatkarīgais mainīgais. Salīdzinot morāles intuitīvo pamatu svarīgumu respondentu grupās ar zemiem un augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem, izmantoti absolūtie un relatīvie statistiskie atšķirību rādītāji – Stjudenta t kritērijs un Koena (Cohen, 1988) d kritērijs. Lai noskaidrotu morālās spriešanas rādītāja saistību ar politisko orientāciju un reliģijas nozīmību, izmantoti Pīrsona korelācijas koeficienti.

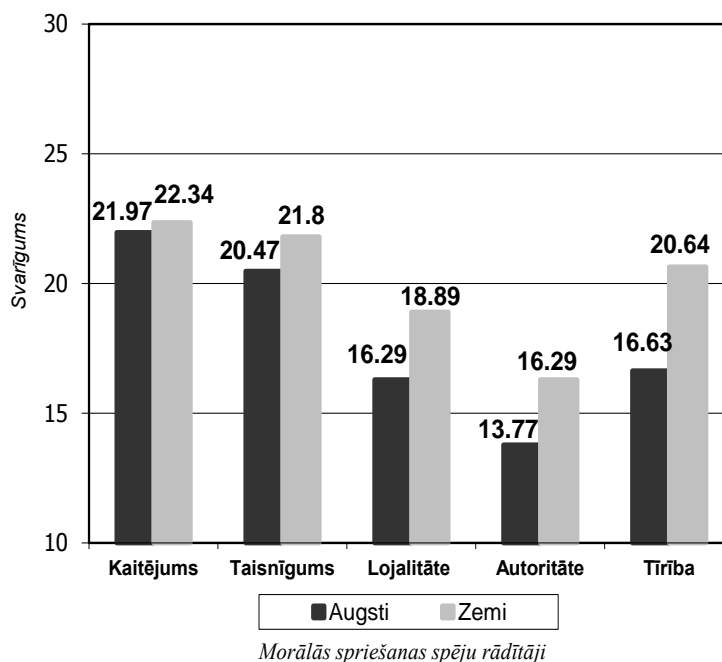
Multivariatīvās dispersiju analīzes rezultāti (Wilks' Lambda 0,90 F (340,938)=2,57, p<0,0001, $\eta^2=0,04$) parāda, ka piecu morāles intuitīvo pamatu svarīgums respondentiem ar dažādiem morālās spriešanas spēju līmeņiem ir atšķirīgs.

9. tabula. Dispersiju analīzes rezultāti

<i>Dispersijas avots</i>	<i>Morāles intuitīvie pamati</i>	<i>df</i>	<i>F</i>	<i>η^2</i>
<i>Morālās spriešanas spēju līmenis</i>	<i>Kaitējums</i>	3	0,80	0,01
	<i>Taisnīgums</i>	3	2,00	0,02
	<i>Lojalitāte</i>	3	7,53***	0,06
	<i>Autoritāte</i>	3	5,11**	0,04
	<i>Tīrība</i>	3	6,69***	0,06
<i>Kļūda</i>		341		

*p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Aplūkojot piecu morāles pamatu dispersiju analīzes rezultātus pētījuma dalībniekiem ar atšķirīgu morālās spriešanas līmeni (sk. 9. tabulu), redzams, ka izvairīšanās no kaitējuma un taisnīguma/godīguma morāles intuitīvie pamati ir vienādā mērā svarīgi visiem respondentiem neatkarīgi no viņu morālās spriešanas spēju līmeņa. Statistiski nozīmīgas atšķirības pastāv attiecībā uz lojalitātes pret iekšgrupu, cieņas pret autoritāti un tīrības/svētuma morāles pamatiem, t.i., morālās spriešanas spēju līmenis ir saistīts ar saistību morāles pamatu nozīmīgumu.

5. attēls. Morāles intuitīvo pamatu svarīguma rādītāji respondentiem ar augstiem un zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem

Salīdzinot morāles pamatu svarīgumu respondentiem ar augstiem un zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem (sk. 5. attēlu), iespējams konstatēt, ka izvairīšanās no kaitējuma morāles pamats ir vienādi svarīgs abās grupās ($t=0,57$, $p>0,05$, $d=0,09$). Attiecībā uz taisnīguma/godīguma morāles pamatu ir konstatēta statistiski nozīmīga atšķirība ar mazu efekta lielumu ($t=2,53^*$, $p<0,05$, $d=0,39$). Respondenti ar zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem sniedz augstāku šī morāles pamata svarīguma novērtējumu nekā respondenti ar augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem. Vislielākās atšķirības morāles intuitīvo pamatu svarīgumā ir pēdējos trijos morāles pamatos. Respondenti ar zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem lojalitātes pret iekšgrupu ($t=3,94^{***}$, $p<0,001$, $d=0,60$), cieņas pret autoritāti ($t=3,59^{***}$, $p<0,001$, $d=0,56$) un tīrības/svētuma ($t=4,05^{***}$, $p<0,001$, $d=0,63$) morāles pamatu nozīmīguma rādītāji ir augstāki nekā respondenti ar augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem, uzrādot vidēju efekta lielumu (Koena kritērijs $d > 0,5$).

Lai rastu apstiprinājumu 2. hipotēzei *Pastāv negatīva saistība starp morālās spriešanas spējām, no vienas puses, un politisko orientāciju un reliģijas nozīmīgumu, no otras puses*, ir veikta korelāciju analīze. Politiskā orientācija un reliģijas nozīmība mērītas intervālu skalā, tāpēc sakarību noteikšanai lietots Pīrsona korelācijas koeficients.

Korelāciju analīzes rezultāti liecina, ka starp morālās spriešanas spējām un politisko orientāciju ir konstatēta negatīva korelācija ($r=-0,18^{**}$, $p<0,01$). Tas norāda, ka respondenti ar liberālākiem politiskajiem uzskatiem ir augstāki morālās spriešanas spēju rādītāji, bet respondenti ar konservatīvākiem uzskatiem – zemāki morālās spriešanas spēju rādītāji. Negatīva korelācija konstatēta arī starp morālās spriešanas spējām un reliģijas nozīmīgumu ($r=-0,15^{**}$, $p<0,01$). Tas nozīmē, ka respondenti, kuriem reliģija ir nozīmīgāka, ir raksturīgi zemāki morālās spriešanas spēju rādītāji.

7.3. Iztirzājums

Pirmā pētījuma rezultāti apliecina, ka pastāv atšķirības piecu morāles intuitīvo pamatu svarīguma paternā respondentiem ar zemiem un augstiem spriešanas spēju rādītājiem: saistību morāles pamati (lojalitāte pret iekšgrupu, cieņa pret autoritāti un tīrība/svētums) ir svarīgāki respondentiem ar zemiem morālās spriešanas spēju nekā respondenti ar augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem. Konstatēta arī neliela atšķirība taisnīguma/godīguma morāles pamata svarīgumā – respondenti ar zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem šis morāles pamats ir nedaudz nozīmīgāks nekā respondenti ar augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem.

Šīs morāles intuitīvo pamatu svarīguma paternā atšķirības, iespējams, izskaidro atšķirības indivīda morālās spriešanas spēju līmenī. Saskaņā ar morāles sociāli intuitīvo pieeju (Haidt, 2001),

lai atrisinātu divu vai vairāku konkurējošo intuīciju konfliktu, kas rada morālo dilemmu, ir jāiesaistās racionālā individuālā morālās spriešanas procesā vai morālajā diskursā ar citiem cilvēkiem, aplūkojot situāciju no dažādiem aspektiem, kas vai nu radītu jaunu spēcīgāku intuīciju, kas atrisinātu šo konfliktu, vai arī būtu jāpaļaujas uz spriešanas rezultātā iegūtajiem racionālajiem secinājumiem. Iespējams, ka indivīdiem, kuriem morālā sprieduma pieņemšanā ir svarīgi visi pieci morāles intuitīvie pamati, pieņemt lēmumu morālā konflikta situācijā ir daudz grūtāk, jo bieži vien rodas vairāk nekā divas konkurējošas morālās intuīcijas, kas apgrūtina lēmuma pieņemšanu (Haidt, 2001). Tādējādi, risinot morālās spriešanas mērīšanas testos un intervijās ietvertās morālās dilemmas, konservatīvie un tradicionālajām kultūrām piederošie iegūst zemākus rezultātus. Linds (Lind, 2003b) uzskata, morālās spriešanas procesu apgrūtina liels morālo principu un vērtību skaits, kas indivīdam ir būtiski. Jo vairāk indivīdam ir morālo principu, kas viņam ir būtiski, jo lielāka ir iespējamība, ka šie principi konkrētā situācijā nonāks konfliktā un radīs grūtības lēmuma pieņemšanā un konsekventā dažādu situācijas aspektu izvērtēšanā.

Piemēram, Linda Morālo spriedumu testa *Ārsta dilemmā*, kurā tiek analizēti dažādi morālie argumenti par vai pret eitanāzijas iespēju nedziedināmi slimai sievietei, indivīdam, kuram ir gandrīz vienlīdz svarīgi visi pieci morāles intuitīvie pamati, kā tas ir konservatīvajiem un bieži vien reliģiozajiem, varētu rasties kognitīvs konflikts, kurai no morālajām intuīcijām dot priekšroku – rūpēties par sievietes labklājību, novērst ciešanas; cienīt otra cilvēka tiesības, ievērot valsts likumus, tostarp tos, kas aizliedz eitanāzijas veikšanu; respektēt reliģiskās autoritātes prasības, piemēram, Katoļu baznīcas noraidošo attieksmi pret eitanāziju. Pretējā situācijā indivīdam, kam ir būtiski tikai divi morāles pamati – izvairīšanās no kaitējuma/rūpes un taisnīgums/godīgums, kā tas ir raksturīgs liberālajās sabiedrībās un individuālistiskās kultūrās, – ir vieglāk saglabāt spriešanas konsekvenci morālo argumentu izvērtēšanā.

Pirmajā pētījumā iegūtā morālās spriešanas spēju un politiskās orientācijas negatīvā savstarpējā saistība saskan ar citu autoru (Emler, 2002; Emler et al., 1983) pētījumu rezultātiem, kas norāda uz augstākā līmeņa morālo spriedumu un morālās spriešanas spēju saistību ar politisko liberālismu, taču šī pētījuma novitāte ir tas, ka morālā spriešana ir mērīta ar Linda Morālo spriedumu testu un ka tas ir pirmais pētījums Latvijā, kurā analizēta morālā spriešanas spēju saistība ar politisko orientāciju un reliģijas nozīmīgumu. Reliģijas nozīmības negatīvā saistība ar morālās spriešanas spējām daļēji parādās arī citu autoru pētījumos par morālās spriešanas un reliģiozitātes saistību, taču dotajā pētījumā reliģiozitāte ir mērīta, balstoties tikai uz reliģijas nozīmīguma pašvērtējumu, kas neļauj iztirzāt morālās spriešanas spēju un reliģiozitātes dažādu aspektu savstarpējās mījsakarības. Politiskās orientācijas un reliģijas nozīmīguma negatīvā saistība un tas, ka

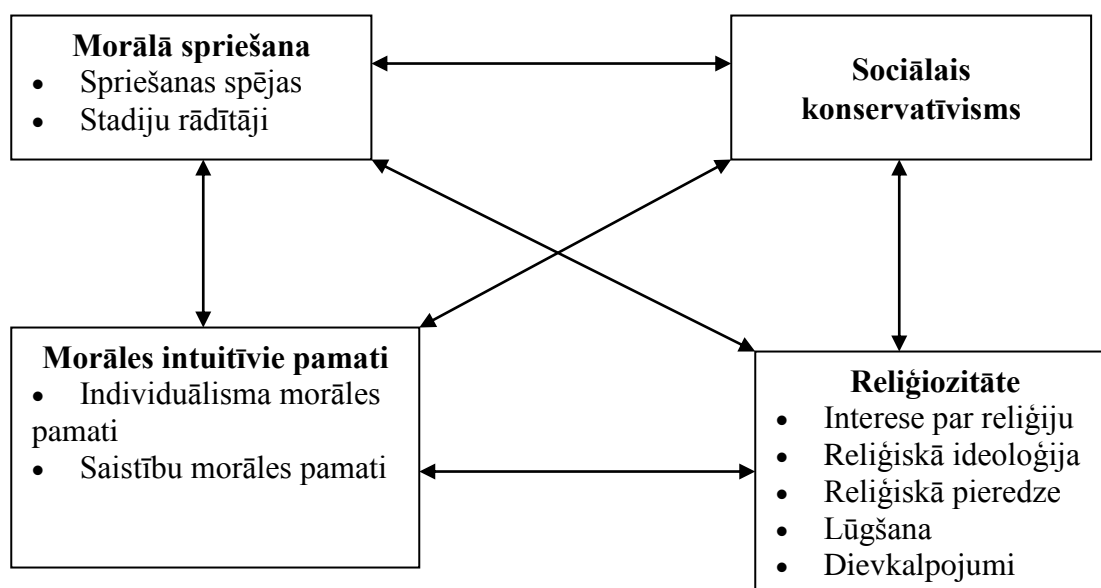
respondentiem, kam ir zemi morālās spriešanas spēju rādītāji, saistību morāles pamati ir nozīmīgāki nekā tiem, kam ir augsti morālās spriešana spēju rādītāji, ļauj izvirzīt pieņēmumu, ka tieši konservatīvie un reliģiozie respondenti iegūst zemākus morālās spriešanas spēju rādītājus, ko, iespējams, rada lielais morālo principu daudzums, kas savukārt rada grūtības morālo argumentu izvērtēšanā.

8. Morālās spriešanas rādītāju, politiskās orientācijas un reliģiozitātes aspektu savstarpējo saistību izpēte (otrais pētījums)

Līdz ar pirmajā pētījumā noskaidroto, ka saistību morāles pamati – lojalitāte pret iekšgrupu, cieņa pret autoritāti un tīrība/svētums – ir svarīgāki tiem, kam ir zemi morālās spriešanas spēju rādītāji, kā arī to, ka morālās spriešanas spējas ir zemākas konservatīvajiem un tiem, kam ir būtiska reliģija, ir radusies nepieciešamība padziļināti izpētīt morālās spriešanas kognitīvā un afektīvā aspekta, morāles intuitīvo pamatu, politiskās orientācijas un reliģiozitātes dimensiju savstarpējās mījsakarības. Otrajā pētījumā pārbaudīta 3.–8. hipotēze.

8.1. Metode

Otrais promocijas darba pētījums ir korelatīvs pētījums, kas aplūko savstarpējās sakarības starp morālās spriešanas spējām, atbalstu Kolberga sešu stadiju argumentiem, individuālisma un saistību morāles intuitīvajiem pamatiem, sociālo konservatīvismu un reliģiozitātes kognitīvajiem, emocionālajiem un sociālajiem aspektiem.

6. attēls. Korelatīvā pētījuma shēma.

8.1.1. Pētījuma dalībnieki

Otrajā pētījumā piedalījās 361 Latvijas iedzīvotājs vecumā no 16 līdz 74 gadiem (M=33,76, SD= 11,25). 10. tabulā ir aplūkojami otrā pētījuma izlases dalībnieku demogrāfiskie rādītāji.

10. tabula. Otrā pētījuma izlases demogrāfiskie rādītāji

<i>Demogrāfiskie rādītāji</i>	<i>n</i>	<i>(%)</i>
<i>Dzimums</i>		
<i>Sieviete</i>	263	72,9
<i>Vīrietis</i>	98	27,1
<i>Dzīvesvieta</i>		
<i>Lauki</i>	44	12,2
<i>Mazpilsēta</i>	52	14,4
<i>Pilsēta</i>	265	73,4
<i>Izglītība</i>		
<i>Pamatizglītība</i>	14	3,9
<i>Vidējā (profesionālā) izglītība</i>	100	27,7
<i>Augstākā izglītība (bakalaura)</i>	132	36,6
<i>Augstākā izglītība (maģistrs)</i>	103	28,5
<i>Augstākā izglītība (doktors)</i>	12	3,3
<i>Nodarbošanās</i>		
<i>Students (skolēns)</i>	80	22,2
<i>Strādāju un studēju</i>	100	27,7
<i>Strādāju</i>	160	44,3
<i>Nestrādāju</i>	21	5,8
<i>Reliģiskā piederība</i>		
<i>Nekāda</i>	36	10,0
<i>Katolis</i>	220	60,9
<i>Luterānis</i>	67	18,6
<i>Baptists</i>	4	1,1
<i>Pareizticīgais</i>	17	4,7
<i>Vecticībnieks</i>	1	0,3
<i>Cita</i>	16	4,4

Pētījuma dalībnieku demogrāfiskie rādītāji liecina, ka pētījumā piedalījies par 45,8 % vairāk sieviešu nekā vīriešu, ko var skaidrot ar lielāku sieviešu atsaucību un vēlmi palīdzēt, aizpildot aptauju internetā, kā arī ar lielāku sieviešu īpatsvaru studentu auditorijās. 87,8 % no pētījuma dalībniekiem dzīvo pilsētās un mazpilsētās, kā arī vairums pētījuma dalībnieku (68,4 %) ir ieguvuši dažāda līmeņa augstāko izglītību, to varētu skaidrot ar to, ka liela daļa pētījuma dalībnieku aptauju ir izpildījuši tiešsaistē internetā, kam ir nepieciešama pieeja internetam, kā arī nopietna iedziļināšanās un izpratne, kas vairāk ir attīstīta augstāko izglītību ieguvušajiem. 72 % respondentu ir nodarbināti algotā darbā; lielākā daļa respondentu (85,6 %) atzīst savu piederību kādai no Latvijā tradicionālajām kristīgajām konfesijām. 4,4 % respondentu kā citas reliģiskās pārliecības minēja –

adventists, harizmāts, metodists, dievturis, hinduists, budists, Vasarsvētku draudze, reformāts, agnostiķis u.c.

8.1.2. Instrumenti

Otrajā pētījumā morālās spriešanas spēju un morāles intuitīvo pamatu svarīguma mērīšanai izmantoti tie paši instrumenti – Linda Morālo spriedumu tests (MJT) un Morāles pamatu aptauja (MFQ 30). Politiskās orientācijas noteikšanai izmantota pētījumā izstrādātā Sociālā konservatīvisma skala, bet reliģiozitātes aspektu mērīšanai – Hubera (Huber, 2004) reliģijas Centralitātes skolas 10 jautājumu versija (Z-10).

Sociālā konservatīvisma skala

Viens no visbiežāk pētījumos izmantotajiem instrumentiem politiskās orientācijas novērtēšanai ir politiskā pašnovērtējuma septiņu ballu skala. Līdzīga skala izmatota arī promocijas darba pirmajā pētījumā. Taču, kā norāda Latvijā veikto pētījumu autori (piem., Šķupele, 2011), liela daļa pētījuma dalībnieku neizprot atšķirības starp konservatīvu un liberālu politisko ideoloģiju un ir vērojama tikai intuitīva šo jēdzienu izpratne. Tādēļ Latvijā pētījumos lietotajām politisko uzskatu aptaujām (Politisko attieksmju aptauja (PAQ, Koleva, Graham, Haidt, Iyer & Ditto, 2009) – Kaptiālisma skalai (Weiss, 2003), Egalitārisma skalai (Ingelhart, 2005)) –, kā savos pētījumos ir konstatējusi Šķupele (Šķupele, 2011), ir ļoti zema ticamība un faktoru validitāte. Arī promocijas darba pirmajā un otrajā pētījumā, aizpildot politiskās orientācijas pašnovērtējuma skalu, atsevišķos gadījumos pētījuma dalībniekiem radušās grūtības noteikt savu politisko orientāciju, jo postpadomju valstu iedzīvotāju apziņā konservatīvisma un liberālisma jēdzieni nav skaidri definēti. Tāpēc turpmākajos pētījumos ir nepieciešams veidot Latvijas kultūrvidei atbilstošus politiskās ideoloģijas mērīšanas instrumentus.

Politiskās ideoloģijas pētījumi Latvijā (piem., Šķupele, 2011) ir parādījuši, ka politiskās ideoloģijas sociālais aspekts (sociālais konservatīvisms) un ekonomiskais aspekts (atbalsts brīvajam tirgum) savā starpā nekorelē, turklāt ekonomiskais aspekts nav saistīts ar politiskās orientācijas pašnovērtējumu, savukārt politiskās ideoloģijas sociālā aspekta mērījums cieši korelē ar politiskās orientācijas pašnovērtējumu. Tas norāda, ka politiskās ideoloģijas sociālie un ekonomiskie aspekti Latvijas kultūrvidē ir divi neatkarīgi mainīgie, kas nedefinē vienotu politisko ideoloģiju. Tādēļ pētījumā mērīts tikai politiskās ideoloģijas sociālais aspekts – sociālais konservatīvisms.

Promocijas darba otrajā pētījumā pēc tam, kad respondents pats novērtējis savu politisko orientāciju pēc Džosta (Jost et al., 2009) piedāvātās septiņu ballu skolas (1 – ļoti liberāli, 4 – mēreni

centriski, 7 – ļoti konservatīvi politiskie uzskati), viņam pēc septiņu ballu skalas (1 – ļoti pret, 7 – ļoti par) jāpauž sava attieksme par tām sabiedrības parādībām, par kurām saskaņā ar pētījumiem (Altemeyer, 1996; Jost, Glaser, Sulloway, and Kruglanski, 2003; Jost, Nosek, & Gosling, 2008; McCann, 2008; McCrae, 1996; Stenner, 2005) konservatīvajiem un liberāļiem ir pretēji viedokļi, t.i. – aborts, homoseksuālistu laulības, stingrāki sodi noziedzniekiem, prostitūcija, vieglo narkotiku legalizācija, lielāka reliģijas ietekme izglītībā, dzīvošana neregistrētā laulībā, pornogrāfija, stingrāki ierobežojumi imigrācijai, tradicionālo dzimuma lomu maiņa, laulības definēšana un aizsardzība Satversmē. Daļa no šiem apgalvojumiem bijuši tiešie, daļa – apvērstie apgalvojumi.

Veicot faktoranalīzi un pantu analīzi, kā valdākie atlasīti astoņi apgalvojumi – *aborts, homoseksuālistu laulības, prostitūcija, lielāka reliģijas ietekme izglītībā, dzīvošana neregistrētā laulībā, pornogrāfija, tradicionālo dzimuma lomu maiņa, laulības definēšana un aizsardzība Satversmē*. Iepriekš minēto astoņu apgalvojumu summa, pirms tam apgriežot apvērsto apgalvojumu vērtības, veido *sociālā konservatīvisma – liberālisma rādītāju*, kura augsti rādītāji liecina par sociālā konservatīvisma tendenci, bet zemi rādītāji – par sociālā liberālisma tendenci.

Reliģijas centralitātes aptauja (Z-10)

Pirmajā pētījumā reliģijas nozīme indivīda dzīvē tika mērīta 6 ballu skalā, taču otrajā pētījumā, lai padarītu objektīvāku un daudzšķautnaināku reliģiozitātes mērījumu, tika izvēlēta Hubera (Huber, 2003, 2004) reliģijas Centralitātes skala (*Zentralitātskala Z-10*, sk. 9. pielikumu), kas mēra dažādu reliģiskās dzīves dimensiju izteiktību.

Šī aptauja sevī ietver teorētiskos konceptus un operacionalizējamus konstruktus no vairākām jomām – reliģijas socioloģijas, reliģijas psiholoģijas, reliģiju zinātnes un teoloģijas. Reliģijas centralitātes (vācu val. *Zentralität*) koncepts ir saistīts ar reliģijas ietekmi uz cilvēka dzīvi. Jo nozīmīgāka un svarīgāka indivīdam ir reliģija, jo lielāka ir tās ietekme uz viņa pieredzi un uzvedību (Huber, 2004). Pilnajai aptaujas versijai (Z-15) ir 15 jautājumi, bet īsākajai versijai (Z-10) – 10 jautājumi, kas mēra piecas reliģiozitātes dimensijas – interesi par reliģiskiem jautājumiem, reliģisko ideoloģiju, lūgšanu, reliģisko pieredzi, dievkalpojumus.

Reliģiskās ideoloģijas dimensija balstīta uz pieņēmumu, ka reliģioziem indivīdiem piemīt empīriski nepārbaudāmu uzskatu kopums, kas attiecas uz transcendentālā eksistēšanu un tā dabu. Šajā dimensijā ir koncentrēšanās uz transcendentālā esamību un ticamību, kas pastāv pāri empīriskajai sfērai. Tas ir priekšnosacījums, lai transcendentālais būtu psiholoģiski nozīmīgs

Reliģiskās pieredzes dimensijas būtība attiecas uz sociālajām gaidām, ka transcendentālā realitāte kādā posmā reliģiskai personai ir uztverama un sajūtama. Reliģiskās pieredzes emocionālajai kvalitātei ir spēcīgs efekts uz indivīda reliģisko pieredzi un uzvedību.

Lūgšanas dimensija norāda uz reliģisko indivīdu iesaistīšanos aktivitātēs un rituālos, kuros viņi privāti lūdz vai sazinās ar transcendentālo.

Dievkalpojumu dimensija atklāj, kā reliģiskā piederība tiek izpausta caur sabiedriskajām aktivitātēm un rituāliem, kas notiek publiski. Reliģiozitāte šajā dimensijā ir fenomens, kurā cilvēki piedalās sociālā darbībā. Tas ietver indivīdus sociālā tīklā, kas var kalpot kā resurss.

Interese par reliģiskiem jautājumiem no socioloģiskās perspektīvas skatupunkta attiecas uz sociālajām gaidām, ka cilvēkiem ir noteiktas zināšanas par reliģiju un ka viņi var izteikt viedokli par transcendentālo, reliģiju un reliģiskajiem jautājumiem. Šajā dimensijā reliģiozitāte tiek izpausta caur zināšanām un caur reliģisko jautājumu personīgo interpretēšanu.

Visu apgalvojumu summa veido reliģiozitātes kopīgo rādītāju, saskaņā ar kuru, pēc Hubera (Huber, 2003) izstrādātās kategoriālās reliģiozitātes konstruktu sistēmas novērtēšanas shēmas, reliģiozitāte var tikt apzīmēta kā margināla (0–10 p.), heteronoma (11–29 p.) vai autonoma (30–40 p.).

8.1.3. Procedūra

Otrā pētījuma dati tika savākti 2010. gada maijā un jūnijā. Izmantojot interneta aptauju, iegūtas 269 respondentu atbildes, bet 92 respondenti izpildījuši rakstisku aptauju – frontāli vai individuāli bez laika kontroles. Rakstiskās aptaujas datus vākusi darba autore ar studentu un kolēģu palīdzību.

8.2. Rezultāti

Rezultātu sadaļā sākumā aplūkoti otrajā pētījumā lietotās validitātes un ticamības pārbaudes rezultāti, tad – aprakstošās statistikas rādītāji visiem pētījuma mainīgajiem lielumiem, bet pēc tam prezentēti 3.–8. hipotēzes pārbaudes rezultāti.

8.2.1. Instrumentu validitātes pārbaudes rezultāti

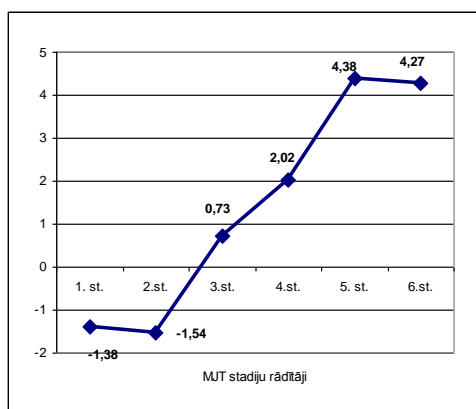
Arī otrajā pētījumā morālās spriešanas mērīšanai izmantots Linda Morālo spriedumu tests. Lai gūtu pārlicību par testa rezultātu validitāti un tos droši varētu lietot turpmākajā analīzē, ir noteikti validitātes kritēriji. Morāles intuitīvo pamatu svarīguma noteikšanai arī otrajā pētījumā izmantota aptauja MFQ 30, taču šoreiz divu komponentu variantā. Tāpēc šajā apakšnodaļā analizēti divu faktoru risinājuma apstiprinošās faktoranalīzes rezultāti un skalu iekšējās saskaņotības

pārbaudes rezultāti. Ir noteikti arī Hubera reliģijas Centralitātes skalas Z-10 apakšskalu iekšējās saskaņotības rādītāji un Sociālā konservatīvisma skalas latviešu valodā pantu analīzes, faktoriālās un konstrukta validitātes pārbaudes rezultāti.

Morālo spriedumu tests

Morālo spriedumu testa validitātes pārbaude veikta, balstoties uz Linda norādītajiem validitātes kritērijiem: argumentu preferenču secība, kognitīvi afektīvais paralēlisms, kvazisimplektiskā struktūra.

Argumentu preferenču secība. Pētāmajam jādod priekšroka testā dotajiem argumentiem atbilstoši to secībai L. Kolberga stadiju modelī, dodot vislielāko priekšroku augstāko stadiju argumentiem un zemāk vērtējot vai noraidot zemāko morāles attīstības stadiju argumentus.

7. attēls. Stadiju preferenču hierarhija 2. pētījuma datos

Kā norāda 7. attēls, pētījuma dalībnieki zemāko stadiju argumentus visbiežāk noraidīja, vidējo stadiju argumentus vērtēja diezgan neitrāli, bet augstāko stadiju argumentiem izrādīja vislielāko atbalstu.

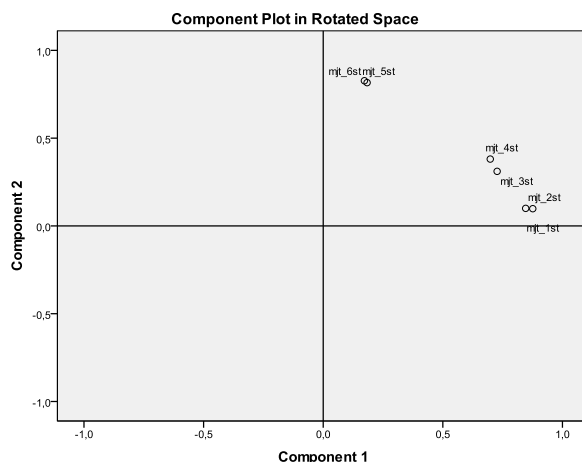
Kognitīvi afektīvais paralēlisms. Morālās spriešanas kognitīvajam aspektam (MJT C-rādītājam) ir jākorelē ar morālās spriešanas afektīvo aspektu – morālajām attieksmēm. Arī otrajā pētījumā, līdzīgi kā pirmajā, MJT morālās spriešanas spēju rādītājam ir augstas negatīvas korelācijas ar atbalstu 1. un 2. stadijas argumentiem, nedaudz vājāka negatīva korelācija ar atbalstu 3. stadijas argumentiem, nav korelācijas ar atbalstu 4. stadijas argumentiem un augstas pozitīvas korelācijas ar 5. un 6. stadijas argumentiem. Kā redzams 11. tabulā, MJT dati pilnībā atbilst kognitīvi afektīva paralēlisma kritērijam, t.i., atbalsts augstāko stadiju argumenti korelē ar morālās spriešanas spēju rādītāju.

11. tabula. MJT kognitīvi afektīvā paralēlisma un kvazisimplektiskās struktūras pārbaudes rezultāti 2. pētījuma datiem

	1. stadija	2. stadija	3. stadija	4. stadija	5. stadija	6. stadija
MJT morālās spriešanas rādītājs	-0,40 ^{***}	-0,41 ^{***}	-0,23 ^{***}	-0,06	0,36 ^{**}	0,31 ^{***}
MJT stadiju rādītāji						
1. stadija		0,66 ^{**}	0,53 ^{**}	0,51 ^{**}	0,27 ^{**}	0,27 ^{**}
2. stadija			0,56 ^{**}	0,58 ^{**}	0,28 ^{**}	0,26 ^{**}
3. stadija				0,52 ^{**}	0,36 ^{**}	0,34 ^{**}
4. stadija					0,37 ^{**}	0,39 ^{**}
5. stadija						0,44 ^{**}

*p<0,05, ** p<0,01, ***p<0,001

Kvazisimplektiskā struktūra. Korelācijai starp tuvāk esošām stadijām 1. un 2., 3. un 4., 5. un 6. stadiju ir jābūt augstākai nekā ar tālāk esošām stadijām, piemēram, starp 1. un 5. stadiju.

8. attēls. MJT testa kvazisimplektiskās struktūras attēlojums 2. pētījuma datos

Kvazisimplektiskās struktūras pārbaudes rezultāti, aprēķinot korelācijas starp MJT stadiju rādītājiem (sk. 11. tabulu) un attēlojot to ar faktoranalīzes diagrammu palīdzību (sk. 8. attēlu) norāda, ka otrajā pētījumā, ka blakus esošo stadiju rādītāji, kas pēc Kolberga modeļa atbilst vienam līmenim, piemēram, 1. un 2. stadija, 3. un 4. stadija utt., savā starpā korelē ciešāk nekā citu morālas spriešanas līmeņu stadiju rādītāji. Iegūtie rezultāti norāda, ka arī otrajā pētījumā MJT dati pilnībā atbilst kvazisimplektiskās struktūras nosacījumiem un uzrāda labākus rezultātus nekā instrumenta adaptācijas pētījumā (Malzubris, 2002).

Korelācija ar izglītības līmeni. Diemžēl arī 2. pētījumā korelācija ar izglītības līmeni nav konstatēta ($r=0,00$, $p>0,05$), kas, iespējams, ir saistīts ar izlases īpatnībām, jo izlasē ir daudz konservatīvu un reliģiozu cilvēku, kuru morālās spriešanas spējas ir saistītas ar kognitīvo procesu īpatnībām, kas nav saistītas ar izglītības līmeņa atšķirībām.

Apkopojot visu iepriekšminēto, var apgalvot, ka otrajā pētījumā MJT testa mērījumi atbilst testa autora izvirzītajiem validitātes kritērijiem (izņemot korelāciju ar izglītības līmeni) un uzskatāmi par derīgiem tālākai datu analīzei.

Morāles intuitīvo pamatu aptauja

Otrajā pētījumā, lai pārbaudītu MFQ 30 komponentu struktūru, veikta apstiprinošā faktoranalīze (komponentu analīze), faktoru izdalīšanas metode – galveno komponentu metode ar varimaksa rotāciju. Aptaujas autoru piedāvātā piecu komponentu struktūra (Graham et al., 2011) neapstiprinājās arī otrajā pētījumā (sk. 7. pielikumu), bet kā valdīgākā apstiprinājās divu komponentu struktūra (sk.12. tabulu un 8. pielikumu), ko kā iespējamu un psihometriski pamatotu piedāvā instrumenta autori (Graham et al., 2011). Pirmajā komponentā ietilpst lojalitātes, autoritātes un tīrības morāles intuitīvie pamati, kas veido saistību morāles pamatus (*binding morality*), bet otrajā komponentā – kaitējuma un taisnīguma morāles pamatu skalas, ko apzīmē kā individuālista morāles pamatus (*individualizing morality*). Šādā divu komponentu struktūras risinājuma veidā aptauja MFQ tika izmantota arī pētījumos citās valstīs, piemēram, Nīderlandē (van Leeuwen & Park, 2009).

Divu komponentu struktūrā gandrīz visiem aptaujas apgalvojumiem ir augsti sviri atbilstošajā komponentā (sk. 12. tabulu), izņemot septiņus apgalvojumus. 28. un 29. un 17. apgalvojumam, kas atbilst izvairīšanās no kaitējuma/rūpju un taisnīguma/godīguma morāles pamatiem, ir augsti sviri pirmajā – saistību morāles pamatu – komponentā. Iespējams, šie apgalvojumi norāda, ka cilvēku savstarpējās saites kopienā paredz arī rūpes vienam par otru – cienot otra dzīvību, rūpējoties par otra labklājību un ievērojot taisnīguma principus.

Otrajā – individuālista morāles – komponentā ir augsti sviri 9., 14. un 15. apgalvojumam, kas atbilst lojalitātes un autoritātes pamatiem un 21. apgalvojumam, kas atbilst iekšējās un ārējās tīrības morāles pamatam. Lojalitātes pamatam atbilstošo apgalvojumu augstie sviri individuālista morāles komponentā ir grūti interpretējami, iespējams, grupas locekļa nodevību, nelojalitāti vai izraisīto haosu un nekārtības grupas loceklis izjūt kā pāridarījumu ne tikai grupai, bet arī pašam sev kā indivīdam. Attiecībā uz 21. apgalvojumu, kas ietver riebuma jēdzienu, jau 1. pētījumā parādījās nekoncekvence – šim apgalvojumam bija augsti sviri individuālista morāles komponentā. Iespējams, latviešu valodā izteikums „darīt riebīgas lietas” daudzu respondentu izpratnē nozīmēja „izdarīt otram kaut ko nepatīkamu”, vai arī „riebīgo lietu darīšana, kaut arī neviens no tā necies” tika uztverta kā kaitējums sev pašam. 19. apgalvojumam, kas skar lepnumu par savu valsti, ir zemi faktoru sviri abos komponentos, kas norāda, ka šo jautājumu pētījuma dalībnieki nesaista ne ar saistību, ne ar individuālista morāles komponentu. Iespējams, šis apgalvojums ir saistīts ar kādu

citū latentu mainīgo. Komponentu analīzes rezultāti norāda, ka saistību morāle un individuālisma morāle ir zināmā mērā savā starpā saistītas – dzīve kopienā nav iespējama bez rūpēm par indivīdu, un otrādi – indivīds, kas pieder grupai, pārdarījumus grupai uztver kā kaitējumu un netaisnību sev pašam.

12. tabula. MFQ 30 faktoru struktūra (2 komponentu risinājums)

MFQ 30 aptaujas panti	Faktoru svāri		h ²
	Saistību morāles pamati	Individuāli sma morāles pamati	
32. ... šķīstība ir ļoti nozīmīga un vērtīga īpašība	0,72	0,10	0,53
4. ... vai kāds ir vai nav izrādījis necieņu pret autoritāti	0,70	0,18	0,52
20. ... cieņa pret autoritāti ir jāmāca jau no bērnības	0,69	0,10	0,48
27. ... pretdabiska rīcība ir uzskatāma par nepareizu	0,67	0,06	0,45
16. ...vai kāds ir vai nav rīkojies saskaņā ar Dieva gribu	0,66	0,24	0,49
30. ... ir svarīgāk mācēt darboties komandā nekā izpaust sevi	0,52	-0,09	0,28
26. ...vīriešiem un sievietēm ir pienākas atšķirīgas lomas sabiedrībā	0,52	-0,07	0,28
5. ... vai kāds ir vai nav pārkāpis pieklājības un tikumības normas	0,50	0,41	0,42
10. ... vai kāds ir vai nav ievērojis sabiedrībā pieņemtās tradīcijas	0,42	0,37	0,31
28. ...cilvēka nogalināšana nav attaisnojama nekādos apstākļos	0,42	0,09	0,18
3. ...vai kāda cilvēka rīcība ir vai nav liecinājusi par mīlestību pret savu valsti	0,41	0,32	0,27
25. ...cilvēkiem ir jābūt lojāliem pret saviem ģimenes locekļiem pat, ja viņi ir izdarījuši kādu pārkāpumu	0,39	0,04	0,16
29. ... no morālā viedokļa ir nepareizi, ka bagāto vecāku bērni daudz naudas, bet nabadzīgo vecāku bērniem nav nekā	0,34	0,00	0,12
31. ... ja es būtu kareivis un nepiekrīstu sava komandiera pavēlēm, es tik un tā tās pildītu, jo tas ir mans pienākums	0,33	-0,02	0,11
19. ...esat lepns par savas valsts vēsturi	0,21	0,20	0,08
12. ...vai kāds ir vai nav rīkojies cietsirdīgi	-0,10	0,70	0,49
13. ...vai kāda tiesības ir vai nav tikušas ierobežotas	-0,01	0,63	0,39
8. ... vai kāds ir vai nav rīkojies netaisnīgi	0,06	0,62	0,39
11. ...vai kāds ir vai nav izdarījis kaut ko riebīgu	0,11	0,61	0,39
1. ...vai kādam cilvēkam ir vai nav nodarītas emocionālas ciešanas	-0,12	0,57	0,34
2. ...vai pret kādu cilvēku vai cilvēku grupu ir vai nav izturējušies savādāk kā pret citiem cilvēkiem	-0,03	0,54	0,29
14. ...vai kāds ir vai nav bijis nelojāls	0,24	0,52	0,33
7. ... vai kāds ir vai nav rūpējies par vāju un neaizsargātu būtni	0,14	0,50	0,27
9. ...vai kāds ir vai nav rīkojies nodevīgi pret grupu, kurai pieder	0,25	0,46	0,27
15. ...vai kāda cilvēka rīcība ir vai nav izraisījusi haosu un sajukumu	0,34	0,45	0,31
24. ... taisnīgums ir vissvarīgākā vērtība sabiedrībā	0,16	0,42	0,20
17. ... līdzjūtība pret tiem, kuri cieš, ir visnozīmīgākais tikums	0,41	0,42	0,35
18. ... sastādot likumus, valdības prioritātei ir jābūt vienādu tiesību nodrošināšanai visiem pilsoņiem	0,07	0,40	0,16
21. ... cilvēkiem nevajadzētu darīt riebīgas lietas, pat ja neviens tā dēļ necieš	0,23	0,39	0,21
23. ...viena no briesmīgākajām lietām, ko cilvēks var izdarīt, ir nodarīt pāri neaizsargātam dzīvniekam	-0,15	0,39	0,17
Īpašvērtība	4,66	4,58	9,24
% no dispersijas	15,53	15,26	30,79

Tā kā valīdākā ir MFQ divu faktoru – individuālisma un saistību morāles pamatu – struktūra, tad arī iekšējās saskaņotības rādītāji (Kronbaha alfas) individuālisma un saistību morāles skalām ir augstāki nekā piecu faktoru struktūras skalām. Individuālisma morāles pamatu skalai $\alpha=0,71$, bet saistību morāles pamatu skalai $\alpha=0,84$. Turpmākajās analizēs otrajā pētījumā lietotai tikai divi aptaujas MFQ 30 rādītāji, kas atbilst divu komponentu modelim – individuālisma morāles un saistību morāles pamatiem.

Balstoties uz pirmajā un otrajā pētījumā veiktās apstiprinošās faktoranalīzes rezultātiem, secināms, ka aptaujai MFQ 30 piemīt apmierinoši validitātes un ticamības rādītāji, lai to varētu izmantot pētījumos Latvijā. Turpmākajos pētījumos, lai uzlabotu MFQ 30 faktoriālo validitāti, vajadzētu veikt vēl rūpīgāku apgalvojumu valodniecisko korekciju, kā arī aizstāt problemātiskos apgalvojumus ar citiem Latvijas kultūrvidē atbilstošākiem apgalvojumiem vai arī veidot jaunu morāles intuitīvo pamatu nozīmīguma mērīšanai domātu instrumentu.

Sociālā konservatīvisma skala

Lai izveidotu sociālā konservatīvisma skalu sākotnēji tika izveidoti 11 apgalvojumi (4 tiešie un 7 apvērstie apgalvojumi), balstoties uz vairāku autoru (McCrae, 1996; Jost, Nosek, & Gosling, 2008; Altemeyer, 1996; Stenner, 2005; McCann, 2008; Jost, Glaser, Sulloway, and Kruglanski, 2003) pētījumiem, kas norādīja sociālās dzīves parādības, pret kurām konservatīvajiem un liberāļiem ir pretēji viedokļi.

Pēc datu savākšanas veikta sociālā konservatīvisma skalas pantu diskriminācijas indeksu noteikšana. Diskriminācijas indekss parāda, vai cilvēki, kas iegūst augstas vērtības pantu līmenī, iegūst arī augstas vērtības testā kopumā, un pretēji – vai cilvēki, kas iegūst zemas vērtības pantu līmenī, iegūst zemas vērtības testā kopumā (Rašcevska, 2005, 127. lpp). Diskriminācijas indeksa aprēķināšanai (sal. Rašcevska, 2005) no kopējās izlases (N=361) atlasīti apmēram 10 % (n=36) respondentu ar zemām Sociālā konservatīvisma skalas summārajām vērtībām un tikpat daudz respondentu ar augstām Sociālā konservatīvisma skalas vērtībām. Tad gan zemāko, gan augstāko vērtību respondentu grupās tika aprēķināts katra skalas panta aritmētiskais vidējais rādītājs M_Z un M_A , kurš tika dalīts ar skalas augstāko iespējamo vērtējumu – 7. Katras skalas diskriminācijas indekss tika aprēķināts saskaņā ar šādu formulu: $d = M_A:7 - M_Z:7$.

13. tabula. Sociālā konservatīvisma skalas pantu diskriminācijas indeksi

<i>Skalas panti</i>	<i>Diskriminācijas indekss</i>
<i>Lielāka reliģijas ietekme izglītībā</i>	0,73
<i>Aborts*</i>	0,70
<i>Dzīvošana neregistrētā laulībā*</i>	0,65

<i>Laulības definēšana Satversmē</i>	0,60
<i>Homoseksuālistu laulības*</i>	0,58
<i>Tradicionālo dzimuma lomu maiņa*</i>	0,56
<i>Prostitūcija*</i>	0,48
<i>Pornogrāfija*</i>	0,46
<i>Vieglo narkotiku legalizācija*</i>	0,36
<i>Stingrāki ierobežojumi imigrācijai</i>	0,26
<i>Stingrāki sodi noziedzniekiem</i>	0,21

ar * atzīmēti apvērstie jautājumi

Iegūtie pantu diskriminācijas indeksi (sk. 13. tabulu) norāda, ka dažu pantu – *stingrāki sodi noziedzniekiem* un *stingrāki ierobežojumi imigrācijai* – diskriminācijas indeksi ir tuvu zemākajai robežai 0,2 un vāji diferencē respondentus pēc mērāmās pazīmes, tāpat salīdzinoši zems ir panta *vieglo narkotiku legalizācija* diskriminācijas indekss. Iespējams, šie panti īsti neatbilst sociālā konservatīvisma konstruktam, taču to var noteikt, tikai veicot faktoranalīzi.

Veicot izpētošo faktoranalīzi, izmantojot galveno faktoru izdalīšanas metodi un varimaksa rotāciju, izveidojās trīs komponentu struktūra (sk. 14. tabulu). Astoņi apgalvojumi, kuriem bija augsti faktoru svāri 1. faktorā, t.i., *laulības definēšana un aizsardzība Satversmē*, *lielāka reliģijas ietekme izglītībā*, *aborts*, *homoseksuālistu laulības*, *prostitūcija*, *dzīvošana neregistrētā laulībā*, *pornogrāfija*, *tradicionālo dzimuma lomu maiņa* –, ir saistīti ar sociālā konservatīvisma ideoloģisko saturu. Divi apgalvojumi – *stingrāki sodi noziedzniekiem* un *stingrāki ierobežojumi imigrācijai* –, kuriem bija augsti svāri trešajā faktorā, vairāk saistās ar autoritārisma tendencēm, bet apgalvojums *vieglo narkotiku legalizācija*, kuram bija augsti svāri otrajā faktorā (šajā faktorā ir diezgan augsti svāri arī apgalvojumiem – *pornogrāfija* un *prostitūcija*), saistās ar pilnīgu rīcības brīvību, neņemot vērā teoloģiskās ētikas normas.

14. tabula. Sociālā konservatīvisma skalas 11 jautājumu versijas komponentu struktūra

<i>Skalas panti</i>	<i>Faktoru svāri</i>			<i>h²</i>
	<i>K1</i>	<i>K2</i>	<i>K3</i>	
<i>Laulības definēšana Satversmē</i>	0,81	0,07	0,12	0,67
<i>Lielāka reliģijas ietekme izglītībā</i>	0,79	0,17	0,04	0,65
<i>Homoseksuālistu laulības*</i>	0,78	0,18	0,01	0,64
<i>Aborts*</i>	0,77	0,17	-0,03	0,63
<i>Dzīvošana neregistrētā laulībā*</i>	0,76	0,32	-0,06	0,68
<i>Tradicionālo dzimuma lomu maiņa*</i>	0,70	0,17	-0,06	0,53
<i>Pornogrāfija*</i>	0,57	0,53	-0,03	0,61
<i>Vieglo narkotiku legalizācija*</i>	0,19	0,84	0,01	0,74
<i>Prostitūcija*</i>	0,56	0,62	-0,03	0,71
<i>Stingrāki sodi noziedzniekiem</i>	-0,22	0,20	0,84	0,79
<i>Lielāki ierobežojumi imigrācijai</i>	0,30	-0,34	0,68	0,67
<i>Īpašvērtība</i>	4,37	1,75	1,19	7,31
<i>% no dispersijas</i>	39,70	15,92	10,84	66,46

ar * atzīmēti apvērstie jautājumi; **treknā drukā** atzīmēti faktoru svāri, kas ir lielāki par 0,40

Nemot vērā vājos diskriminācijas indeksus un faktoriālās validitātes pārbaudes rezultātus, no tālākās analīzes tika izslēgti apgalvojumi *vieglo narkotiku legalizēšana, stingrāki sodi noziedzniekiem un lielāki ierobežojumi imigrācijai* un veikta atkārtota izpētošā faktoranalīze (komponentu analīze – sk. 15. tabulu). Iegūtie rezultāti ļauj secināt, ka atlikušie astoņi apgalvojumi veido viena komponenta struktūru, visiem apgalvojumiem ir ļoti augsti svāri un modelis kopumā izskaidro 59,78 % no sociālā konservatīvisma variācijas.

15. tabula. Sociālā konservatīvisma skalas astoņu apgalvojumu versijas izpētošās faktoranalīzes rezultāti

Skalas panti	Faktoru svāri	
	K1	h^2
<i>Dzīvošana neregistrētā laulībā*</i>	0,83	0,68
<i>Lielāka reliģijas ietekme izglītībā</i>	0,81	0,65
<i>Homoseksuālistu laulības*</i>	0,79	0,62
<i>Aborts*</i>	0,78	0,61
<i>Laulības definēšana Satversmē</i>	0,78	0,60
<i>Prostitūcija*</i>	0,75	0,57
<i>Pornogrāfija*</i>	0,73	0,54
<i>Tradicionālo dzimuma lomu maiņa*</i>	0,72	0,52
<i>Īpašvērtība</i>	4,78	
<i>% no dispersijas</i>	59,78	

ar * atzīmēti apvērstie jautājumi

Tādējādi 15. tabulā minēto astoņu apgalvojumu summa (pirms tam apgriežot apvērstos apgalvojumus) veido konservatīvisma-liberālisma rādītāju, kurā augsti rādītāji norāda uz sociālā konservatīvisma tendenci, bet zemi rādītāji – uz sociālā liberālisma tendenci. Iegūtās Sociālā konservatīvisma skalas iekšējās saskaņotības rādītājs (Kronbaha alfa) ir ļoti augsts – $\alpha = 0,90$.

Turpmākajā analīzē uzmanība pievērsta izveidotās Sociālā konservatīvisma skalas atsevišķu konstrukta validitātes veidu noteikšanai. Lai pierādītu konverģento validitāti, ir aprēķināts korelācijas koeficients starp sociālā konservatīvisma rādītāju un politiskās orientācijas pašvērtējuma skalas rezultātu, bet, lai pamatotu kriteriālo (vienlaicīgo) validitāti, ir noteikta saistība starp sociālā konservatīvisma rādītāju, no vienas puses, un saistību morāles pamatu nozīmību, reliģiozitāti un respondentu vecumu, no otras puses. Balstoties uz citu autoru pētījumiem, ir prognozēta statistiski nozīmīga saistība starp sociālā konservatīvisma rādītāju un saistību morāles pamatu nozīmību (Haidt & Graham, 2007) un reliģiozitāti (Glover, 1997; Narvaez et al., 1999), bet negatīva saistība ar respondentu vecumu (Glamser, 1974; Ray, 1985; Truett, 1993). Politiskās orientācijas pašnovērtējuma rādītāja un sociālā konservatīvisma rādītāja korelācija ir $r=0,47^{**}$, sociālā konservatīvisma rādītāja korelācija ar reliģiozitāti ir $r=0,79^{**}$ (politiskās orientācijas pašnovērtējuma korelācija ar reliģiozitāti $r=0,36^{**}$, korelāciju koeficientu ciešuma atšķirība ir

statistiski nozīmīga Fišera $z=-9,29^{**}$), ar saistību pamatu nozīmību – $r=0,67^{**}$ (politiskās orientācijas pašnovērtējuma korelācija ar saistību pamatu nozīmību $r=0,41^{**}$, ciešuma atšķirība ir statistiski nozīmīga Fišera $z=-5,02^{**}$) un ar vecumu $r=-0,14^*$ (politiskās orientācijas pašnovērtējuma korelācija ar vecumu $r=0,09$, $p>0,05$). Iegūtie korelācijas koeficienti ir ciešāki nekā politiskās orientācijas pašnovērtējuma un minēto konstruktū korelācijas koeficienti, bet respondentu vecumam vispār nav saistības ar politiskās orientācijas pašvērtējuma rādītāju, savukārt ar sociālā konservatīvisma rādītāju tam ir statistiski nozīmīga korelācija. Pamatojoties uz veikto validitātes pārbaudi, iespējams apgalvot, ka promocijas darbā izveidotā Sociālā konservatīvisma skala ir psihometriski pamatots, valīds un ticams instruments politiskās ideoloģijas sociālā aspekta mērīšanai Latvijas kultūrvidē.

Reliģijas nozīmības aptauja

Hubera (Huber, 2004) reliģijas Centralitātes aptaujas 15 jautājumu versija (Z-15) pirmoreiz adaptēta latviešu valodā Ievas Rudzītes bakalaura darbā (Rudzīte, 2010). Promocijas darba otrajā pētījumā izmantota īsākā 10 jautājumu versija (Z-10), tāpēc nepieciešams veikt īsākās instrumenta versijas psihometrisko rādītāju pārbaudi.

16. tabula. Reliģijas Centralitātes aptaujas (Z-10) skalu ticamības (Kronbaha alfas) rādītāji pētījumos Latvijā

<i>Skala</i>	<i>(Rudzīte, 2010) 15 jautājumu versija</i>	<i>Otrais pētījums 10 jautājumu versija</i>
<i>Interese par reliģiskiem jautājumiem</i>	0,88	0,84
<i>Reliģiskā ideoloģija</i>	0,89	0,83
<i>Lūgšana</i>	0,79	0,90
<i>Reliģiskā pieredze</i>	0,92	0,84
<i>Dievkalpojumi</i>	0,87	0,92
<i>Kopīgā reliģiozitāte</i>	0,82	0,95

Iegūtie reliģijas Centralitātes aptaujas skalu rādītāji un kopīgā rādītāja iekšējās saskaņotības rādītāji (sk. 16. tabulu) ir augsti, un, salīdzinot ar Rudzītes pētījumu, vairākos gadījumos ir pat augstāki, kaut arī tika lietota 10 jautājumu īsākā instrumenta versija, jo minētā pētījuma izlase ir ievērojami lielāka par Rudzītes bakalaura darba pētījuma izlasi. Tas norāda, ka reliģijas Centralitātes aptaujas īsākā 10 jautājumu versija ir ticams instruments dažādu indivīda reliģijas dimensiju svarīguma mērīšanai.

8.2.2. Aprakstošās statistikas rādītāji

Sākot datu analīzi, tika aprēķināti aprakstošās statistikas rādītāji otrā pētījuma datiem (sk.17. tabulu).

17. tabula. Otrā pētījuma aprakstošās statistikas rādītāji

<i>Pētījuma mainīgie lielumi</i>	<i>(N=361)</i>	
	<i>M</i>	<i>SD</i>
<i>MJT morālās spriešanas spējas</i>	19,32	15,39
<i>MJT stadiju rādītāji</i>		
<i>1. stadija</i>	-2,86	5,78
<i>2. stadija</i>	-3,23	6,30
<i>3. stadija</i>	-0,30	5,61
<i>4. stadija</i>	1,40	4,48
<i>5. stadija</i>	3,99	4,13
<i>6. stadija</i>	4,02	4,28
<i>Individuālisma morāles pamati</i>	3,70	0,54
<i>Saistību morāles pamati</i>	2,96	0,69
<i>Reliģijas nozīmība (6 ballu skala)</i>	4,34	1,53
<i>Politiskā orientācija (7 ballu skala)</i>	4,10	1,40
<i>Sociālais konservatīvisms (7 ballu skala)</i>	5,30	1,38
<i>Interese par reliģiskiem jautājumiem</i>	3,71	1,14
<i>Reliģiskā ideoloģija</i>	4,20	1,10
<i>Lūgšana</i>	3,92	1,25
<i>Reliģiskā pieredze</i>	3,06	1,13
<i>Dievkalpojumu apmeklēšana</i>	3,47	1,47
<i>Reliģiozitāte (kopīgais rādītājs)</i>	36,75	10,69

Aprakstošās statistikas rādītāji ļauj secināt, ka kopīgais izlases morālās spriešanas spēju rādītājs ir attiecināms uz vidēju līmeni, bet MJT stadiju rādītāji atbilst instrumenta valditiātes kritērijam – preferenču secībai, t.i., – zemāko stadiju argumenti tiek biežāk noliegti, bet augstāko stadiju argumentiem dota priekšroka. Individuālisma morāles pamati pētījuma dalībniekiem ir nozīmīgāki nekā saistību morāles pamati ($t(360)=21,87, p<0,001$). Pētījuma dalībniekiem reliģija ir diezgan nozīmīga, jo vidējais rādītājs ir tuvāks skalas augstākajai robežai. Politiskās orientācijas pašnovērtējuma skalas rezultāti norāda, ka pētījuma izlases vidējais rādītājs ir tuvs politiskās orientācijas skalas viduspunktam, kas atbilst centriskai politiskajai orientācijai, taču sociālā konservatīvisma skalas rezultāti norāda uz lielāku konservatīvisma tendenci pētījuma izlasē. Atšķirība starp politiskās orientācijas pašnovērtējumu un sociālā konservatīvisma skalas rādītāju ir statistiski nozīmīga ($t(354)=68,68, p<0,001$), jo, iespējams, daļai pētījuma dalībnieku, kas izpildījuši politiskās orientācijas pašnovērtējuma skalu, ir tikai intuitīva izpratne par personīgo politisko pārliecību, bet, izpildot sociālā konservatīvisma astoņu apgalvojumu skalu, politiskās orientācijas mērījums bija valdīgāks. Reliģiozitātes dimensiju rādītāji norāda, ka viziteiktākā

religiozitātes dimensija ir reliģiskā ideoloģija (pārlicība), kas tuvojas maksimālajam rādītājam – 5, savukārt mazāk izteikta ir reliģiskās pieredzes dimensija, kopējais reliģiozitātes rādītājs atbilst autonomajai reliģiozitātei pēc Hubera (2003) reliģisko konstruktu sistēmas izvērtējuma shēmas.

8.2.3. Hipotēžu pārbaudes rezultāti

Lai pārbaudītu 3. hipotēzi *Morālās spriešanas spēju rādītājs ir pozitīvi saistīts ar individuālista morāles intuitīvajiem pamatiem un negatīvi – ar saistību morāles intuitīvajiem pamatiem* un 4. hipotēzi *Pastāv pozitīva saistība starp postkonvencionālās morālās spriešanas stadijām un individuālista morāles intuitīvajiem pamatiem un starp konvencionālās morālās spriešanas stadijām un saistību morāles intuitīvajiem pamatiem*, ir aprēķināti korelācijas koeficienti starp morālās spriešanas kognitīvā un afektīvā aspekta rādītājiem – morālās spriešanas spēju rādītāju un Kolberga stadiju rādītājiem, no vienas puses, un individuālista un saistību morāles pamatiem, no otras puses (sk. 18. tabulu).

18. tabula. Morālās spriešanas spēju rādītāju korelācijas ar morāles pamatiem

	Individuālista morāles pamati	Saistību morāles pamati
<i>MJT kognitīvā aspekta rādītājs (morālās spriešanas spējas)</i>	-0,10	-0,23***
<i>MJT afektīvā aspekta (stadiju) rādītāji</i>		
1. stadija	0,06	0,10*
2. stadija	0,05	0,07
3. stadija	0,10	0,26***
4. stadija	0,11*	0,08
5. stadija	0,08	-0,02
6. stadija	0,24***	0,13*

*p<0,05, ** p<0,01, ***p<0,001

Pamatojoties uz iegūtajiem rezultātiem, iespējams apgalvot, ka 3. hipotēze ir daļēji apstiprinājusies – pētījumā ir konstatēta negatīva saistība starp morālās spriešanas rādītāju un saistību morāles pamatiem, taču nepastāv saistība starp morālās spriešanas spēju rādītāju un individuālista morāles pamatiem. 4. hipotēze ir apstiprinājusies daļēji – pastāv saistība starp atbalstu Kolberga modeļa 6. stadijas argumentiem, kas atbilst postkonvencionālās morāles līmenim, un individuālista morāles pamatiem, taču nepastāv saistība starp atbalstu 5. stadijas argumentiem, kas arī atbilst postkonvencionālās morāles līmenim, un individuālista morāles pamatu nozīmību. Tāpat konstatēta saistība starp atbalstu 3. stadijas argumentiem, kas atbilst konvencionālās morāles līmenim, un saistību morāles pamatu nozīmību respondentam, taču nav konstatēta saistība starp

atbalstu 4. stadijas argumentiem, kas arī atbilst konvencionālajam morālās spriešanas līmenim, un saistību morāles pamatu svarīgumu. Ir konstatētas arī dažas negaidītas korelācijas – starp atbalstu 4. stadijas argumentiem, kas atbilst konvencionālajai morālei, un individuālisma morāles pamatiem, kā arī starp atbalstu 6. stadijas argumentiem un saistību morāles pamatiem.

2. hipotēzes *Pastāv negatīva saistība starp morālās spriešanas spējām, no vienas puses, un konservatīvu politisko orientāciju un reliģiozitāti, no otras puses* otrreizējās pārbaudes rezultāti, kurā politiskā orientācija mērīta ar Sociālā konservatīvisma skalu, bet reliģiozitāte – ar reliģijas Centralitātes skalu, un 5. hipotēzes (*Sociālais konservatīvisms ir saistīts ar atbalstu konvencionālās morāles stadijām, bet reliģiozitāte – ar atbalstu postkonvencionālās morāles stadijām*) pārbaudes rezultāti ir redzami 19. tabulā.

19. tabula. MJT rādītāju korelācijas ar konservatīvismu un reliģiozitāti

	<i>Soc. konserv.</i>	<i>Reliģiozitāte (kop.rād.)</i>	<i>Interese par rel. jaut.</i>	<i>Reliģiskā ideoloģija</i>	<i>Lūgšana</i>	<i>Reliģiskā pieredze</i>	<i>Dievkalpojumi</i>
<i>MJT morālās spriešanas spēju rādītājs</i>	-0,20***	-0,10	-0,06	-0,07	-0,09	-0,08	-0,13*
<i>MJT stadiju rādītāji</i>							
<i>1. stadija</i>	-0,10	-0,24***	-0,28**	-0,18**	-0,23***	-0,18**	-0,18**
<i>2. stadija</i>	-0,11*	-0,26***	-0,27***	-0,21**	-0,25***	-0,23**	-0,19**
<i>3. stadija</i>	0,10	-0,06	-0,13*	-0,03	-0,04	-0,13*	0,04
<i>4. stadija</i>	-0,12*	-0,24***	-0,26**	-0,16**	-0,24**	-0,22***	-0,19**
<i>5. stadija</i>	-0,13*	-0,18**	-0,16**	-0,10	-0,18**	-0,18**	-0,16**
<i>6. stadija</i>	0,00	-0,03	-0,04	0,06	-0,03	-0,05	-0,04

* p<0,05, ** p<0,01, ***p<0,001

Hipotēžu pārbaudes rezultāti liecina, ka 2. hipotēze otrajā pētījumā ir apstiprinājusies daļēji – ir konstatēta statistiski nozīmīga negatīva saistība starp sociālo konservatīvismu un morālās spriešanas spējām, bet negatīva saistība starp morālās spriešanas spējām un reliģiozitātes kopīgo rādītāju nepastāv, pastāv negatīva saistība tikai ar vienu reliģiozitātes dimensiju – dievkalpojumu apmeklēšanu, ar citiem reliģiozitātes aspektiem, kā arī reliģiozitātes kopīgo rādītāju saistība nav konstatēta.

5. hipotēze nav apstiprinājusies. Ir konstatēta negatīva sociālā konservatīvisma saistība ar atbalstu atsevišķu stadiju argumentiem (2., 4. un 5. stadija), bet pozitīva saistība starp sociālo konservatīvismu un atbalstu 3. un 4. stadijas argumentiem, kas atbilst konvencionālajai morālei, nav konstatēta. Nav konstatēta pozitīva reliģiozitātes saistība ar postkonvencionālās morāles stadijām (5. un 6. stadiju). Rezultāti uzrāda negatīvu saistību 5. stadijas argumentiem ar visām reliģiozitātes dimensijām, kā arī nullei tuvus korelācijas koeficientus ar atbalstu 6. stadijas argumentiem. Kopumā

redzams, ka gandrīz visām Kolberga modeļa stadijām ir negatīva korelācija ar sociālo konservatīvismu un reliģiozitātes dimensijām vai arī korelācija vispār nepastāv.

Lai rastu apstiprinājumu 6. hipotēzei (Sociālajam konservatīvismam un reliģiozitātei pastāv saikne ar saistību morāles intuitīvajiem pamatiem, bet nepastāv saistība ar individuālista morāles intuitīvajiem pamatiem), ir analizēti korelāciju koeficienti starp minētajiem mainīgajiem (sk. 20. tabulu).

20. tabula. Individuālista un saistību morāles pamatu saistība ar sociālo konservatīvismu un reliģiozitāti

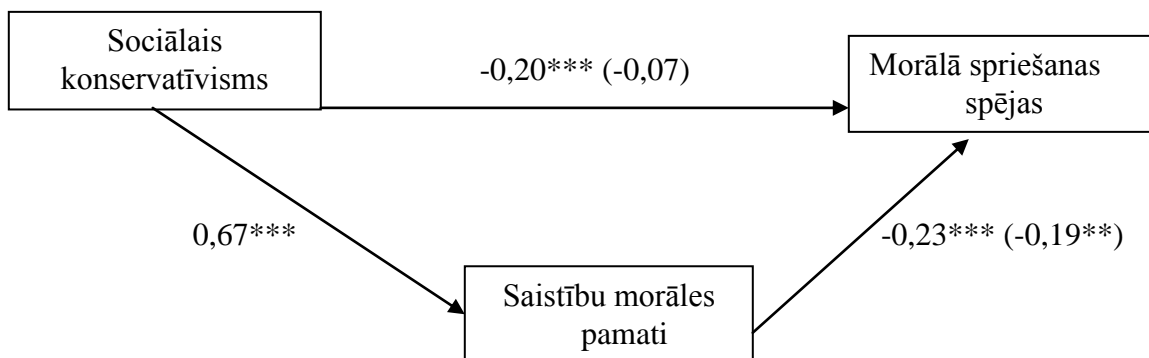
	<i>Soc. konserv.</i>	<i>Reliģiozitāte (kop. rād.)</i>	<i>Int. par reliģ. jaut.</i>	<i>Reliģ. ideoloģ.</i>	<i>Lūgšana</i>	<i>Reliģ. pieredze</i>	<i>Dievkalpojumi</i>
<i>Individuālista morāles pamati</i>	0,23***	0,25***	0,21***	0,19***	0,24***	0,23***	0,20***
<i>Saistību morāles pamati</i>	0,67***	0,55***	0,47***	0,43***	0,48***	0,44***	0,57***

* p<0,05, ** p<0,01, ***p<0,001

Iegūtie korelāciju analīzes rezultāti norāda, ka 6. hipotēze ir guvusi daļēju apstiprinājumu – pastāv saistība starp sociālo konservatīvismu un reliģiozitāti (visām reliģiozitātes dimensijām) un saistību morāles pamatu nozīmību, taču, pretēji hipotēzē prognozētajam, pastāv saistība arī starp sociālo konservatīvismu un reliģiozitāti, no vienas puses, un individuālista morāles pamatiem, no otras puses. Tomēr korelācijas starp sociālo konservatīvismu un reliģiozitāti no vienas puses un saistību morāles pamatu nozīmību no otras puses ir daudz ciešākas nekā ar individuālista pamatu nozīmību (Fišera $z=-7,71$ *** attiecībā uz sociālā konservatīvisma korelāciju ar individuālista un saistību morāles pamatiem un Fišera $z=-4,86$ *** attiecībā uz reliģiozitātes korelāciju ar individuālista un saistību morāles pamatiem).

Lai pārbaudītu 7. hipotēzi *Saistību morāles intuitīvie pamati ir mediators sociālā konservatīvisma un reliģiozitātes negatīvajā saistībā ar morālās spriešanas spējām*, ir izmantota Barona un Kenija (Baron & Kenny, 1986) ieteiktā pieeja: vispirms aprēķināti atsevišķi regresiju vienādojumi starp neatkarīgajiem mainīgajiem – sociālo konservatīvismu (reliģiozitāti) un atkarīgo mainīgo – morālās spriešanas spēju rādītāju (1. modelis). Pēc tam aprēķināts vienādojums, kurā atkarīgā mainīgā (morālās spriešanas spēju rādītāja) prognozēšanai kā neatkarīgos mainīgos iekļauj gan sociālo konservatīvismu, gan saistību morāles pamatu nozīmīgumu (2. modelis). Lai apstiprinātu mediators efektu, sociālā konservatīvisma (reliģiozitātes) saistību ciešumam ar morālās spriešanas spēju rādītāju 2. modelī jābūt vājākam nekā 1. modelī. Statistiski nozīmīgas sakarības trūkums starp sociālo konservatīvismu un morālās spriešanas spēju rādītāju 2. modelī raksturotu

pilnu mediatora efektu, savukārt sakarības ciešuma mazināšanās, saglabājot to statistiski nozīmīgā līmenī, liecinātu par daļēju mediatora efektu. Mediatora efekta statistiskā nozīmība noteikta ar Sobela kritēriju.

p<0,01, *p<0,001

9. attēls. Sociālā konservatīvisma un saistību morāles pamatu nozīmīguma mediācijas modeļa attēlojums un regresijas koeficienti (iekavās doti 2. modeļa regresijas koeficienti)

Iegūtie regresijas modeļi norāda, ka sociālais konservatīvisms izskaidro 4 % no morālās spriešanas spēju rādītāja variācijas ($R^2=0,04$, pielāgotais $R^2=0,04$, $F(1,360) 14,13$, $p<0,001$), bet saistību morāles pamatu nozīmīgums, kontrolējot konservatīvismu, izskaidro 5 % no morālās spriešanas spēju rādītāja variācijas ($R^2=0,05$, pielāgotais $R^2=0,05$, $F(1,360) 20,64$, $p<0,001$), taču sociālā konservatīvismam 2. modelī vairs nav statistiski nozīmīgas saistības ar morālās spriešanas kognitīvā aspekta rādītāju, bet saistību morāles pamati savukārt statistiski nozīmīgi prognozē morālās spriešanas kognitīvā aspekta rādītāju. Tas liecina par saistību morāles pamatu nozīmīguma pilnu mediatora efektu, arī Sobela kritērijs norāda uz mediācijas modeļa statistisko nozīmību (sk. 9. attēlu un 21. tabulu).

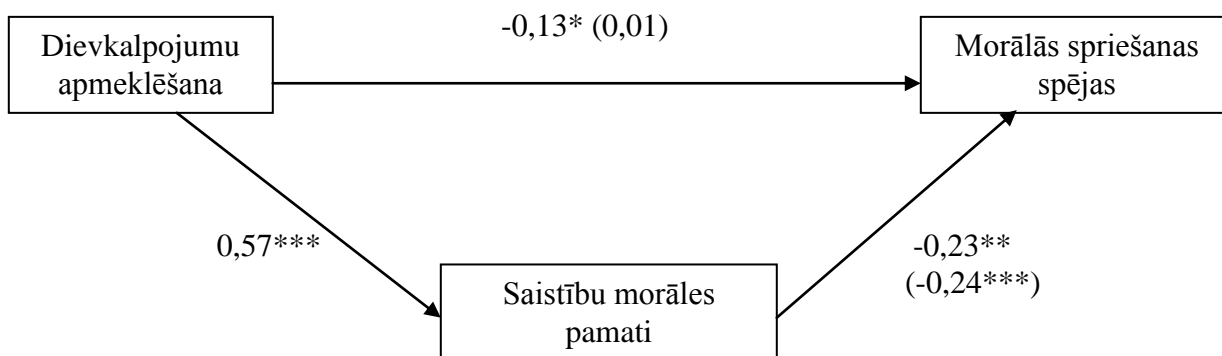
21. tabula. Regresiju analīzes rezultāti sociālajam konservatīvismam un saistību morāles pamatu nozīmīgumam, prognozējot morālās spriešanas spēju rādītāju

	<i>B</i>	<i>SE B</i>	β	<i>Sobela kritērijs</i>
<i>1. modelis</i>				
<i>Sociālais konservatīvisms</i>	-2,17	0,58	-0,20***	
<i>2. modelis</i>				
<i>Saistību morāles pamati</i>	-4,17	1,55	-0,19**	-2,66**
<i>Sociālais konservatīvisms</i>	-0,76	0,77	-0,07	

** p<0,01, **** p<0,001

Tā kā otrā pētījuma rezultātos neparādās reliģiozitātes kopīgā rādītāja saistība ar morālās spriešanas spēju rādītāju, bet ir konstatēta tikai vienas reliģiozitātes dimensijas – dievkalpojumu apmeklēšanas – statistiski nozīmīga negatīva saistība ar morālās spriešanas rādītāju, tad ir pārbaudīts

mediācijas modelis vienai reliģiozitātes dimensijai – dievkalpojumu apmeklēšanai un saistību morāles pamatu nozīmīgumam (sk. 10. attēlu un 22. tabulu).

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

10. attēls. Dievkalpojumu apmeklēšanas un saistību morāles pamatu nozīmīguma mediācijas modeļa attēlojums un regresijas koeficienti (iekavās doti 2. modeļa regresijas koeficienti)

Regresiju analīzes rezultāti liecina, ka dievkalpojumu apmeklēšana izskaidro 1–2 % no morālās spriešanas spēju rādītāja variācijas ($R^2=0,02$, pielāgotais $R^2=0,01$, $F(1,360) 13,60$, $p < 0,001$), bet saistību morāles pamatu nozīmīgums, kontrolējot dievkalpojumu apmeklēšanu, izskaidro 5 % no morālās spriešanas spēju rādītāja variācijas ($R^2=0,05$, pielāgotais $R^2=0,05$, $F(1,360) 20,64$, $p < 0,001$). 2. regresijas modelī, kurā kā neatkarīgais mainīgais blakus dievkalpojumu apmeklēšanai ir iekļauts saistību morāles pamatu nozīmīgums, dievkalpojumu apmeklēšanai vairs nav statistiski nozīmīgas saistības ar morālās spriešanas spēju rādītāju, kas norāda uz pilnu mediatora efektu, arī Sobela kritērijs apstiprina šī mediācijas modeļa statistisko nozīmību (sk. 22. tabulu).

22. tabula. Regresiju analīzes rezultāti dievkalpojumu apmeklēšanai un saistību morāles pamatu nozīmīgumam, prognozējot morālās spriešanas spēju rādītāju

	<i>B</i>	<i>SE B</i>	β	<i>Sobela kritērijs</i>
<i>1. modelis</i>	23,88	2,06		
<i>Dievkalpojumu apmeklēšana</i>	-1,32	0,55	-0,13*	
<i>2. modelis</i>				
<i>Dievkalpojumu apmeklēšana</i>	0,12	0,66	0,01	-3,67***
<i>Saistību morāles pamati</i>	-5,34	1,40	-0,24***	

** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

Tādējādi varam secināt, ka reliģijas nozīmīguma sociālā dimensija – dievkalpojumu apmeklēšana – ir saistīta ar morālās spriešanas spēju rādītāju tieši caur saistību morāles pamatu nozīmīgumu. Iegūtie rezultāti sniedz daļēju apstiprinājumu 7. hipotēzei – pastāv saistību morāles pamatu pilns mediatora efekts sociālā konservatīvisma un morālās spriešanas spēju negatīvajā

saistībā, taču attiecībā uz reliģiozitātes un morālās spriešanas spēju negatīvo saistību pastāv saistību morāles pamatu pilns mediators efekts tikai vienas reliģiozitātes dimensijas (dievkalpojumu apmeklēšanas) negatīvajā saistībā ar morālās spriešanas spējām.

8.3. Iztirzājums

Otrā pētījuma rezultāti apliecina, ka morālās spriešanas spēju rādītājs ir negatīvi saistīts ar saistību morāles intuitīvajiem pamatiem, taču nav konstatēta saistība starp morālās spriešanas spējām un individuālisma morāles intuitīvajiem pamatiem. Morāles intuitīvo pamatu atšķirību pētījums respondentiem ar zemiem un augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem (pirmais pētījums) norāda, ka respondentiem ar zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem saistību morāles intuitīvie pamati ir nozīmīgāki nekā tiem, kam morālās spriešanas spēju rādītāji ir augsti, tādēļ morālās spriešanas spēju rādītāja negatīvā saistība ar saistību morāles pamatu nozīmīgumu ir likumsakarīga. Savukārt individuālisma morāles intuitīvie pamati nekorelē ar morālās spriešanas spēju rādītāju, kas norāda uz to, ka morālās spriešanas spēju rādītājs nav saistīts ar individuālisma pamatu nozīmīgumu.

Individuālisma morāles pamatu korelācija ar atbalstu Kolberga 6. stadijas argumentiem norāda uz to, ka postkonvencionālā līmeņa morālā argumentācija ir saistīta ar individuālās morāles pamatu nozīmīgumu, kas ir būtiski liberāli orientētajiem indivīdiem. Rezultāti atbilst citu pētnieku secinājumiem, kas norāda, ka Kolberga modeļa augstāko stadiju saturs atbilst individuālisma un liberālisma ētikas vērtībām (Haidt & Graham, 2007; Shweder et al., 1987), tāpēc arī liberāli orientētie indivīdi, kā arī vairums Rietumu industrializēto valstu iedzīvotāji iegūst augstākus rādītājus morālās spriešanas testos, tai skaitā arī Linda Morālo spriedumu testā. Taču konstatēta ir arī saistību morāles pamatu korelācija (kaut gan ne tik cieša) ar atbalstu 6. stadijas argumentiem, kas, iespējams, norāda uz Linda (Lind, 2002) pieņēmumu, ka Kolberga augstāko stadiju argumentus indivīdi atzīst par augstāk vērtējamiem, pat līdz galam tos neizprotot un neprotot lietot spriešanā.

Savukārt saistību morāles pamatu korelācija ar atbalstu Kolberga 3. stadijas argumentiem atbilst saistību morāles intuitīvo pamatu – lojalitātes pret iekšgrupu un cieņas pret autoritāti – saturam. Kolberga 3. stadijas argumenti, kas atspoguļo daudzpusīgas savstarpējās gaidas, vajadzību pēc saskanīgām savstarpējām attiecībām un interpersonālo konformitāti, lielā mērā saskan ar šo saistību morāles pamatu saturu. Tāpēc tie, kuriem ir nozīmīgāki lojalitātes un cieņas pret autoritāti pamati, biežāk izrāda atbalstu 3. stadijas argumentiem. Grūti interpretēt ir morālās spriešanas spēju rādītāja korelāciju ar 4. stadijas (orientācija uz likumiem un kārtību) rādītāju. Iespējams, ka nelielais

korelācijas koeficients starp individuālisma morāles pamatu svarīgumu un morālās spriešanas stadiju rādītājiem raksturo tikai šī izlases specifiku vai kādu citu nezināma sajauktā mainīgā ietekmi.

Zīmīgas ir saistību morāles pamatu un sociālā konservatīvisma rādītāja pozitīvās korelācijas ar morālās spriešanas 3. stadijas rādītāju. Tas saskan ar iepriekšējiem teorētiskajiem pieņēmumiem, ka Kolberga morālās attīstības modeļa stadiju aprakstā saistību morāles vērtības – lojalitāte pret iekšgrupu, uzticēšanās, rūpes par citiem, attiecību kopšana, cieņa pret autoritātēm, pateicība (sk. 1. tabulu) – ir aplūkotas tieši konvencionālās morāles stadiju aprakstā. Savukārt konservatīvajiem saistību pamati ir svarīgāki nekā liberāļiem, kas atspoguļojas arī sociālā konservatīvisma saistībā ar atbalstu Kolberga modeļa 3. stadijas morālajiem argumentiem.

Morālās spriešanas kognitīvā aspekta rādītāja negatīvās korelācijas ar politisko orientāciju (pirmajā pētījumā) un sociālo konservatīvismu (otrajā pētījumā) saskan ar citu autoru pētījumiem (Emler et al., 1983; Emler, 2002; Lind, 2002), kas liecina, ka indivīdiem ar konservatīviem politiskajiem uzskatiem ir raksturīgi zemāki morālās spriešanas rādītāji, taču morālās spriešanas spēju rādītāja korelācija ar sociālā konservatīvisma rādītāju ir ciešāka nekā ar politiskās orientācijas pašnovērtējumu. Tā kā politiskās ideoloģijas ekonomiskajam aspektam Latvijā nav korelācijas ar politiskās orientācijas pašnovērtējumu (Šķupele, 2011), tad secināms, ka Sociālā konservatīvisma skala labāk (precīzāk) nekā pašnovērtējuma skala mēra respondenta politisko orientāciju un norāda uz izveidotā instrumenta validitāti.

Interesi raisa reliģijas nozīmīguma un morālās spriešanas saistība pirmajā un otrajā pētījumā. Pirmajā pētījumā, kur reliģijas nozīmīgums mērīts subjektīvi – pašam indivīdam novērtējot reliģijas nozīmīgumu savā dzīvē –, morālās spriešanas spēju rādītājs negatīvi korelē ar reliģijas nozīmīgumu ($r=-0,15$, $p<0,01$), taču otrajā pētījumā, kur reliģijas nozīmīgums mērīts ar Hubera reliģijas Centralitātes skalu (Z-10), morālās spriešanas spēju rādītājam vairs nav korelācijas ar reliģijas nozīmīguma kopīgo rādītāju ($r=0,10$, $p>0,05$), bet ir tikai negatīva korelācija ar vienu reliģiozitātes dimensiju – dievkalpojumu apmeklēšanu ($r=-0,13$, $p<0,05$). Tas, iespējams, norāda uz to, ka pirmajā pētījumā respondenti, kas augstu novērtē reliģijas nozīmi savā dzīvē, ir aktīvi reliģisko draudžu locekļi, kas bieži apmeklē dievkalpojumus. Taču Hubera reliģijas Centralitātes skala mēra ne tikai tradicionālos reliģiozitātes aspektus, bet arī individuālo reliģiozitāti, kas nav saistīta ar piederību konkrētai reliģiskajai organizācijai un reliģisko saistību uzņemšanos. Kā norāda Hubers (Huber, 2004) – dievkalpojumu apmeklēšanas skala attiecas uz sociālajām gaidām, kad reliģiskā piederība tiek izpausta caur sabiedriskajām aktivitātēm un rituāliem publiski. Reliģiozitāte šajā dimensijā ir fenomens, kurā cilvēki piedalās sociālā darbībā. Tas ietver indivīdus sociālā tīklā, kas var kalpot kā resurss. Kā redzams šīs dimensijas aprakstā, tā balstās uz saistību morāles

pamatvērtībām, kas arī izskaidro dievkalpojumu apmeklēšanas dimensijas negatīvo saistību ar morālās spriešanas rādītāju. Iegūtie rezultāti saskan zināmā mērā ar Kolberga un citu autoru pētījumiem, kas norāda, ka morālā spriešana un reliģiozitāte ir savā starpā nesaistītas parādības. Taču saistību morāles vērtību nozīmīgums, kas izpaužas dievkalpojumu dimensijā, var radīt grūtības morālās spriešanas testos, kas izveidoti, iekļaujot tikai uz liberālās ētikas morāli, kas balstās uz individuālisma morāles pamatiem.

Grūti interpretējamas ir reliģiozitātes kopīgā rādītāja un reliģiozitātes dimensiju korelācijas ar morālās spriešanas afektīvā aspekta rādītājiem. Atklājas tendence, ka reliģijas nozīmīgums negatīvi korelē ar visu stadiju rādītājiem, bet ar 3. un 6. stadijas rādītājiem reliģiozitātes kopīgajam rādītājam un reliģiozitātes dimensiju rādītājiem nav korelācijas. Tas norāda uz to, ka, iespējams, reliģiozie indivīdi morālajā spriešanā balstās uz tādām morālajām un reliģiskajām vērtībām, kas nav iekļautas Kolberga modeļa stadiju aprakstā.

Sociālā konservatīvisma rādītāja ciešā korelācija ar saistību morāles pamatu nozīmīgumu saskan ar Heita un Greima (Haidt & Graham, 2007) pētījuma rezultātiem, taču sociālais konservatīvisms korelē, lai gan ne tik cieši, arī ar individuālisma morāles pamatiem. Tas liecina par Latvijas iedzīvotāju politiskās ideoloģijas īpatnībām. Iespējams, Latvijas liberāļu morāles intuitīvo pamatu profils vairāk līdzinās libertāriešu profilam (sk. Graham, Haidt, & Joseph, 2009 – zemāks nekā sekulārajiem liberāļiem, atbalsts individuālās morāles pamatiem, kā arī ļoti zems atbalsts saistību morāles pamatiem), bet Latvijas konservatīvo profils – reliģisko kreiso profilam (atšķirībā no konservatīvo profila augsts atbalsts individuālās morāles pamatiem, kā arī augsts atbalsts saistību morāles pamatiem).

Izveidotie mediācijas modeļi apkopo promocijas darba ietvaros veiktos pētījumus un palīdz vismaz daļēji izskaidrot konservatīvisma un reliģiozitātes negatīvās saistības ar morālās spriešanas spēju kognitīvo rādītāju psiholoģiskos mehānismus. Iespējams, saistību morāles pamatu nozīmīgums paralēli individuālisma morāles pamatu nozīmīgumam, kā tas ir raksturīgs konservatīvi orientētiem indivīdiem, kavē morālās spriešanas procesu, rada grūtības morālo argumentu konsekventā izvērtēšanā, līdz ar to samazina iespējas gūt augstus rezultātus morālās spriešanas testos.

Kā iepriekš minēts, reliģijas nozīmības un morālās spriešanas saistība nav viennozīmīga, jo reliģiozitātei nav tiešas negatīvas saistības ar morālās spriešanas spēju rādītāju, tādējādi arī mediācijas modelī zemākus morālās spriešanas rādītājus prognozē tikai viena reliģiozitātes dimensija – dievkalpojumu apmeklēšana, kas ir cieši saistīta ar respondenta un sociālās grupas attiecībām, iekļaušanos kādā reliģiskā draudzē, sekošanu reliģiskās organizācijas likumiem un autoritātēm, t.i., ortodokso reliģiozitāti. Tādējādi tieši šī reliģiozitātes dimensija caur saistību

morāles pamatu nozīmīgumu prognozē morālās spriešanas spēju zemākus rādītājus salīdzinājumā ar reliģioziem indivīdiem, kuriem dievkalpojumu apmeklēšana nav būtiska.

Iegūtie mediācijas modeļi izskaidro tikai nelielu morālās spriešanas kognitīvā aspekta rādītāja dispersijas daļu (2–4 %), taču tie ir statistiski nozīmīgi un sniedz daļēju skaidrojumu konservatīvo un reliģiozo respondentu zemākajiem morālās spriešanas rādītājiem, kā arī atklāj kognitīvi racionālās un sociāli intuitīvās pieejas morāles pētīšanā morāles psiholoģisko mērījumu savstarpējās mījāsakarības.

9. Kopīgais iztirzājums

Morālās spriešanas spēju, sociālā konservatīvisma un ortodoksās reliģiozitātes negatīvo saistību un saistību morāles intuitīvo pamatu mediatora lomas psiholoģiskos mehānismus varētu interpretēt no vairākām pozīcijām:

- no lēmumu pieņemšanas teoriju pozīcijām;
- aplūkojot politisko ideoloģiju kā motivētu sociālo izzīņu;
- no paralēlo ierobežojumu uzturēšanas teorijas pozīcijām;
- kā alternatīvu politiskās ideoloģijas operacionalizējumu.

Tā kā sociāli konservatīvajiem un ortodoksi reliģiozajiem respondentiem ir zemāki morālās spriešanas spēju rādītāji, tas norāda, ka Morālo spriedumu testā viņi argumentus izvērtē nekonsekventi un lielākoties saskaņā ar to atbilstību personīgajam vai ideoloģiskajam viedoklim, nevis saskaņā ar argumentu morālo kvalitāti (sevišķi *Ārsta dilemmā*). Tādējādi iespējams izteikt pieņēmumu, ka informācijas apstrāde nenotiek algoritmiski un sistemātiski, bet t.s. īsceļu (*short-cut*) veidā jeb izmantojot lēmumu pieņemšanas heuristikas (Tversky & Kahneman, 1974), ko cilvēki bieži lieto sarežģītu lēmumu pieņemšanā, lai taupītu kognitīvos resursus, jo īslaicīgajai atmiņai ir ierobežota kapacitāte. Heuristikās informācijas apstrādes iespaidā sociāli konservatīvie un ortodoksi reliģiozie, iespējams, necenšas analizēt Morālo spriedumu testā ietverto par un pret argumentu morālo kvalitāti, bet paļaujas uz attiecīgās problēmas novērtējumu, ko sniedz ideoloģiskā vai reliģiskā pārliecība, kas atmiņā ir vieglāk pieejama.

Aplūkojot politisko ideoloģiju kā motivētu sociālo izzīņu Džosts un līdzstrādnieki (Jost et al., 2003), veicot daudzu politiskajai ideoloģijai veltītu pētījumu metaanalīzi, secinājuši, ka konservatīvisms ir saistīts ar tādiem epistēmiskajiem (izzīņas) motīviem kā dogmatisms (domāšanas rigiditāte), neskaidrības, pretrunīguma netolerance (*intolerance of ambiguity*) – vidējais svērtais korelācijas koeficients $r = 0,37$, $p < 0,001$, zemāka integratīvā sarežģītība (*integrative complexity*), t.i.,

spēja aplūkot lietas no dažādām perspektīvēm un integrēt jeb sintezēt šos dažādos skatījums vienā veselumā – vidējais svērtais korelācijas koeficients $r=0,20$, $p<0,001$. Kaut gan ir pētījumi (piem., Tetlock, 1984), kas norāda, ka ekstrēmi liberālie/ekstrēmi kreisie ir tikpat dogmatiski, neiecietīgi pret neskaidrību un kognitīvi vienkāršoti savā domāšanā kā ekstrēmi konservatīvie, vismazāk dogmatiski ir moderatori jeb centriski orientētie. Tā kā Morālās spriešanas spēju tests balstās uz pretargumentu diskusiju, kurā nepieciešamas spējas aplūkot morālo dilemmu un morālos argumentus no pretējām pozīcijām, tad, iespējams, liberāli orientētajiem tas izdevies labāk nekā konservatīvi orientētajiem un ortodoksi reliģiozajiem.

Minētās interpretācijas ir spekulatīvas, balstītas uz korelatīviem pētījumiem un neatklāj psiholoģiskos mehānismus, kas ir šo saistību pamatā. Tāpēc, balstoties uz Heita un Greima (2007) pētījumu par konservatīvo un liberālo morāles intuitīvo pamatu paterna atšķirībām, kas arī parādās minētajā pētījumā un kas norāda, ka konservatīvajiem morālajā spriešanā ir būtiski visi pieci morāles intuitīvie pamati, bet liberāli orientētajiem – tikai divi, varam izteikt pieņēmumu, ka respondentiem, kuriem ir ļoti būtiski visi pieci morāles intuitīvie pamati (t.i., konservatīvajiem un ortodoksi reliģiozajiem), izdarot izvēli, morālās dilemmas situācijās konfliktā var nonākt trīs un vairāk morālie principi. Tādēļ, izvērtējot Morālo spriedumu testa argumentus, šie respondenti ir sarežģītākā situācijā nekā tie, kam ir svarīgi tikai divi morāles pamati – izvairīšanās no kaitējuma un taisnīgums/godīgums, jo viņiem ir grūtāk saglabāt konsekveni. Savukārt testa argumentu saskaņota un konsekventa izvērtēšana atbilstoši to morālajai kvalitātei ir augstu morālās spriešanas spēju rādītājs. Tādējādi respondenti, kam ir būtiski ne tikai individuālisma morāles pamati, bet arī saistību morāles pamati – lojalitāte pret iekšgrupu, cieņa pret autoritāti, tīrība/svētums –, ir nelabvēlīgākā situācijā un Morālo spriedumu testā iegūst zemākus morālās spriešanas spēju rādītājus. Turklāt sarežģītu kognitīvo problēmu risināšanas gadījumos bieži vien nepietiekošu kognitīvo resursu vai arī situācijas (nav pietiekami laika, lai iedziļinātos problēmās) iespaidā bieži vien ieslēdzas automātiskie un heuristiskie informācijas apstrādes mehānismi, kas dažreiz noved pie nekonskventiem un aplamiem secinājumiem.

Kā uzskata Linds (Lind, 2003b), liels morālo vērtību un principu skaits, kas indivīdam ir svarīgi, pieprasa augsti attīstītas morālās spriešanas spējas, lai spētu atrisināt morālās dilemmas un pieņemt līdzsvarotus lēmumus. Atbilstoši šim pieņēmumam varam apgalvot, ka saistību morāles pamatu svarīgums apgrūtina morālās spriešanas procesu, padara sarežģītāku morālā sprieduma pieņemšanu, jo indivīdam, sastopoties ar morāli sensitīvu situāciju (morālo dilemmu), var rasties vairākas, bieži vien savā starpā konkurējošas morālās intuīcijas (Haidt, 2001), kuru konfliktu var atrisināt, atrodot metaprincipu, kas var raisīt jaunu intuīciju un sniegt jaunu skatījumu uz esošo

situāciju. Individīdiem, kuriem ir būtiski individuālās morāles pamati, bet saistību morāles pamati ir mazāk būtiski, morālās spriešanas procesā ir vieglāk atrast metaprincipu, kas varētu atrisināt morālā konflikta situāciju, kā arī saglabāt spriešanas konsekveni, izvērtējot morālos argumentus, kas ir īpaši būtiski Linda Morālo spriedumu testā.

Lēmumu pieņemšanas teorijas (Shafir & LeBoeuf, 2004), kas aplūko izvēli, izšķiroties par daudzām vai saliktām īpašībām/pazīmēm (*multi-attribute choice*), norāda, ka pieņemt lēmumus šādās situācijās ir ļoti sarežģīti. Pētījumos ir atklājusies cilvēku sistemātiska nekonsekvence, jo parasti nepastāv skaidra un uzticama procedūra, lai piešķirtu vērtību noteiktām izvēlēm, bieži vien cilvēki konstruē savas preferences lēmumu pieņemšanas procesā. Tādējādi preferences kļūst atkarīgas no dažādām konteksta niansēm, piemēram, izvēļu apraksta, uzdevuma veida, citām iespējamām atbildēm un lēmuma pieņēmēja perspektīvas. Šie konteksta faktori tiecas sistemātiski pārveidot vai grozīt īpašību vērtību un svarīgumu, novedot pie tādas izvēles, kas neatbilst standartam vai normatīvajām ekspektācijām. Multidimensionālās situācijās izvēles izdarīšana vai lēmumu pieņemšana ir sarežģīta, jo preferences bieži ir nesaskaņotas un nekonsekventas, dažkārt parādās tendence meklēt papildu alternatīvas vai arī saglabāt *status quo*. Tādēļ morālajā spriešanā konservatīvie ir vairāk pakļauti nekonsekvencei, kļūdām, situācijas iespaidam, izvērtējot morālos argumentus, jo viņiem ir lielāks būtisko morālo principu skaits. Tas varētu būt iespējamais cēlonis konservatīvo un ortodoksi reliģiozo dogmatismam un zemākai integratīvajai sarežģītībai.

Lai iegūtu augstus morālās spriešanas spēju rezultātus, Linda Morālo spriedumu testā ietvertie pretrunīgie argumenti jāizvērtē saskaņoti un konsekventi, t.i., jādod priekšroka augstāko Kolberga stadiju argumentiem neatkarīgi no šo argumentu saskaņas vai nesaskaņas ar personīgo viedokli attiecībā uz dilemmas personāža rīcības vērtējumu un līdzīgā veidā jānoraida zemāko stadiju argumenti, neskatoties uz personīgo dilemmas personāža rīcības vērtējumu. Testa uzbūve, kas balstās uz pretargumentu diskusiju, respondentam neizbēgami rada kognitīvo disonansi (Festinger, 1957), kas izraisa kognitīvās saskaņas meklēšanas (*coherence seeking*) jeb kognitīvās disonanses mazināšanas (*dissonance reduction*) mehānismu darbību, kuru mērķis ir saglabāt iekšēju un ārēju konsekveni spriedumos un darbībā, kā arī pozitīvu pašvērtējumu.

Viena no aktuālajām teorijām sociālās izziņas psiholoģijā kognitīvās saskaņas meklēšanu skaidro ar paralēlo ierobežojumu uzturēšanu (*parallel constraint satisfaction*). Šī pieeja balstās uz pieņēmumu par to, ka noteiktu asociāciju aktivizēšana neironu tīklos kavē citu asociāciju aktivizēšanu, t.i., vienu uzskatu formulēšana uzliek ierobežojumus citu uzskatu formulēšanai un to uzturēšanai vienotā kognitīvo uzskatu tīklā (Read, Vanman, & Miller, 1997). Paralēlo ierobežojumu uzturēšanas teorija tiek izmantota, lai skaidrotu attieksmju saskaņotības pieaugumu eksplicīto

attieksmju un lēmumu pieņemšanas pētījumos. Saskaņā ar šo teoriju attieksmes pret kādas parādības konkrētiem aspektiem kļūst saskaņotākas, ekstrēmākas un polarizētākas pēc vispārīgas attieksmes formulēšanas (Calmfors, Dimdins, Gustafsson, Montgomery, & Stavlöt, 2009; Monroe & Read 2008; Shultz & Lepper, 1996). Morālo spriedumu testā respondentam pēc iepazīšanās ar morālo dilemmu jāformulē dilemmas personāža rīcības vispārīgs vērtējums, bet pēc tam jāizvērtē Kolberga morālās attīstības modelim atbilstoši seši argumenti, kas atbalsta dilemmas personāža rīcību, un seši argumenti, kas to noraida. Ja respondentam nav spēcīgi izteikts pozitīvs vai negatīvs vērtējums dilemmas personāža rīcībai, t.i., vispārīgā attieksme nav skaidri noformulēta, tad kognitīvās disonances mazināšana nav nepieciešama un paralēlo ierobežojumu uzturēšana nav izteikta. Taču, ja respondentam ir spēcīgi izteikta, emocionāli un intuitīvi balstīta vērtējoša pārlicība par dilemmas personāža rīcību, kā tas, piemēram, ir attiecībā uz Morālo spriedumu testā ietverto *Ārsta dilemmu*, kas skar eitanāzijas problēmu, tad sociāli un reliģiozi konservatīvajiem parādās izteikta kognitīvā disonanse, kas izraisa paralēlo ierobežojumu uzturēšanas mehānismu darbību, lai rastu kognitīvo saskaņu. Tādējādi konkrētās attieksmes kļūst polarizētākas, t.i., izvērtējot dažādām Kolberga modeļa stadijām atbilstošos argumentus, kas atbalsta vai noraida tā ārsta rīcību, kas veic eitanāziju, sociāli un reliģiski konservatīvie indivīdi uzrāda ekstrēmākus rezultātus – visi argumenti, kas atbalsta eitanāzijas iespēju, bieži novērtēti ar maksimāli iespējamo negatīvo novērtējumu, bet argumenti, neskatoties uz to morālo kvalitāti, kas noraida eitanāziju, novērtēti ar maksimālo pozitīvo vērtējumu. Tādā veidā konservatīvo morālais spēcīgi izteiktais jūtīgums, kas balstās gan uz individuālās, gan saistību morāles pamatu nozīmību, ir cēlonis kognitīvajai disonansei un ar to saistītajiem disonances mazināšanas un kognitīvās saskaņas meklēšanas mehānismiem, kas traucē racionālo morālās spriešanas procesu.

Vairāki pētnieki, aprēķinot morālās spriešanas spēju rādītājus katrai dilemmai atsevišķi, ir atklājuši, ka *Ārsta dilemmas* rezultāti vairākās kolektīvisma kultūras zemēs un valstīs ar izteiktu konservatīvo reliģiozitāti ir zemāki nekā *Strādnieku dilemmas* rezultāti, kurā nav aizskartas spēcīgi polarizētas morālās attieksmes. Turklāt, aizstājot *Ārsta dilemmu* ar alternatīvu dilemmu (*Tiesneša dilemmu*), kurā nav skarts spēcīgas emocijas raisošais eitanāzijas jautājums, kas, iespējams, saistīts ar spēcīgi negatīvo Katoļu baznīcas nostāju, morālās spriešanas spēju rezultāti kļūst augstāki. Minētā interpretācija netieši norāda uz Heita (Haidt, 2001) morālā sprieduma ieguves sociāli intuitīvo modeli, jo uz spēcīgām emocijām balstītā morālā intuīcija šajā gadījumā visdrīzāk veido morālo spriedumu, nevis racionālo spriešanu. Ja indivīdam nav spēcīgi izteiktas intuitīvi emocionālas pārlicības par kādu noteiktu morālu problēmu, tad morālās spriešanas process, kurā tiek aplūkoti dažādi iespējamie morālās dilemmas risinājumi un argumenti, netiek bloķēts ar

paralēlo ierobežojumu uzturēšanas mehānismiem, kas darbojas tajos gadījumos, ja indivīdam ir spēcīgi izteikta pārliecība par kādu noteiktu jautājumu.

Sociālā konservatīvisma un saistību morāles pamatu ciešā korelācija varētu norādīt uz saistību morāles pamatu nozīmīguma mērījumu kā alternatīvu politiskās ideoloģijas operacionalizāciju, tādēļ, ievietojot vienā regresijas modelī sociālā konservatīvisma mērījumu un saistību morāles pamatu mērījumu, sociālā konservatīvisma mērījums vairs neprognozē morālās spriešanas spējas, bet saistību morāles pamatu nozīmīgums ar līdzīgu regresijas koeficientu kā sociālais konservatīvisms prognozē zemākus morālās spriešanas spēju rādītājus. Taču šis skaidrojums īsti neatbilst politiskās ideoloģijas un morāles intuitīvo pamatu izpratnei mūsdienu sociālajā psiholoģijā, kurā abi konstrukti tiek aplūkoti kā atšķirīgi (sal. Graham et al. 2009, 2011).

Gandrīz visi morāles izpētes psiholoģiskie testi, tai skaitā arī Morālo spriedumu tests (MJT), ir izveidoti Rietumu individuālisma kultūras valstīs – ASV, Vācijā – 20. gs. 50.–80. g., kur kognitīvās revolūcijas un Kolberga pētījumu iespaidā uzsvērtā kognitīvo faktoru nozīme morālajā attīstībā un morāles problēmu risināšanā. Turklāt šie testi saturiski veidoti, balstoties tikai uz individuālisma un autonomijas ētikas principiem, kas ir bijuši vadošie Rietumu attīstīto valstu morālē. Šos morālās spriešanas izpētes testus izmantojot kolektīvisma kultūras valstīs vai sabiedrības grupās ar konservatīviem politiskajiem uzskatiem un spēcīgu ortodoksās reliģiozitātes ietekmi, morālās spriešanas spēju rādītāji izrādās ievērojami zemāki nekā Rietumu individuālisma valstīs vai politisko un reliģisko liberāļu grupās. Iespējams, ka, sastopoties ar Linda Morālo spriedumu testa dilemmas situāciju un argumentiem, respondentiem ar konservatīviem politiskajiem un reliģiskajiem uzskatiem, kuri šajā testā ieguvuši zemu morālās spriešanas spēju vērtējumu, radusies ļoti spēcīga emocionāli ietonēta morālā intuīcija, piemēram, attiecībā uz eitanāzijas problēmu, kas apgrūtinājusi kognitīvo procesu norisi un traucējusi būt konsekventam morālo argumentu izvērtēšanā, balstoties tikai uz to morālo kvalitāti, nevis atbilstību vai neatbilstību personiskajam viedoklim.

Morālās spriešanas spēju negatīvo saistību ar sociālo konservatīvismu un ortodokso reliģiozitāti, varētu skaidrot arī ar to, ka konservatīvajiem un ortodoksi reliģiozajiem respondentiem varētu rasties arī alternatīvi morālie argumenti dotajās morālo dilemmu situācijās, kas atbilst cieņas pret autoritāti, lojalitātes vai tīrības/svētuma morālajiem pamatiem, bet kas saturiski nav iekļauti Morālo spriedumu testa argumentos. Arī citi pētnieki norāda, ka ne-rietumu kultūru pārstāvji nereti savu atbildi pamato ar lojalitātes pret grupu un cieņas pret autoritāti argumentiem, kas Kolberga modelī saistās tikai ar konvencionālo morāli (Haidt & Graham, 2007; Snarey, 1985). Arī dotā pētījuma rezultāti apliecina, ka gandrīz visām Kolberga morāles stadijām raksturīga negatīva

saistība vai arī nepastāv saistība ar reliģiozitātes dimensijām (Huber, 2004), kas norāda uz to, ka reliģiozajiem varētu būt rakstura alternatīva morālās argumentācijas sistēma, kas balstās un sabiedriskās un reliģiskās ētikas argumentiem, kas nav iekļauti Kolberga stadiju modelī.

9.1. Pētījuma ierobežojumi

Neskatoties uz pētījumā iegūtajām zinātniski aktuālajām atziņām promocijas darba pētījumam ir vairāki ierobežojumi. Pētījuma ierobežojumi saistīti ar vairākiem aspektiem: pētījuma izlasi, pētījumā izmantotajiem instrumentiem un pētījuma veikšanas procedūru un pētījuma dizainu.

Ierobežojumi saistīti ar pētījuma izlasi, kas nav pilnīgi nejauša, jo dati apkopoti gan pēc elektroniskajām aptaujām internetā (saite uz aptauju izsūtīta uz individuālajiem e-pastiem un profiliem sociālajos tīklos ar lūgumu izplatīt aptauju tālāk), gan pēc aptaujām papīra formā, ko pamatā aizpildījuši dažādu augstskolu (Latvijas Universitātes, Biznesa augstskolas „Turība”, Rīgas Teoloģijas institūta, Rīgas Augstākā reliģijas zinātņu institūta, Rēzeknes Augstskolas u.c.) studenti. Lai gan abās pētījuma izlasēs studenti ir tikai daļa no izlases un lai gan vecuma amplitūda izlasēs ir pietiekami liela (16 līdz 74 gadi), kā arī liela daļa izlases ir indivīdi vecumā no 20 līdz 45 gadiem, tomēr tā nav stratificēta izlase, lai iegūtos rezultātus varētu attiecināt uz Latvijas iedzīvotāju populāciju.

Pētījuma izlasē ir daudz vairāk sievietu (apmēram 70 %) nekā vīriešu un nelīdzsvarots respondentu reliģiskās piederības sadalījums (katoļu pārsvars citu konfesiju pārstāvju vidū, kas tikai daļēji atbilst Latvijas iedzīvotāju konfesionālajam sadalījumam), kas saistīts ar šīs reliģiskās pārliecības respondentu vieglāku pieejamību pētījuma autorei. Tāpat abu pētījumu izlasēs vairāk nekā pusei respondentu ir augstākā izglītība un lielākā daļa respondentu ir pilsētu iedzīvotāji. Tas, iespējams, saistīts ar to, ka liela daļa respondentu aptauju aizpildījuši tiešsaistē internetā, kas ir vieglāk pieejams pilsētu iedzīvotājiem, kā arī nopietnu iedziļināšanos un izpratni, kas vairāk raksturīga respondentiem ar augstāko izglītību. Pētījuma rezultātus lielākā mērā var attiecināt uz latviešu valodā runājošiem Latvijas iedzīvotājiem, jo, lai aizpildītu pētījuma aptauju, nepieciešamas labas latviešu valodas zināšanas.

Promocijas darba pirmajā pētījumā politiskā orientācija un reliģiozitāte mērīta ar vienas dimensijas pašnovērtējuma skalu. Līdzīgi kā citos Latvijā veiktajos pētījumos (Šķupele, 2011), daudziem respondentiem ir tikai neskaidra un intuitīva izpratne par savu politisko orientāciju, līdz ar to politiskās orientācijas un reliģiozitātes mērījumu ticamība pirmajā pētījumā nav pārlicinoša. Tomēr otrajā pētījumā, kad politiskā orientācija un reliģiozitāte mērīta ar drošākiem instrumentiem,

korelācija ar politiskās orientācijas un reliģiozitātes viendimensijas mērījumiem ir samērā cieša, kas norāda uz viendimensijas mērījumu pieņemamo ticamību.

Morālā spriešana abos pētījumos mērīta ar Linda Morālo spriedumu testu (MJT), kas pamatā izmantots pētījumos Eiropā un pedagoģiskās psiholoģijas nozarē, taču vēl nav guvis ievērību un plašu pielietojumu sociālajā psiholoģijā. Instrumenta uzbūve un validitātes koncepcija ir netradicionāla, tādēļ iegūtie rezultāti tikai daļēji salīdzināmi ar citiem biežāk, sevišķi ASV, izmantotajiem instrumentiem – Resta DIT vai Kolberga MJI.

Morāles intuitīvie pamati mērīti ar Morāles intuitīvo pamatu jaunāko versiju MFQ 30, kas uzrādījusi labākus faktoriālās validitātes un iekšējās saskaņotības rādītājus nekā iepriekš pētījumos Latvijā (Šķupele, 2008, 2011) izmantotā MFQ 40, taču šie rādītāji tomēr pilnībā neatbilst instrumenta autoru iegūtajiem rezultātiem, sevišķi attiecībā uz faktoru struktūru, tādēļ morāles pamatu mērījumi varētu būt nedaudz neprecīzi.

Tā kā promocijas darba pirmais pētījums pamatā ir kvaziekperimentāls, bet otrais – aprakstošs, iegūtie rezultāti neļauj izdarīt secinājumus par pētīto psiholoģisko procesu un parādību cēloņsakarībām. Nav skaidrs, vai konservatīvisms ir cēlonis zemākiem morālās spriešanas spēju rezultātiem vai otrādi – zemākas morālās spriešanas spējas ir cēlonis sociāli konservatīvai vai reliģiski ortodoksai ideoloģiskai pārliecībai. Lai sniegtu pārliecinošu atbildi uz jautājumu, kā morāles intuitīvo pamatu skaits (kas indivīdam ir būtiski) ietekmē morālo spriešanu, jāveic eksperimentāls pētījums.

9.2. Ieteikumi tālākai pētniecībai

Turpmāk būtu jāveic korelatīvi un eksperimentāli pētījumi, lai noskaidrotu un spētu kontrolēt sajaukto mainīgo ietekmi uz morālās spriešanas spējām, kā arī eksperimentāli pētījumi, lai noskaidrotu morālās spriešanas spēju un citu mainīgo cēloņsakarības. Korelatīvi pētījumi nepieciešami, lai izpētītu morālās spriešanas spēju, mērītu ar Linda Morālo spriedumu testu, saistību ar vispārējām kognitīvo spēju rādītāju (intelekta koeficientu), kā arī ar atsevišķām kognitīvajām spējām, piemēram, darba atmiņas apjomu u.c.

Tā kā minētajos pētījumos nav aprēķināti morālās spriešanas spēju rezultāti katrai Linda Morālo spriedumu testa dilemmai atsevišķi, tad varētu salīdzināt abu dilemmu rezultātus, lai pārbaudītu Linda izvirzīto morālās spriešanas segmentācijas hipotēzi, ka dilemmās, kurās ir skarti reliģiski vai ideoloģiski spēcīgi polarizēti jautājumi, morālās spriešanas spējas ir zemākas. Turklāt varētu mēģināt aizstāt problemātisko *Ārsta dilemmu* ar citu alternatīvu dilemmu un salīdzināt

iegūtos rezultātus, kā arī pārbaudīt otrajā pētījumā izvirzīto saistību morāles pamatu kā sociālā konservatīvisma un morālās spriešanas spēju mediatora hipotēzi.

Lai izteiktu pārliecinošus argumentus par morālās spriešanas spēju un morāles intuitīvo pamatu nozīmīguma cēloņsakarībām, nepieciešams veikt eksperimentālus pētījumus, kuros atkarīgais mainīgais būtu morālās spriešanas spējas, bet neatkarīgais mainīgais – morālo vērtību skaits, attiecībā pret kuriem jāizvērtē morālie argumenti Morālo spriedumu testā. Tāpat varētu veikt datorsimulācijas pētījumus, lai izpētītu paralēlo ierobežojumu uzturēšanas mehānismu ietekmi morālo spriedumu pieņemšanas procesā.

Daudz neskaidrību ir par morālās spriešanas spēju attīstību līdz ar saistību morāles pamatiem – lojalitāti pret iekšgrupu, cieņu pret autoritāti un tīrību/svētumu. Vai arī attiecībā uz šiem morāles pamatiem ir iespējami kvalitatīvi atšķirīgi morālās spriešanas līmeņi? Lai to noskaidrotu, jāveic gan šķērsgriezuma, gan longitudināli pētījumi, izmantojot kvalitatīvās pētniecības metodes, piemēram, morālo dilemmu intervijas. Nav skaidrs, kādi ir morālās spriešanas attīstības faktori attiecībā uz saistību morāles pamatiem, vai tie ir tādi paši kā attiecībā uz individuālisma morāles pamatiem vai arī atšķirīgi.

Būtu interesanti veikt kvaziekperimentālu pētījumu par morālās spriešanas attīstības līmeņa atšķirībām konservatīvajiem un liberāļiem attiecībā saistību morāles intuitīvajiem pamatiem – lojalitāti pret iekšgrupu, cieņu pret autoritāti. Iespējams, ka morālā spriešana attiecībā uz saistību morāles pamatiem liberāli orientētajiem nav tik attīstīta un izsmalcināta kā konservatīvajiem, jo liberāļiem šie morāles pamati nav tik nozīmīgi, līdz ar to arī spriešana un argumentācija attiecībā uz šiem morāles pamatiem netiek izstrādāta un attīstīta.

Viens no tālākajiem pētniecības uzdevumiem saistīts ar morāles psiholoģiskās pētniecības instrumentu pilnveidi. Gandrīz visi morāles izpētes psiholoģiskie testi, tai skaitā arī Linda Morālo spriedumu tests (MJT), izveidoti Rietumu individuālisma kultūras valstīs – ASV, Vācijā – 20. gs. 50.–80. g., kur kognitīvās revolūcijas un Kolberga pētījumu iespaidā uzsvērtā kognitīvo faktoru nozīme morālajā attīstībā un morāles problēmu risināšanā. Turklāt šie testi saturiski veidoti, balstoties tikai uz individuālisma un autonomijas ētikas principiem, kas ir bijuši vadošie Rietumu attīstīto valstu morālē. Šos morālās spriešanas izpētes testus izmantojot kolektīvisma kultūras valstīs vai sabiedrības grupās ar konservatīviem politiskajiem uzskatiem un spēcīgu reliģijas ietekmi, morālās spriešanas spēju rādītāji izrādās ievērojami zemāki nekā Rietumu individuālisma valstīs vai politisko liberāļu grupās. Tāpēc būtu nepieciešams izveidot morālās spriešanas izpētes metodes, kas balstītos ne tikai uz individuālisma morāles vērtībām, bet iekļautu arī sabiedriskās un reliģiskās

ētikas jautājumus un būtu piemērotas lietošanai dažādās kultūrās un politiski reliģiskajās sabiedrības grupās.

Balstoties uz veikto pētījumu rezultātiem, nepieciešams pārstrādāt Morāles intuitīvo pamatu aptaujas vai arī izveidot jaunu instrumentu morāles intuitīvo pamatu svarīguma mērīšanai, kas būtu piemērots Latvijas kultūrvidei, jo Latvijā pētījumos izmantotās Morālo spriedumu aptaujas MFQ 40 un MFQ 30 neveido Morālo pamatu teorijai atbilstošu faktoru struktūru, kā arī vairāki apgalvojumi aptaujā ir neatbilstoši. Tāpat būtu vēlams adaptēt arī citus reliģiozitātes aspektu izpētes instrumentus latviešu valodā, kā arī veikt pētījumus reliģijas psiholoģijā, aplūkojot reliģiozitātes un garīguma dažādu aspektu saistību ar morāli un citiem psiholoģiskiem un sociāliem faktoriem.

9.3. Pētījuma praktiskais pielietojums

Minētajam pētījumam ir liela zinātniskā novitāte, jo pirmo reizi analizētas racionāli kognitīvajā pieejā un sociāli intuitīvajā pieejā veikto morāles aspektu mērījumu mījsakarības. Pētījuma rezultāti varētu būt interesanti un praktiski izmantojami vairākās lietišķās psiholoģijas un citu zinātņu nozarēs: politiskajā psiholoģijā, reliģijas psiholoģijā, pedagoģiskajā psiholoģijā, ētikā, morālteoloģijā un politoloģijā.

Sabiedriskajās un reliģiskajās kopienās, kuras socializācijas procesā cenšas attīstīt morālo intuīciju un ieaudzināt sabiedriskās un reliģiskās ētikas vērtības, bieži vien netiek pietiekoši uzsvērta kognitīvo spēju pielietošana morāles problēmu risināšanā, tādējādi socializācijas un izglītības procesā netiek pievērsta pietiekoša uzmanība morālās spriešanas spēju veidošanai un attīstīšanai. Tādēļ šo sociālo grupu pārstāvjiem ir spēcīgi izteikta morālā intuīcija visos piecos morāles pamatos, bet mazāk attīstītas morālās spriešanas spējas.

Saskaņā ar morāles sociāli intuitīvo pieeju (Haidt, 2001), lai atrisinātu divu vai vairāku konkurējošo intuīciju konfliktu, kas rada morālo dilemmu, jāiesaistās racionālā individuālā morālās spriešanas procesā vai morālajā diskursā ar citiem cilvēkiem, aplūkojot situāciju no dažādiem aspektiem, kas vai nu radītu jaunu spēcīgāku intuīciju, kas atrisinātu šo konfliktu, vai nu būtu jāpaļaujas uz spriešanas rezultātā iegūtajiem racionālajiem secinājumiem. Minētā pētījuma rezultāti norāda, ka, lai līdzsvarotu morālās intuīcijas un morālās spriešanas lomu indivīda morālajā funkcionēšanā, ir svarīgi jaunās paaudzes audzināšanas procesā attīstīt gan morālo jūtīgumu (morālo intuīciju), gan arī morālās spriešanas spējas, kas palīdz risināt morālo intuīciju radītos morālos konfliktus konkrētās dzīves situācijās.

Ja morālo dilemmu veido vairāk nekā divu morālo intuīciju konflikts, tad šāda daudz sarežģītāka morālā konflikta atrisināšanai ir nepieciešamas arī attīstītākas morālās spriešanas spējas, taču šo spēju attīstīšanai konservatīvajā un reliģiskajā izglītībā bieži netiek pievērsta vajadzīgā uzmanība, kas arī varētu būt par cēloni tam, ka respondentiem, kuriem blakus individuālās morāles pamatiem ir būtiski saistību morāles pamati, ir zemāki morālās spriešanas spēju rādītāji. Tādēļ Linds (Lind, 2002, 2003, 2008) uzsver, ka jaunās paaudzes morālās audzināšanas procesā nedrīkst orientēties tikai uz afektīvajiem aspektiem – morālo principu un vērtību apguvi –, bet jāattīsta arī morālās spriešanas spējas, jo vienpusīgs uzsvars tikai uz morālajiem ideāliem var novest pie morālā rigorisma un tendences risināt konfliktus vardarbīgā veidā, jo indivīdam nav attīstītas spējas risināt morālos konfliktus, kas neizbēgami rodas dzīvojot demokrātiskā sabiedrībā.

9.4. Secinājumi

Promocijas darba empīriskā pētījuma gaitā radās šādi secinājumi:

1. Piecu morāles intuitīvo pamatu svarīgums respondentiem ar dažādiem morālās spriešanas spēju līmeņiem ir atšķirīgs:

1.1. izvairīšanās no kaitējuma/rūpju morāles pamats ir vienādi svarīgs respondentiem gan ar augstiem, gan zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem; taisnīguma/godīguma morāles intuitīvajam pamatam respondenti ar zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem sniedz augstāku šī morāles pamata svarīguma novērtējumu nekā respondenti ar augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem;

1.2. respondentiem ar zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem lojalitātes pret iekšgrupu, cieņas pret autoritāti un tīrības/svētuma morāles intuitīvie pamati ir svarīgāki nekā respondentiem ar augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem.

2. Pastāv negatīva saistība starp morālās spriešanas spējām, no vienas puses, un konservatīvu politisko orientāciju (mērītu pašnovērtējuma skalā) un reliģiozitāti (mērītu pašnovērtējuma skalā kā reliģijas nozīmīgumu), no otras puses:

2.1. mērot reliģiozitāti ar Hubera reliģijas Centralitātes skalu, negatīva saistība starp morālās spriešanas spējām un reliģiozitātes kopīgo rādītāju nepastāv, ir konstatēta negatīva saistība tikai ar vienu reliģiozitātes dimensiju – dievkalpojumu apmeklēšanu.

3. Konstatēta negatīva saistība starp morālās spriešanas rādītāju un saistību morāles pamatiem, taču nepastāv saistība starp morālās spriešanas spēju rādītāju un individuālisma morāles pamatiem.

4. Konstatēta saistība starp atbalstu atsevišķām postkonvencionālās morāles stadijām un individuālisma morāles pamatu nozīmību un saistība starp atbalstu atsevišķām konvencionālās morāles stadijām un saistību morāles pamatu nozīmību:

4.1. pastāv saistība starp atbalstu Kolberga modeļa 6. stadijas argumentiem, kas atbilst postkonvencionālās morāles līmenim, un individuālisma morāles pamatiem, taču nepastāv saistība starp atbalstu 5. stadijas argumentiem, kas atbilst postkonvencionālās morāles līmenim, un individuālisma morāles pamatu nozīmību;

4.2. pastāv saistība starp atbalstu Kolberga modeļa 3. stadijas argumentiem, kas atbilst konvencionālās morāles līmenim, un saistību morāles pamatu nozīmību indivīdam, taču nav konstatēta saistība starp atbalstu 4. stadijas argumentiem, kas atbilst konvencionālajam morālās spriešanas līmenim, un saistību morāles pamatu svarīgumu.

5. Nepastāv sociālā konservatīvisma rādītāja saistība ar atbalstu konvencionālās morāles stadijām, nav konstatēta reliģiozitātes kopīgā rādītāja saistība ar atbalstu postkonvencionālās morāles stadiju rādītājiem.

6. Pastāv saistība starp sociālo konservatīvismu un reliģiozitāti (visām reliģiozitātes dimensijām), no vienas puses, un saistību morāles pamatu nozīmību, no otras puses, taču pastāv saistība arī starp sociālo konservatīvismu un reliģiozitāti, no vienas puses, un individuālisma morāles pamatiem, no otras puses. Korelācijas starp un sociālo konservatīvismu un reliģiozitāti, no vienas puses, un saistību morāles pamatu nozīmību, no otras puses, ir daudz ciešākas nekā ar individuālisma pamatu nozīmību.

7. Pastāv saistību morāles pamatu pilns mediators efekts sociālā konservatīvisma un morālās spriešanas spēju negatīvajā saistībā, taču attiecībā uz reliģiozitātes un morālās spriešanas spēju negatīvo saistību pastāv saistību morāles pamatu pilns mediators efekts tikai vienas reliģiozitātes dimensijas (dievkalpojumu apmeklēšanas) negatīvajā saistībā ar morālās spriešanas spējām.

8. Promocijas darbā lietoto un adaptēto instrumentu psihometriskie rādītāji ir pietiekoši, lai šos instrumentus izmantotu pētījumā:

8.1. Linda Morālo spriedumu testa validitātes pārbaudes rezultāti atbilst instrumenta autora izstrādātajiem validitātes kritērijiem;

8.2. Morāles intuitīvo pamatu aptaujas jaunākā 30 jautājumu versija MFQ 30 uzrāda morāles pamatu teorijai atbilstošāku faktoru struktūru nekā pirms tam pētījumos Latvijā izmantotā 40 jautājumu versija MFQ 40. Ir iegūti apmierinoši skalu iekšējās saskaņotības rādītāji.

9. Pētījumā izveidotajai Sociālā konservatīvisma skalai ir ļoti augsti iekšējās ticamības un faktoriālās validitātes rādītāji, kā arī labi kriteriālās validitātes rādītāji.

Nobeigums

Lai gan ilgus gadus morāles psiholoģija veidojusies attīstības un pedagoģiskās psiholoģijas ietvaros, kur galvenie pētījumi saistījušies ar morālās spriešanas un tās attīstības faktoriem, kopš 20. gs. 90. g. morāles psiholoģijas jautājumi kļuvuši arī par sociālās psiholoģijas izpētes objektu. Taču pētījuma fokuss gan ir mainījies: paralēli morāles izpētes kognitīvi racionālajai pieejai, kas atbilda „kognitīvās revolūcijas” postulātiem, „afektīvās revolūcijas” iespaidā radās sociāli intuitīvā pieeja morāles izpētē, kas uzsvēra iedzimtās un automātiskās intuīcijas un sociālo aspektu lomu morāles psiholoģiskajā funkcionēšanā.

Kognitīvi racionālo pieejā veiktajos pētījumos atklāts, ka morālās spriešanas spējas ir cieši saistītas ar kognitīvo spēju attīstības līmeni un izglītības līmeni, taču cilvēku morāli, tostarp arī morālās spriešanas spējas, ietekmē arī kultūras, politiskie, reliģiskie faktori, kas saistīti ar indivīda sociāli intuitīvo jomu, kurus kognitīvi racionālajā pieejā darbojošies pētnieki uzskatījuši par mazāk nozīmīgiem. Daudzi pētījumi apliecinājuši, ka Austrumu un tradicionālo kultūru iedzīvotāju, politiski konservatīvo un ortodoksi reliģiozo indivīdu grupās morālās spriešanas spējas ir zemākas nekā Rietumu attīstīto valstu iedzīvotāju, liberāļu un nereliģiozo vai liberāli reliģiozo cilvēku grupās, taču bez skaidras izpratnes par psiholoģiskajiem mehānismiem, kas ir šo atšķirību pamatā.

Morāles intuitīvo pamatu teorija, pamatojoties uz atklājumiem evolucionārajā psiholoģijā, primātu pētniecībā, smadzeņu neirobioloģijā un kultūrantropoloģijā, paplašinājusi morāles jomas izpratni psiholoģijā, aplūkojot jautājumus, kas skar ne tikai izvairīšanos no kaitējuma nodarīšanas indivīdam, rūpes par indivīda labklājību un tiesību ievērošanu, bet arī saistību morāles jautājumus – lojalitāti pret iekšgrupu, cieņu pret autoritāti, kā arī ārējo tīrību un dvēseles svētumu, kas līdz šim kognitīvi racionālās pieejas ietvaros netika aplūkoti. Pētījumi, kas tika veikti dažādās valstīs, apliecinājuši, ka ne visi morāles intuitīvie pamati ir vienlīdz svarīgi visiem cilvēkiem. Tika secināts, ka indivīdiem ar liberālu politisko orientāciju daudz būtiskāki ir pirmie, t.s. individuālistiska morāles pamati – izvairīšanās no kaitējuma/rūpes un taisnīgums/godīgums, savukārt konservatīvajiem, spriežot par morāles jautājumiem, blakus individuālistiska morāles pamatiem būtiski ir arī saistību morāles pamati – lojalitāte pret iekšgrupu, cieņa pret autoritāti, tīrība/svētums.

Šī pētījuma mērķis ir, balstoties uz morāles psiholoģisko teoriju un pētījumu analīzi un veicot empīrisku pētījumu, izpētīt morālās spriešanas spēju, morāles intuitīvo pamatu, politiskās orientācijas un reliģiozitātes mījsakarības. Kvaziekperimentālā pētījuma rezultāti apstiprina pieņēmumu par to, ka respondentiem ar zemiem morālās spriešanas spēju rādītājiem saistību morāles pamati ir svarīgāki nekā indivīdiem ar augstiem morālās spriešanas spēju rādītājiem, savukārt korelatīvā pētījuma rezultāti apstiprina pieņēmumus par to, ka morālās spriešanas spējas ir

negatīvi saistītas ar politisko konservatīvismu un ortodokso reliģiozitāti, kā arī atklāj saistību morāles pamatu svarīguma mediatora lomu morālās spriešanas spēju negatīvajā saistībā ar politisko konservatīvismu un ortodokso reliģiozitāti.

Iegūtos rezultātus var interpretēt no vairāku psiholoģisko teoriju pozīcijām. Morāles intuitīvo pamatu mērījumu varētu uzskatīt par alternatīvu politiskās ideoloģijas mērījumu, kas izskaidro saistību pamatu morāles intuitīvo pamatu negatīvo saistību ar morālās spriešanas spējām. Konservatīvisma un reliģiozitātes negatīvo saistību ar morālās spriešanas spējām var ietekmēt arī heuristiskā informācijas apstrāde, analizējot morālās spriešanas testā iekļautās dilemmas, kas skar politiski un reliģiski polarizētus jautājumus. Aplūkojot politisko ideoloģiju kā motivētu sociālo izziņu, pētījumi parāda politiskā konservatīvisma saistību ar vēlmi pēc kognitīvās noslēgtības, dogmatismu, zemāku integratīvo sarežģītību un toleranci pret nenoteiktību, šie izziņas motīvi var radīt grūtības morālās spriešanas testu izpildē.

Lēmumu pieņemšana, izdarot izvēli multidimensionālā situācijā, ir sarežģītāka, tādēļ indivīdi, kuriem morālajā spriešanā blakus individuālisma morāles intuitīvajiem pamatiem ir svarīgi arī saistību morāles pamati, t.i., konservatīvie un ortodoksi reliģiozie, ir sarežģītākā situācijā, jo, izvērtējot morālos argumentus, konfliktā var nonākt vairāk nekā divas morālās intuīcijas, kas rada spēcīgu kognitīvo disonansi un izraisa kognitīvās saskaņas meklēšanas mehānismu darbību. Parālo ierobežojumu uzturēšanas mehānismi, kuru darbības rezultātā vienu uzskatu formulēšana uzliek ierobežojumus citu uzskatu formulēšanai un uzturēšanai vienotā kognitīvo uzskatu tīklā, rada grūtības pretargumentu izvērtēšanā un noved pie zemākiem morālās spriešanas spēju rezultātiem.

Neskatoties uz pētījuma ierobežojumiem, kas saistīti ar pētījuma izlasi, procedūru un instrumentiem, pētījumam piemīt zinātniskā novitāte un praktiskā aktualitāte, jo pirmoreiz tika analizētas morāles psiholoģiskie mērījumu mījsakarības no kognitīvi racionālās un sociāli intuitīvās pieejas pozīcijām politiskās ideoloģijas un reliģiozitātes kontekstā. Nākotnē, lai noskaidrotu dažādu psiholoģisko un sociālo mainīgo saistību, kā arī mainīgo lielumu cēloņu un seku sakarības, būtu jāveic gan korelatīvi, gan eksperimentāli pētījumi, paplašinot morāles izpratnes saturu, iekļaujot arī sabiedriskās un reliģiskās ētikas morāles jautājumus, kā arī jāpēta morālās spriešanas attīstība attiecībā uz saistību morāles pamatiem, izstrādājot morālās spriešanas spēju mērīšanas instrumentus, kas būtu piemēroti lietošanai dažādās sociālajās grupās. Pētījuma rezultāti norāda, ka, aplūkojot morāles psiholoģijas neskaidros jautājumus no abām – kognitīvi racionālās un sociāli intuitīvās pieejas – pozīcijām, var nonākt pie dziļākas indivīda morālās funkcionēšanas psiholoģisko mehānismu izpratnes.

Literatūras saraksts

- Adorno T. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper.
- Alker, H. A., & Poppen, P. J. (1973). Personality and ideology in university students. *Journal of Personality, 41*, 652-671.
- Allen, R.O., & Spilka, B. (1967). Committed and consensual religion. A specification of religion prejudice relationships. *Journal the Scientific Study of Religion, 6*, 191-206.
- Allport, G. W. & Ross, J.M. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology, 5*, 432-443.
- Allport, G.W. (1966). The religious context of prejudice. *Journal for the Scientific Study of Religion, 5*, 447-457.
- Altemeyer, R.A. (1998). The other "authoritarian personality". *Advances in Experimental Social Psychology, 30*, 47-91.
- Arts, W., & Gelissen, J. (2001). Welfare states, solidarity and justice principles: Does the type really matter? *Acta Sociologica, 44(4)*, 283-299.
- Bargh, J.A. (1994). The four horsemen of automaticity: Awareness, intention, efficiency, and control in social cognition. In R.S. Wyer, Jr. & T.K. Srull (Eds.), *Handbook of social cognition* (Vol. 1, pp. 1-40). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Barnett, R., Evens, J., & Rest, J. (1995). Faking moral judgment on the Defning Issues Test. *British Journal of Social Psychology, 34*, 267-278.
- Baron, J. (1998). *Judgment misguided: Intuition and error in public decision making*. New York: Oxford University Press.
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology, 51*, 1173-1182.
- Batson et al. (1976). Religious orientation and overt versus covert racial prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology, 50 (1)*, 175-181.
- Batson, C.D. (1976). *Latent aspects of "From Jerusalem to Jericho."* In M.P. Golden (Ed.), *The research experience*. Itasca, IL: F.E. Peacock.
- Benoit K. & Laver M. (2006). *Party policy in modern democracies*. London: Routledge.
- Berg-Cross, L. G. (1975). Intentionality, degree of damage, and moral judgments. *Child Development, 46*, 970-974.
- Bjorklund, F., Haidt, J., & Murphy, S. (2000). Moral dumbfounding: When intuition finds no reason. *Lund Psychological Reports, 2*, 1-23.

- Blatt, M. & Kohlberg, L. (1975). The effect of classroom moral discussion upon children's level of moral judgment. *Journal of Moral Education*, 4, 129-161.
- Bobbio, N. (1996). *Left and right*. Cambridge, UK: Polity.
- Boyd, D. & Kohlberg, L. (1973). The is-ought problem: A developmental perspective. *Zygon* 8 (3-4), 358-372.
- Brown, D. E. (1991). *Human universals*. Philadelphia: Temple University Press.
- Bynner, J., Romney, D., & Emler, N. (2006). An analysis of dimensions of identity in late adolescence. *Journal of Youth Studies* 6, 319-335.
- Calmfors, L., Dimdins, G., Gustafsson, M., Montgomery H., & Stavlöt, U. (2009). Trade in services and in goods with low-wage countries – How do attitudes differ and how are they formed? Iegūts 2011. gada 4. augustā no http://www.sieps.se/sites/default/files/578-rapport_2009-6.pdf
- Candee, D. (1976). Structure and choice in moral reasoning. *Journal of Personality and Social Psychology*, 34, 1293-1301.
- Chandler, M. Greespan, S., & Barenboim, C. (1973). Judgments of intentionality in response to videotaped and verbally presented moral dilemmas. The medium is the message. *Child Development*, 44, 315-320.
- Chen-Bo, Z. (2011). The ethical dangers of deliberative decision making. *Administrative Science Quarterly*, 56, 1-25.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for behavioral sciences* (2nd ed.). Hillsdale, N.J.: Erlbaum Associates.
- Colby A., Gibbs, J., Lieberman, M., & Kohlberg, L. (1983). *A longitudinal study of moral judgment: A monograph for the society of research in child development*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Colby, A., & Kohlberg, L. (1987). *The measurement of moral judgment, Vol. 1, Theoretical foundations and research validation*. New York: Cambridge University Press.
- Colby, A., Kohlberg, L., & Kauffman, K. (1987). Instructions for moral judgment interviewing and scoring. In A. Colby and L. Kohlberg, *The measurement of moral judgment, Vol.1*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Colby, A., Kohlberg, L., Speicher, B., Hower, A., Candee, O., Gibbs, J. & Power, C. (1987). *The Measurement of Moral Judgment. Vol. 2, Standard Issue Scoring*. New York: Columbia University Press.

- Conover, P. J., & Feldman, S. (1981). The origins and meaning of liberal/conservative self-identification. *American Journal of Political Science*, 25, 617–645.
- Cottone, J., Drucker, P. & Javier, R.A. (2007). Predictors of moral reasoning: Components of executive functioning and aspects of religiosity. *Journal for the scientific study of religion*. 46(1), 37-53.
- Damasio, A. (1994). *Descartes' error: Emotion, reason, and the human brain*. New York: Grosset/Putnam.
- Davis, M. H. (1983). Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, 113-126.
- de Waal, F. (1996). *Good natured: The origins of right and wrong in humans and other animals*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Deka, N., & Broota, K.D. (1988). Relation between level of religiosity and principled moral judgment among four religious communities in India. *Journal of Personality and Clinical Studies*, 4, 151-156.
- Dippelhofer-Stiem, B. & Lind, G. (1987). *Studentisches Lernen im Kulturvergleich. Ergebnisse einer international vergleichenden Längsschnittstudie zur Hochschulsozialisation* [Studentu mācības kultūru salīdzinājumā. Starptautiska augstskolu studentu socializācijas pētījuma rezultāti]. Weinheim: Deutscher Studienverlag.
- Druschel, B. A., & Sherman, M. F. (1999). Disgust sensitivity as a function of the Big Five and gender. *Personality and Individual Differences*, 26(4), 739-748.
- Duckitt J. (2006). Differential effects of right wing authoritarianism and social dominance orientation on out-group attitudes and their mediation by threat from competitiveness to out-groups. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32, 684-96.
- Duckitt J., Wagner C., du Plessis I., Birum I. (2002). The psychological bases of ideology and prejudice: testing a dual-process model. *Journal of Personality and Social Psychology* 83, 75-93.
- Duriez B., Van Hiel A., & Kossowska M. (2005). Authoritarianism and social dominance in Western and Eastern Europe: The importance of the socio-political context and of political interest and involvement. *Political Psychology*, 26, 299–320.
- Duriez, B., & Soenens, B. (2006). Religiosity, moral attitudes and moral competence: A critical investigation of the religiosity – morality relation. *International Journal of Behavioral Development* 30 (1), 76 – 83.

- Durkin, K. (1995). *Developmental social psychology: From infancy to old age*. Oxford University Press.
- Emler, N. (2002). Morality and political orientations: An analysis of their relationship. *European Review of Social Psychology*, 13, 259-291.
- Emler, N., Renwick, S., & Malone, B. (1983). The relationship between moral reasoning and political orientation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, (5), 1073 – 1080.
- Erikson, E.H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton.
- Ernsberger, D.J., & Manaster, G.J. (1981). Moral development, intrinsic/extrinsic religious orientation and denominational teachings. *Genetic Psychology Monographs*, 104, 23–41.
- Evans, G., Heath, A., & Lalljee, M. (1996). Measuring left–right and libertarian–authoritarian values in the British electorate. *British Journal of Sociology*, 47, 93–112.
- Fernhout, H. & Boyd, D. (1985). Faith in autonomy: Development in Kohlberg's perspectives in religion and morality. *Religious Education*, 80, 287-307.
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. New York: Harper & Row, Publishers, Inc.
- Fishkin, J., Keniston, K., & MacKinnon, C. (1973). Moral reasoning and political ideology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 27, 109-119.
- Fiske, A. P. (1992). The four elementary forms of sociality: Framework for a unified theory of social relations. *Psychological Review*, 99, 689–723.
- Fontana, A. F., & Noel, B. (1973). Moral reasoning in the university. *Journal of Personality and Social Psychology*, 27, 109-119.
- Forgas, J. P. (1995). Mood and judgment: The affect infusion model (AIM). *Psychological Bulletin*, 117, 39-66.
- Fowler, J.W. (1981). *Stages of faith. The Psychology of human development and the quest of meaning*. San Francisco Harper u. Row.
- Fuchs D. & Klingemann H.D. (1990). The left-right schema. In M.K. Jennings, J.W. van Deth (Eds.) *Continuities in political action: A longitudinal study of political orientations in three western democracies*, (pp. 203–34). Berlin: Walter de Gruyter.
- Galotti, K. M. (1989). Approaches to studying formal and everyday reasoning. *Psychological Bulletin*, 105, 331-351.
- Gelman, R. & Baillargenon, R. (1983). A review of some Piagetian concepts. In J.H. Flavell & E. M. Markmann (Eds.) *Handbook of child psychology: Cognitive development, Vol. 3*. New York: Wiley.

- Getz, I. (1984). The relation of moral reasoning and religion: A review of the literature. *Counseling and Value*, 28(3), 94-116.
- Gibbs, J. C., Widaman, K. F., & Colby, A. (1982). Sociomoral reflection: Research construction and validation of a group-administrable measure. *Child Article Development*, 53, 895-910.
- Gibbs, J.C., Basinger, K.S., & Fuller, R. (1992). *Moral maturity: Measuring the development of sociomoral reflection*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Glock, C.Y. & Stark R. (1965). *Religion and society in tension*. Chicago: Rand McNally.
- Glock, C.Y. (1962). On the study of religious commitment. *Religious Education Research Supplement*, 57(4), 98 – 110.
- Glover, R.J. (1997). Relationship in moral reasoning and religion among members of conservative, moderate and liberal religious groups. *The Journal of Social Psychology* 137(2), 247-254.
- Gorsuch, R.L. & Aleshire, D. (1974). Christian faith and ethnic prejudice. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 13, 281-307.
- Graham, J., & Haidt, J. (2010). Beyond beliefs: Religions bind individuals into moral communities. *Personality and Social Psychology Review*, 14, 140-150.
- Graham, J., Haidt, J. & Nosek, B. (2008). *Moral Foundations Questionnaire, MFQ 30 revised in July 2008*. Iegūts 2008. gada 8. decembrī no <http://faculty.virginia.edu/haidtlab/mft/index.php?t=questionnaires>
- Graham, J., Haidt, J., & Nosek, B. A. (2009). Liberals and conservatives rely on different sets of moral foundations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96, 1029-1046.
- Graham, J., Haidt, J., Nosek, B. A., Iyer, R., Koleva, S., & Ditto, P. H. (2011). Mapping the moral domain. Mapping the moral domain. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101, 366-385.
- Graham, J., Haidt, J., Rimm-Kalfman, S. E. (2008). Ideology and intuition in moral education. *European Journal of Developmental Science*, 3(3), 269 – 286.
- Greene, J., & Haidt, J. (2002). How (and where) does moral judgment work? *Trends in Cognitive Sciences*, 6(12), 517-523.
- Greene, J.D., Cushman, F.A., Stewart, L.E., Lowenberg, K., Nystrom, L.E., and Cohen, J.D. (2009). Pushing moral buttons: The interaction between personal force and intention in moral judgment. *Cognition*, 111, 364-371.

- Greene, J.D., Nystrom, L.E., Engell, A.D., Darley, J.M., & Cohen, J.D. (2004). The neural bases of cognitive conflict and control in moral judgment. *Neuron*, *44*, 389-400.
- Greene, J.D., Sommerville, R.B., Nystrom, L.E., Darley, J.M., & Cohen, J.D. (2001). An fMRI investigation of emotional engagement in moral judgment. *Science*, *293*, 2105-2108.
- Greenwald, A. G., & Banaji, M. R. (1995). Implicit social cognition. *Psychological Review*, *102*(4), 27.
- Gromm, B. (1992). *Religionspsychologie* [Religijsas psihologija]. München: Köselverlag GmbH & Co.
- Gross R. (2001). *Psychology: The science of mind and behavior* (4th ed.). Tonbridge: Green Gate Publishing Service.
- Haan, N., Smith, B., & Block, J. (1968). Moral reasoning in young adults - political, social behaviour and family background correlates. *Journal of Personality and Social Psychology*, *10*, 183-201.
- Haidt, J. & Hersh, M. (2001). Sexual morality: The cultures and reasons of liberals and conservatives. *Journal of Applied Social Psychology*, *31*, 191-221.
- Haidt, J. & Joseph, C. (2004). Intuitive ethics: How innately repaired intuitions generate culturally variable virtues. *Daedalus*, *Fall*, 55-66.
- Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review* *108*, 814-834.
- Haidt, J. (2007). The new synthesis in moral psychology. *Science*, *316*, 998 - 1002.
- Haidt, J. (2008). Morality. *Perspectives on Psychological Science*, *3*, 65-72.
- Haidt, J., & Graham, J. (2007). When morality opposes justice: Conservatives have moral intuitions that liberals may not recognize. *Social Justice Research*, *20*(1), 98-116.
- Haidt, J., & Hersh, M. (2001). Sexual morality: The cultures and emotions of conservatives and liberals. *Journal of Applied Social Psychology*, *31*, 191-221.
- Haidt, J., & Kesebir, S. (2010). Morality. In S. T. Fiske, D. Gilbert & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of Social Psychology* (5th ed. pp. 797-832). Hoboken, NJ: Wiley.
- Haidt, J., Graham, J., & Joseph, C. (2009). Above and below left-right: Ideological narratives and moral foundations. *Psychological Inquiry*, *20*(2), 110-119.
- Haidt, J., Koller, S. H., & Dias, M. G. (1993). Affect, culture, and morality, or is it wrong to eat your dog?. *Journal of Personality and Social Psychology*, *65*(4), 613-628.

- Haidt, J., McCauley, C., & Rozin, P. (1994). Individual differences in sensitivity to disgust: A scale sampling seven domains of disgust elicitors. *Personality and Individual Differences*, 16(5), 701-713.
- Hartshorne, H. & May, M.A. (1928). *Studies in the nature of character. Vol. I: Studies in deceit, Book one and two*. New York: Macmillan.
- Hauser, M. (2008). *Moraļ i razum: Kak priroda sozdavala naše universalnoje čuvstvo dobra i zla..* [oriģināldarbs: Hauser, M. (2006). *Moral minds: How nature designed our universal sense of right and wrong*. New York: Harper Collins.], Moskva: Drofa.
- Henrich, J., & Gil-White, F. J. (2001). The evolution of prestige: Freely conferred status as a mechanism for enhancing the benefits of cultural transmission. *Evolution of Human Behavior*, 22, 165–196.
- Heubner, A.M., & Garrod A., C. (1993). Moral reasoning among Tibetan monks. A study of Buddhist adolescents and young adults in Nepal. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 24 (2), 167-185.
- Huber, S. (2003). *Zentralitāt und Inhalt. Ein neues multidimensionales Messmodel der Religiositāt* [Centralitāte un saturs. Jauns multidimensionāls reliģiozitātes mērīšanas modelis]. Opladen: Leske+Budrich.
- Huber, S. (2004). Zentralitāt und Inhalt. Eine Synthese ders Messmodelle von Allport und Glock. In Ch. Zwingmann & H. Moosburger (Eds.), *Religiositāt: Messvervaren und Studien zu Gesundheit und Lebensbewältigung. Neue Beiträge zur Religionspsychologie* (pp. 79-105) [Centralitāte un saturs. Olporta un Gloka mērīšanas modeļu sintēze. Reliģiozitāte: Mērīšanas paņēmieni un pētījumi par veselību un kopingu. Jaunie raksti reliģijas psiholoģijā]. Münster: Waxmann.
- Iwasa N. (1992). Moral reasoning among adults: Japan – U.S. comparasion. In Shimizu H., & R. Levine A. (Eds.), *Japanese frames of mind: cultural prespektives on human developepment* (pp. 51-84). Cambridge: Cambridge University Press.
- Jensen, L. A. (1998). Moral division within countries between orthodoxy and progressivism: India and the United States. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37, 90-107.
- Jost, J. T. (2006). The end of the end of ideology. *American Psychologist*, 61, 651–670.
- Jost, J. T., Federico, C. M., & Napier, J. L. (2009). Political ideology: Its structure, functions, and elective affinities. *Annual Review of Psychology*, 60, 307–333.
- Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W., & Sulloway, F. (2003). Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological Bulletin*, 129, 339–375.

- Jost, J. T., Nosek, B. A., & Gosling, S. D. (2008). Ideology: Its resurgence in social, personality, and political psychology. *Perspectives on Psychological Science*, 3, 126–136.
- Kerlinger, F. N. (1984). *Liberalism and conservatism: The nature and structure of social attitudes*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Kohlberg, L. & Power, C. (1981). Moral development, religious thinking and the question of the seventh stage. In L. Kohlberg (Eds.), *Essays on moral development, Vol 1: The philosophy of moral development* (pp. 311-372). San Francisco, CA: Harper & Row.
- Kohlberg, L. (1964). Development of moral character and moral ideology. In M.L. Hoffman & L.W. Hoffman (Eds.), *Review of child development research* (Vol. I , pp. 381-431). New York: Russel Sage Foundation.
- Kohlberg, L. (1968/1995). Moralische Entwicklung. [originālraksts: Moral Development. In *International Encyclopedia of the Social Sciences* (pp. 483 – 494). New York: Crowell, Collier & Macmillan]. *Die Psychologie der Moralentwicklung* (pp. 7– 41). Frankfurt am Main: Surhkamp Verlag.
- Kohlberg, L. (1973/1995). Zusammenhänge und Brüche zwischen der Moralentwicklung in der Kindheit und im Erwachsenenalter – neu interpretiert [originālraksts: Continuities in Childhood and Adult Moral Development Revisited. In P., B Baltes, & K. Warner Schaie (Eds.) *Life-Span Developmental Psychology* (pp. 179-204). New York & London: Academic Press]. *Die Psychologie der Moralentwicklung* (pp. 81-123). Frankfurt am Main: Surhkamp Verlag.
- Kohlberg, L. (1976). Moral stages and moralization: The cognitive- developmental approach. T. Lickona (Ed.), *Moral development and behavior: Theory, research and social issues* (pp. 31-53). New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Kohlberg, L. (1977). *Assessing moral stages: A manual, Part 1, Introduction*. Cambridge MA: Center for Moral Education, Harvard University.
- Kohlberg, L. (1981). The meaning and measurement of moral development. *The Heinz Werner Lecture Series, vol. 13*. Worcester, MA: Clark University Press.
- Kohlberg, L. (1981). *The philosophy of moral development. Vol. 1, Essays on moral development*. San Francisco, CA: Harper & Row.
- Kohlberg, L. (1984). *Essays on moral development, Vol. 2. The psychology of moral development*. San Francisco, CA: Harper & Row.
- Kohlberg, L. (1984/1995). Die Bedeutung und Messung des Moralurteils. (originālraksts: Meaning and measurement of moral judgment. In Kohlberg, L. (Ed.) *Essays on Moral Development*.

- Vol. II: The Psychology of Moral Development. The Nature and Validity of Moral Stages.* (pp. 395- 425). San Francisco: Harper&Row). *Die Psychologie der Moralentwicklung* (pp. 175-216). Frankfurt am Main: Surhkamp Verlag.
- Kohlberg, L., & Candee, D. (1984/1995). Die Beziehung zwischen moralischem Urteil und moralischem Handeln (oriģinālraksts: The Relationship on moral judgment to moral action. In Kohlberg, L. (Ed.) *Essays on Moral Development. Vol. II: The Psychology of Moral Development. The Nature and Validity of Moral Stages.* (pp. 498 - 581). San Francisco: Harper&Row). *Die Psychologie der Moralentwicklung.* (pp.373 -493). Frankfurt am Main: Surhkamp Verlag.
- Kohlberg, L., & Kramer, R. (1969/1995). Zusammenhänge und Brüche zwischen der Moralentwicklung in der Kindheit und im Erwachsenenalter (oriģinālraksts: Continuities and Discontinuities in Childhood and Adult Moral Development. In *Human Development.* (pp. 93-120)). *Die Psychologie der Moralentwicklung.* (pp. 41-81). Frankfurt am Main: Surhkamp Verlag.
- Koleva, S., Graham, J., Haidt, J., Iyer, R., & Ditto, P.H. (2009). The ties that bind: How five moral concerns organize and explain political attitudes [Manuscript under review]. Iegūts 2009. gada 26. oktobrī. no Automatic@uio.virginia.edu.
- Krumers I. (2002). *Saistība starp morālās kompetences līmeni un vērtību orientācijām studentiem.* LU Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, nepublicēts bakalaura darbs.
- Kuhn, D., Langer, J., Kohlberg, L., & Haan, N. S. (1977). The development of formal operations. in logical and moral judgment. *Genetic Psychology Monographs, 95,* 97-188.
- Kunzman, R. (2003). Religion, ethics and the implications for moral education: a critique of Nucci's "Morality and Religious Rules". *Journal of moral education, 32(3),* 251-261.
- Lapsley, D. K., & Narvaez, D. (2004). A Social-cognitive approach to the moral personality. In D. K. Lapsley & D. Narvaez (Eds.), *Moral development, self and identity* (pp. 189–212). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Lapsley, D.K. (1996). *Moralpsychology.* Boulder, CO: Westview Press.
- Latvijas antropologu biedrība (2010). *Antropoloģijas termini latviešu valodā.* Iegūts 2009. gada 20. maijā no <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:kq4hs54VJMJ:antropologubiedriba.wikidot.com/antropologijas-termini-latviesu-valodak+univers%C4%81lija&cd=5&hl=ru&ct=clnk&gl=lv>

- Lempert, W. (1988). Moralkognitive Sozialisation. Soziobiographische Bedingungen der Entwicklung moralischer Urteilsfähigkeit [Morāli kognitīvā socializācija. Sociobigrāfiskie priekšnoteikumi morālās spriešanas spēju attīstībai]. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 40, 62-92.
- Lerkiatbundit, S., Utaipan, P., Laohawiriyanon, C., & Teo, A. (2006). Randomized controlled study of the impact of the Konstanz Method of Dilemma Discussion on moral judgment. *Journal of Allied Health*, 35(2), 101-102.
- Levi-Strauss, C. (1962). *The savage mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Levi-Strauss, C. (1963). *Structural anthropology*. New York: Basic Books.
- Levy-Suhl, M. (1912). Die Prüfung der sittlichen Reife jugendlicher Angeklagter und die Reformvorschläge zum § 56 des deutschen Strafgesetzbuchs [Jauniešu vecuma apsūdzēto tikumiskā brieduma pārbaude un reformpriekšlikumi Vācijas tiesu kodeksa 56. paragrāfam]. *Zeitschrift für Psychotherapie*, 232-254.
- Lind, G. (1978a). Der 'Moralisches-Urteil-Test' (m-u-t). Anleitung zur Anwendung und Weiterentwicklung des Tests. [Morālo spriedumu tests. Lietošanas un tālākās attīstīšanas pamācība]. In L.H. Eckensberger (Ed.), *Entwicklung des moralischen Urteils - Theorie, Methoden, Praxis* [Morālo spriedumu attīstība – teorijas, metodes, prakse] (pp. 337-358). Saarbrücken: University print.
- Lind, G. (1978b). Wie mißt man moralisches Urteil? Probleme und alternative Möglichkeiten der Messung eines komplexen Konstrukts. [Kā mēra morālos spriedumus? Problēmas un alternatīvas iespējas kompleksu konstruktū mērīšanā] In: G. Portele (Ed.), *Sozialisation und Moral* (pp. 171-201). Weinheim: Beltz.
- Lind, G. (1985). Attitude change or cognitive-moral development? How to conceive of socialization at the university. In: G. Lind, H.A. Hartmann & R. Wakenhut (Eds.), *Moral development and the social environment. Studies in the philosophy and psychology of moral judgment and education* (pp. 173-192). Chicago: Precedent Publishing Inc.
- Lind, G. (1986). Cultural differences in moral judgment competence? A study of West and East European university students. *Behavior Science Research* 20, 208-225.
- Lind, G. (1999). Scoring of the Moral Judgment Test (MJT). Iegūts 2007. gada 1. oktobrī no http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/pdf/Lind-1999_MJT-Scoring-E.pdf
- Lind, G. (2000a). Moral regression in medical students and their learning environment. *Revista Brasileira de Educacao Médica*, 24(3), 24-33.

- Lind, G. (2000b). The importance of role-taking opportunities for self-sustaining moral development. *Journal of Research in Education* 10(1), 9-15.
- Lind, G. (2002). *Ist Moral lehrbar? Ergebnisse der modernen moralpsychologischen Forschung* [Vai morāle ir iemācāma? Mūsdienu morālpsholoģisko pētījumu rezultāti]. Berlin: Logos Verlag.
- Lind, G. (2003a). *Does Religion foster or hamper morality and democracy?* Iegūts 2007. gada 24. martā. no http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/pdf/Lind-2003_religion-morality-KURZ.pdf
- Lind, G. (2003b). *Moral ist lehrbar* [Morāle ir iemācāma]. München: Oldenburg Schulbuchverlag GmbH.
- Lind, G. (2003c). *The cross-cultural validity of the Moral Judgment Test: Findings from 27 cross-cultural studies*. Paper prepared for the American Psychological Association APA, Aug. 18-22, 2005. Iegūts.2009. gada 20. oktobrī no http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/b-liste.htm#lind_2005_30years.
- Lind, G. (2005). 30 years of MJT-research: Strong support for the cognitive-developmental theory of moral development and education. *Presentation at the Conference of the Association for Moral Education (AME), Nov. 3.-5. 11. 2005*, Cambridge, MA.
- Lind, G. (2008). The meaning and measurement of moral judgment competence revisited – A dual-aspect model. In: D. Fasko, W. Willis (Eds.), *Contemporary Philosophical and Psychological Perspectives on Moral Development and Education* (pp. 185-220). Cresskill, NJ: Hampton Press.
- Lind, G. (2006). Effective moral education: The Konstanz method of dilemma discussion. *Hellenic Journal of Psychology*, 3, 189-196.
- Lind, G. (2010). *Scoring and interpreting the Moral Judgment Test (MJT), Moralisches Urteil-Test (MUT). An Introduction*. Iegūts 2011. gada 10.oktobrī no <http://www.uni-konstanz.de/ag-moral/mut/MJT-C-example.pdf>
- Lind, G. (2011). Moralerziehung [Morālā audzināšana]. In E. Kiel & K. Zierer (Eds.) *Basis Unterrichtsgestaltung* (pp. 39 - 50). Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehrn.
- Lupu, I. (2009). Die Bedeutung von Bildung und Religiosität für die Entwicklung moralischer Urteilsfähigkeit [Izglītības un reliģiozitātes nozīme morālās spriešanas spēju attīstībā]. Dissertation, University of Konstanz, Department of Psychology. Iegūts 2009. gada 28. janvārī no http://kops.ub.uni-konstanz.de/bitstream/handle/urn:nbn:de:bsz:352-opus-95865/Diss_Lupu.pdf?sequence=1

- Maclean, A.M., Walker, L.J. & Matsuba, M. K. (2004). Transcendence and the moral self: Identity integration, religion, and moral life. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 43(3), 429-437.
- Markoulis, D. (1989). Political involvement and socio-moral reasoning: Testing Emler's hypothesis. *British Journal of Social Psychology*, 28, 203-212.
- Malinowski, B. (1926a). *Crime and custom in savage society*. New York: International Library of Psychology, Philosophy and Scientific Method.
- Malinowski, B. (1926b). Primitive law and order. *Nature*, 117, 9-16.
- Malinowski, B. (1944). *A scientific theory of culture*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina.
- Malzubris G. (2002). *Morālās spriešanas un emocionālās inteliģences saistība*. LU Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, npublicēts bakalaura darbs.
- McNamee, S. (1977). Moral behavior, moral development and motivation. *Journal of Moral Education*, 7 (1), 27-31.
- Miller S.A. (2002). *Psihologija razvitija. Metody issledovanija* [Attīstības psiholoģija. Pētīšanas metodes. Oriģināldarbs: *Developmental research methods*. Second edition. Prentice-Hall]. S.-Peterburg: Piter.
- Molden, D.C., & Higgins, E.T. (2005). Motivated thinking. In K. Holyoak & B. Morrison (Eds.), *The Cambridge handbook of thinking and reasoning* (pp. 295–320). New York: Cambridge University Press.
- Monin, B., Pizarro, D., & Beer, J. (2007). Emotion and reason in moral judgment: Different prototypes lead to different theories. In K.D. Vohs, R.F. Baumeister, & G. Loewenstein (Eds.), *Do emotions help or hurt decision making? A hedgefoxian perspective* (pp. 219-244). New York: Russell Sage.
- Monroe, B. M., & Read, S. J. (2008). A general connectionist model of attitude structure and change: The ACS (Attitudes as Constraint Satisfaction) model. *Psychological Review*, 115, 733-759.
- Moral foundations theory (2011). Iegūts 2011. gada 10. oktobrī. no <http://moralfoundations.org/>
- Moran, J.D. & McCullers, J.C. (1984). The effects of recency and story content on children's moral judgments. *Journal of Experimental Child Psychology*, 38, 447-455.
- Moreno, C., Mesa, J. Frishancho, S., Rangel, M. & Hernandez, R. (2000). *Light and shade: Understanding and/or misunderstanding moral development in Latin-American contexts*. Paper presented at the 26th Annual Conference of the Association for Moral Education- Glasgow.

- Nassi, A. J., Abramowitz, S. I., & Youmans, J. E. (1983). Moral development and politics a decade later: A replication and extension. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 1127-1135.
- Narvaez, D. (2010). Moral complexity: The fatal attraction of truthiness and the importance of mature moral functioning. *Perspectives on Psychological Science*, 5, 163–181.
- Navarez, D., Getz, I., Rest, J., & Thoma, S. J. (1999). Individual moral judgment and cultural ideologies. *Developmental Psychology*, Vol. 35. no. 2, 478-488.
- Nelson, S.A. (1980). Factors influencing young children's use of motives and outcomes as moral criteria. *Child Development*, 38, 149.
- Nelson-Le Gall, S. (1985). Motive-outcome matching and outcome foreseeability: Effects on attribution on intentionality and moral judgments. *Developmental Psychology*, 21, 332-337.
- Nie, N. H., Junn, J., & Stehlik-Barry, K. (1996). *Education and democratic citizenship in America*. Chicago: Chicago University Press.
- Nisbett, R., & Wilson, T. (1977). Telling more than we can know: Verbal reports on mental processes. *Psychological Review*, 84, 231-259.
- Nucci, P.L. (2001). *Education in the moral domain*. Cambridge University Press.
- O'Connor, R. E. (1974). Political activism and moral reasoning: Political and apolitical students in Great Britain and France. *British Journal of Political Science*, 4, 53-78.
- Oser, F. & Althof, W. (1997). *Moralische Selbstbestimmung. Modelle der Entwicklung und Erziehung im Wertbereich* [Morālā pašnoteikšanās. Attīstības un audzināšanas modeļi vērtību jomā]. Stuttgart: Klett – Cotta.
- Oser, F. & Gmünder, P. (1984). *Der Mensch – Stufen seiner religiösen Entwicklung. Ein strukturgenetischer Ansatz*. [Cilvēks – reliģiskās attīstības stadijas. Struktūrģenētisks aizņemtnis]. Zürich/Köln.
- Pascarella, E.T. (1991). The impact of college on students: The nature of the evidence. *The Review of Higher Education*, 4(14), 453-466.
- Piaget, J. (1965). *The moral judgment of the child*. New York: Free Press.
- Piaget, J. (1976). The affective unconscious and the cognitive unconscious. In B. Inhelder & H.H. Chipuran (Eds.), *Piaget and his school* (pp. 63-71). New York: Springer.
- Pizarro, D. (2000). Nothing more than feelings?: The role of emotions in moral judgment. *Journal for the Theory of Social Behavior*, 30, 355-375.
- Rasčevska M. (2005). *Psiholoģisko testu un aptauju konstruēšana un adaptācija*. Rīga: RaKa.

- Read, S.J., Vanman, E. J., & Miller, L.C. (1997). Connectionism, parallel constraint satisfaction processes, and gestalt principles: (Re)introducing cognitive dynamics to social psychology. *Personality and Social Psychology Review*, 1, 26-53.
- Rest, J. (1975). Longitudinal study of the Defining Issues Test of moral judgment: A strategy for analysing developmental change. *Developmental Psychology*, 11, 738-741.
- Rest, J. R., Narvaez, D., Bebeau, M.J., Thoma, S.J. (1999). *Postconventional moral thinking. A neo-kohlbergian approach*. New Jersey: Erlbaum.
- Rest, J., Cooper, D., Coder, R., Masanz, J., & Anderson, D. (1974). Judging the important issues in moral dilemmas - An objective measure of development. *Developmental Psychology*, 10, 491-501.
- Rest, J.R. (1979). *Development in judging moral issues*. Minneapolis, Minnesota: University of Minnesota Press.
- Rest, J.R. (1991). Research on moral development in college students. In A. Garrod (Ed.), *Emerging themes in moral development and moral education*, New York: Columbia University Press.
- Rest, J.R., & Thoma, S. (1985). The relation of moral judgment development to formal education. *Developmental Psychology*, 21, 709-714.
- Rest, J.R., Narvaez, D., Thoma, S.J., & Bebeau M. J. (1999). DIT 2: Devising and testing a revised instrument of moral judgment. *Journal of educational Psychology*, 91(4), pp. 644- 659.
- Rokeach, M. (1960). *The open and closed Mind*. Basic Books.
- Rozin, P., Lowery, L., Imada, S., & Haidt, J. (1999). The CAD triad hypothesis: A mapping between three moral emotions (contempt, anger, disgust) and three moral codes (community, autonomy, divinity). *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 574-586.
- Sampson, E. E. (1971). *Social psychology and contemporary society*. New York: Wiley.
- Saeidi-Parvaneh, S. (2011). Moral, Bildung und Religion im Iran. Zur Bedeutung universitärer Bildung für die Entwicklung moralischer Urteils- und Diskursfähigkeit in einem religiös geprägten Land [Morāle, izglītība un reliģija Irānā. Universitātes izglītības nozīme morālās spriešanas un diskursa spēju attīstībā reliģiozā valstī]. University of Konstanz: Dissertation. Iegūts 2011. 15. aprīlī no http://kops.ub.uni-konstanz.de/bitstream/handle/urn:nbn:de:bsz:352-opus-131079/Soudabeh_Saeidi_Dissertation.pdf?sequence=1
- Sandberger, J.-U., Jetten, E., Južnič, Langer, J, Bromberek, B., Framhein, G., Percy, K.A. & Walter, H.G. (1982). Between uncertainty and commitment – A comparison of first semester university students' occupational perspectives and values in five European countries

- (FORM-Project). In M. Nießen & J. Peschar (Eds.), *Comparative research on education* (pp. 79-122). Oxford: Pergamon.
- Sapp, G.L. & Gladding, S.T. (1989). Correlates of religious orientation, religiosity, and moral judgment. *Counseling and Values*, 33, 140-145.
- Selman, R.L. (1971) The relation of role-taking ability to the development of moral judgment in children. *Child Development*, 42, 79-91.
- Schillinger, M. (2006). *Learning environment and moral development: How university fosters moral judgment competence in Brazil and two German-speaking countries*. Aachen: Shaker Verlag GmbH.
- Schillinger-Agati, M. & Lind, G. (2003). Moral judgment competence in Brazilian and German university students. *Paper presented at the AERA conference in Chicago, April 21st - 25th, 2003*.
- Schläfli, A., Rest, J.R., & Thoma, S.J. (1985). Does moral education improve moral judgment? A meta-analysis of intervention studies using the Defining Issues Test. *Review of Educational Research*, 55, 319-352.
- Schwartz, S. H. & Bilsky, W. (1990). Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 878–891.
- Shafir E. & LeBoeuf R.A. (2004). Context and conflict in multiattribute choice. In D.J. Koehler, N. Harvey (Eds.) *Blackwell Handbook of Judgment and Decision Making* (pp. 342 - 357), Blackwell Publishing Ltd.
- Shultz, T. R., & Lepper, M. R. (1996). Cognitive dissonance reduction as constraint satisfaction. *Psychological Review*, 103,219-240.
- Shweder, R. A., Mahapatra, M. & Miller, J. G. (1990). Culture and moral development. In J. W. Stigler, R. A. Shweder, & G. Herdt (Eds.), *Cultural psychology: Essays on comparative human development*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Shweder, R. A., Mahapatra, M., & Miller, J. (1987). Culture and moral development. In J. Kagan & S. Lamb (Eds.), *The emergence of morality in young children* (pp. 1-83). Chicago: University of Chicago Press.
- Shweder, R., Much, N., Mahapatra, & M., Park, L. (1997). The "big three" of morality (autonomy, community, and divinity), and the "big three" explanations of suffering. In A. Brandt & P. Rozin (Eds.), *Morality and Health* (pp. 119-169). New York: Routledge.

- Sibley C.G., Wilson M.S., & Duckitt J. (2007). Effects of dangerous and competitive worldviews on right-wing authoritarianism and social dominance orientation over a five-month period. *Political Psychology*, 28, 357–371.
- Sidanius J., Pratto F. (1999). *Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression*. New York: Cambridge University Press.
- Siegmund, U. (1979). Das moralisches Urteilsniveau von religiösen Studentengruppen [Religiozo studentu grupu morālais līmenis] In G. Lind (Ed.), *Moralisches Entwicklung und Soziale Umwelt* (pp. 13-21). Zentrum 1 Bildungsforschung. Mimeo: University of Konstanz.
- Sullivan, E. V., & Quarter, J. (1972). Psychological correlates of certain post-conventional moral types: A perspective on hybrid types. *Journal of Personality*, 40, 149-161.
- Šķupele, I. (2008). Respondentu ar dažādiem politiskiem uzskatiem un reliģiozitāti priekšstati par laba un ļauna cilvēka morāles pamatiem. *Latvijas Universitātes raksti*, 742. sēj. *Psiholoģija*. 78.-94.
- Šķupele, I. (2011). *Uzskatos par labu un ļaunu cilvēku novērojamās kopīgās realitātes saistība ar ideoloģisko orientāciju un morāles pamatu nozīmīgumu*. Latvijas Universitāte, Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte, npublicēts promocijas darbs.
- Snarey, J. R. (1985). Cross-cultural universality of social-moral development: A critical review of Kohlbergian research. *Psychological Bulletin*, 97, 202-232.
- Snarey, J. R., Reimer, J. & Kohlberg, L. (1985). Development of social-moral reasoning among kibbutz adolescents: A longitudinal cross-cultural study. *Developmental Psychology*, 21(1), 3-17.
- Socha, P. (2009). Główne kategoriei psychologii religii: próba uporządkowania [Reliģijas psiholoģijas pamatjēdzieni: mēģinājums tos sakārtot]. *Kwartalnik religioznawczy Nomos*, 65/66, 135-145.
- Special Eurobarometer (2005). *Social values, Science and Technology Fieldwork : January - February 2005*, Publication: June 2005. Iegūts 2011. gada 10. oktobrī no Specialec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_225_report_en.pdf – Similar
- Sprinthall, N.A. (1994). Counseling and social role-taking: promoting moral and ego development. In J. Rest, D. Navaez (Eds.), *Moral development in the professions: psychology and applied ethics* (pp. 85-99). Hillsdale, New Jersey: Erlbaum.
- Sprinthall, N.A., Reiman, A.J., Thies-Sprinthall, L. (1993). Role-taking and reflection: promoting the conceptual and moral development of teachers. *Learning and Individual Differences*, 5(4), 283-299.

- Stankov, L. (2009). Conservatism and cognitive ability. *Intelligence* 37, 294–304.
- Tetlock, P. E. (1984). Cognitive style and political belief systems in the British House of Commons. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 365–375.
- Thoma, S. (1993). The relationship between political preference and moral judgment development in late adolescence. *Merrill-Palmer Quarterly*, 39, 359-374.
- Tirgus un sabiedriskās domas pētījumu centrs SKDS (2009). *74% Latvijas iedzīvotāju tic Dievam*. Iegūts 2011. gada 30. jūlijā no http://www.skds.lv/doc/Ticiba%20dievam_SKDS_032009.pdf
- Triandis, H. C. (1995). *Individualism and collectivism*. Boulder, CO: Westview.
- Trups-Kalne, I. (2008). The influence of opportunities of role taking and guided reflections on moral judgment competence of students in institutions of higher education. *International Journal of Psychology*, 43(3-4), 163-163.
- Trups-Kalne, I., Dimdins, G. (2011). Development of a Latvian social conservatism scale. *11th European conference on Psychological Assessment*, Riga, 31.08.–03.09.2011 (poster session).
- Turiel, E. (1983). *The development of social knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Turiel, E., Hildebrandt, C., & Wainryb, C. (1991). Judging social issues: Difficulties, inconsistencies, and consistencies. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 56, 1-103.
- Trivers, R.L. (1971). The evolution of reciprocal altruism. *Quarterly Review of Biology* 46, 35–57.
- Trout, J.D. (2009). *The empathy gap*. New York: Viking/Penguin.
- Tversky, A. & Kahneman, D. (1974). Judgment under uncertainty: Heuristics and biases. *Science* 185, 1124–1131.
- Wahrman, I. (1981). The relationship between dogmatism, religious affiliation and moral judgment development. *The Journal of Psychology*, 108, 151-154.
- Wakenhut, R. (1981). Sozialisationsforschung und Lebenskundlicher Unterricht [Socializācijas pētījumi un dzīvesziņas mācības]. *Dokumentation zur katholischen Militärseelsorge [Dokumentācija katoļu militārajai pastorālajai aprūpei]*, 8, 48–71.
- Wakenhut, R. (1982). Lebensweltliche Moral und moralische Segmentierung bei Unteroffizieren der Bundeswehr. [Dzīvības pasaules morāle un morālā segmentācija Bundesvēra virsniekiem]. In P. Klein (Ed.), *Das strapazierte Rückgrat. Unteroffiziere der Bundeswehr* (pp. 309-327). Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.

- Wegner, D., & Bargh, J. (1998). Control and automaticity in social life. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of social psychology* (4th ed.). (pp. 446-496). New York: McGraw Hill.
- Wilson, E.O. (1975). *Sociobiology: The new synthesis*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Wilson, T. D., Lindsey, S., & Schooler, T. (2000). A model of dual attitudes. *Psychological Review*, *107*, 101-126.
- Wulf, D.M. (1991). *Psychology of religion: classic and contemporary views*. New York: Wiley & Sons.
- Zaller J. (1992). *The Nature and origins of mass opinion*. New York: Cambridge University Press.

Summary

The objective of the dissertation was to study interconnections of moral competence, moral foundations, political orientation and religiosity. The theoretical ground of the research is formed by the rationalist approach in the moral psychology (Lind's dual-aspect theory of moral development) and the social intuitionist approach in the moral psychology (moral foundations theory). The given research was a theoretical and empirical attempt to investigate points of tangency of both approaches of the moral psychology – the cognitive and rational approach and the social and intuitive approach, in particular, the ones that are related to interconnections of measurements of the cognitive and affective and intuitive aspects of moral judgement. In research performed within the framework of the dissertation, the author looked for the psychological mechanisms that may explain the negative connection of conservatism, religiosity and moral competence.

A quasi-experimental (*Study 1*) and correlative (*Study 2*) research was performed within the framework of the dissertation. 348 research participants took part in Research 1 (women – 68.1% and men – 31.9%) aged from 18 to 67 years; 361 research participant took part in Research 2 (women – 72.9% and men – 27.1%) aged from 16 to 74 years. The moral competence was measured using Lind's *Moral Judgment Test*, MJT (Lind, 2000), moral foundations were measured using *Moral Foundations Questionnaire: 30-Item Full Version* MFQ 30 (Graham, Haidt & Nosek, 2008); in Research 1, the political orientation was determined using a self-report scale, but in Research 2, a social conservatism scale created within the framework of the dissertation was used (Dimdiņš, Trups-Kalne, 2011). In Research 1, religiosity was measured using 6-point scale, but in Research 2, Huber's (Huber, 2004) Centrality Scale was used (*Zentralitätsskala Z-10*). Research data were collected by means of internet polling and paper questionnaires.

Results of the quasi-experimental research confirmed an assumption that the binding moral foundations are more important for respondents with low moral competence indices than for individuals with high moral competence indices; in its turn, results of the correlative research confirmed assumptions that moral competence is negatively related to the political conservatism and orthodox religiosity, as well as revealed a mediator role of the importance of binding moral foundations in the negative connection of the moral competence with the political conservatism and orthodox religiosity.

Key words: moral competence, moral foundations, political ideology, religiosity

Pielikumi

Aptauja MJT

Lūdzu, pārdomājiet un novērtējiet 2 situācijas – Strādnieku dilemmu un Ārsta dilemmu. Sāciet ar Strādnieku dilemmu. Vispirms rūpīgi izlasiet situācijas aprakstu un atzīmējiet uz skalas no – 3 līdz +3 (*sk. virs līnijas*), cik lielā mērā Jūs piekrītat vai nepiekrītat strādnieku rīcībai. Tālāk seko argumenti par un pret strādnieku rīcību. Lūdzu, apvelciet uz skalas no – 4 līdz + 4 to skaitli, kas norāda, cik lielā mērā Jūs atbalstāt vai noraidāt katru argumentu.

Līdzīgi rīkojieties izvērtējot Ārsta dilemmu!

I. Strādnieku dilemma

Sakarā ar šķietami nepamatotu atbrīvošanu no darba daži fabrikas strādnieki turēja aizdomās vadītājus par strādnieku sarunu noklausīšanos caurs iekšējo telefonu un informācijas izmantošanu pret viņiem. Vadītāji oficiāli un kategoriski noliedz šo apsūdzību. Arodbiedrība paziņoja, ka tā attiecīgi rīkosies pret firmu tikai tad, ja būs atrasti pierādījumi, kas apstiprina šīs aizdomas. Tad divi strādnieki ielauzās pārvaldes birojā un paņēma audiokaseti ar ierakstu, kas apstiprina apgalvojumu par noklausīšanos.

Vai Jūs nepiekrītat vai piekrītat strādnieku rīcībai?

Cik lielā mērā Jūs piekrītat šiem apgalvojumiem, kas attaisno strādnieku rīcību? Pieņemsim, ka kāds apgalvo, ka strādnieki darīja <i>pareizi</i> , ...	Es pilnībā nepiekrītu					Es pilnībā piekrītu			
	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	
	Šim apgalvojumam es ...								
	pilnībā nepiekrītu				pilnībā piekrītu				
1. jo neradīja lielus zaudējumus kompānijai.	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4
2. jo firma neievēroja likumu, tāpēc strādnieku lietotie līdzekļi bija pieļaujami	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4
3. jo lielākā daļa strādnieku atbalstīs viņu rīcību un daudzi no viņiem būs priecīgi par to.	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4
4. jo uzticība cilvēku starpā un personas pašcieņa ir svarīgāka par firmas labumu.	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4
5. jo firma pirmā rīkojās netaisnīgi, tāpēc divu strādnieku iebrukums birojā ir attaisnojams.	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4
6. jo šie divi strādnieki nevarēja atrast likumīgākus veidus kā atklāt, ka firma ļaunprātīgi izmantojusi uzticēšanos, un tādēļ izvēlējās to, ko uzskatīja par mazāku ļaunumu.	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4
	Šim apgalvojumam es ...								
	pilnībā nepiekrītu				pilnībā piekrītu				
7. jo, ja katrs tā rīkosies, kā šie divi strādnieki, tad sabiedrībā tiks apdraudēta kārtība un likumība.	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4
8. neviens nedrīkst pārkāpt cilvēku pamattiesības, šajā gadījumā, īpašumtiesības, un nedrīkst viens pats spriest tiesu, izņemto gadījumus, kad to attaisno vispārēji morāles principi.	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4
9. jo ir neprātīgi riskēt ar atlaišanu no darba citu cilvēku dēļ.	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4
10. jo šiem diviem strādniekiem vajadzēja izmantot likumīgās iespējas, kas ir viņu rīcībā, un nepārkāpt likumu.	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4
11. jo neviens nezog un neveic ielaušanos, ja grib, lai viņu uzskata par pieklājīgu un godīgu cilvēku.	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4
12. jo citu strādnieku atlaišana no darba neattiecas uz viņiem un tādēļ viņiem nebija iemesla zagāt ierakstus.	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4

II. Ārsta dilemma

Sieviete slimoja ar vēzi un viņu nebija iespējams glābt. Viņa cieta neiedomājamas sāpes un bija tik ļoti novājināta, ka liela deva sāpes remdinoša līdzekļa, piemēram, morfija, varētu izraisīt viņas nāvi. Īslaicīgā uzlabošanās periodā viņa lūdza ārstu iedot viņai tik daudz morfija, lai nomirtu. Viņa teica, ka nespēj ilgāk izturēt sāpes un ka tik un tā mirs tuvāko pāris nedēļu laikā. Ārsts izpildīja viņas vēlēšanos.

Vai Jūs nepiekrītat vai piekrītat ārsta rīcībai?

Es pilnībā nepiekrītu
piekrītu
-3 -2 -1 0 +1 +2
+3

Es pilnībā

Cik lielā mērā Jūs piekrītat šiem apgalvojumiem, kas attaisno ārsta rīcību? Pieņemsim, ka kāds apgalvo, ka ārsts darīja <i>pareizi</i> , ...	Šim apgalvojumam es ...									
	pilnībā nepiekrītu					pilnībā piekrītu				
13. jo ārstam bija jārikojas saskaņā ar savu sirdsapziņu. Sievietes stāvoklis attaisno šo izņēmumu attiecībā uz morālo pienākumu glābt dzīvību.	4	3	2	1		1	2	3	4	
14. jo ārsts bija vienīgais cilvēks, kas varēja izpildīt sievietes vēlēšanos; cieņa pret viņas vēlmi lika ārstam tā rīkoties.	4	3	2	1		1	2	3	4	
15. jo ārsts darīja tikai to, ko sieviete pārliecināja viņu darīt. Viņam nevajag uztraukties par nepatīkamām sekām.	4	3	2	1		1	2	3	4	
16. jo sieviete šā vai tā būtu nomirusi un viņam neprasīja daudz pūļu iedot viņai pārdozētu sāpju remdinošu līdzekļa devu.	4	3	2	1		1	2	3	4	
17. jo ārsts patiesībā nemaz nepārkāpa likumu. Neviens nevarēja glābt sievieti un viņš tikai vēlējās mazināt viņas ciešanas.	4	3	2	1		1	2	3	4	
18. jo vairums citu ārstu līdzīgā situācijā, iespējams, būtu darījuši tāpat.	4	3	2	1		1	2	3	4	
Cik lielā mērā Jūs piekrītat šiem apgalvojumiem, kuri ir pret ārsta rīcību? Pieņemsim, ka kāds apgalvo, ka ārsts darīja <i>nepareizi</i> , ...	Šim apgalvojumam es ...									
	pilnībā nepiekrītu					pilnībā piekrītu				
19. jo viņš darīja pretēji savu kolēģu pārliecībai. Ja viņi ir pret nogalināšanu aiz žēlastības, tad ārsts nedrīkst to darīt.	4	3	2	1		1	2	3	4	
20. jo ir jābūt pilnīgai pašātvībai, ka ārsts darīs visu, lai nosargātu dzīvību, pat, ja kādam ir lielas sāpes un tas labāk nomirtu.	4	3	2	1		1	2	3	4	
21. jo dzīvības sargāšana ir katra cilvēka augstākais pienākums. Mums nav skaidru morāles kritēriju, lai atšķirtu nogalināšanu aiz žēlastības un slepkavību.	4	3	2	1		1	2	3	4	
22. jo ārstam varētu rasties lielas nepatīkšanas. Ir jau sodīti daži, kas rīkojās līdzīgi.	4	3	2	1		1	2	3	4	
23. jo viņam būtu daudz mierīgāk, ja viņš nogaidītu un netraucētu sievietei nomirt.	4	3	2	1		1	2	3	4	
24. jo ārsts pārkāpa likumu. Ja cilvēks uzskata, ka nogalināšana aiz žēlastības ir nelikumīga, tad viņam ir jāatsaka šādam lūgumam.	4	3	2	1		1	2	3	4	

APTAUJA MFQ 30

1.daļa.

Kad Jūs spriežat par to, kas ir pareizi un kas - nepareizi, cik lielā mērā zemāk minētie apsvērumi Jums ir būtiski? Lūdzu, pretī katram apgalvojumam apvelciet atbilstošo skaitli!

0 – pilnīgi nebūtiski (Šis apsvērumš nekādi neietekmē manus spriedumus par to, kas ir pareizi vai nepareizi)

1 – ne īpaši būtiski

2 – nedaudz būtiski

3 – vidēji būtiski

4 – ļoti būtiski

5 – ārkārtīgi būtiski (Šis ir viens no svarīgākajiem faktoriem, kad es spriežu par to, kas ir pareizi vai nepareizi)

Cik lielā mērā Jums ir būtiski,

1.	...vai kādam cilvēkam ir vai nav nodarītas emocionālas ciešanas	0	1	2	3	4	5
2.	...vai pret kādu cilvēku vai cilvēku grupu ir vai nav izturējušies savādāk kā pret citiem cilvēkiem	0	1	2	3	4	5
3.	...vai kāda cilvēka rīcība ir vai nav liecinājusi par mīlestību pret savu valsti	0	1	2	3	4	5
4.	... vai kāds ir vai nav izrādījis necieņu pret autoritāti	0	1	2	3	4	5
5.	... vai kāds ir vai nav pārkāpis pieklājības un tikumības normas	0	1	2	3	4	5
6.	... vai kādam ir labas vai vājas spējas matemātikā	0	1	2	3	4	5
7.	... vai kāds ir vai nav rūpējies par vāju un neaizsargātu būtni	0	1	2	3	4	5
8.	... vai kāds ir vai nav rīkojies netaisnīgi	0	1	2	3	4	5
9.	...vai kāds ir vai nav rīkojies nodevīgi pret grupu, kurai pieder	0	1	2	3	4	5
10.	... vai kāds ir vai nav ievērojis sabiedrībā pieņemtās tradīcijas	0	1	2	3	4	5
11.	...vai kāds ir vai nav izdarījis kaut ko riebīgu	0	1	2	3	4	5
12.	...vai kāds ir vai nav rīkojies cietsirdīgi	0	1	2	3	4	5
13.	...vai kāda tiesības ir vai nav tikušas ierobežotas	0	1	2	3	4	5
14.	...vai kāds ir vai nav bijis nelojāls	0	1	2	3	4	5
15.	...vai kāda cilvēka rīcība ir vai nav izraisījusi haosu un sajukumu	0	1	2	3	4	5
16.	...vai kāds ir vai nav rīkojies saskaņā ar Dieva gribu	0	1	2	3	4	5

2.daļa

Lūdzu, izlasiet dotos apgalvojumus un norādiet, cik lielā mērā tiem **piekrītat vai nepiekrītat**, apvelkot attiecīgo skaitli!

0 – pilnīgi nepiekrītu

1 – diezgan stipri nepiekrītu

2 – mazliet nepiekrītu

3 – mazliet piekrītu

4 – diezgan stipri piekrītu

5 – pilnīgi piekrītu

Cik lielā mērā Jūs piekrītat tam, ka

17. ... līdzjūtība pret tiem, kuri cieš, ir visnozīmīgākais tikums	0	1	2	3	4	5
18. ... sastādot likumus, valdības prioritātei ir jābūt vienādu tiesību nodrošināšanai visiem pilsoņiem	0	1	2	3	4	5
19. ...esat lepns par savas valsts vēsturi	0	1	2	3	4	5
20. ... cieņa pret autoritāti ir jā māca jau no bērnības	0	1	2	3	4	5
21. ... cilvēkiem nevajadzētu darīt riebīgas lietas, pat ja neviens tā dēļ necieš	0	1	2	3	4	5
22. ... labāk ir rīkoties labi nekā slikti	0	1	2	3	4	5
23....viena no briesmīgākajām lietām, ko cilvēks var izdarīt, ir nodarīt pāri neaizsargātam dzīvniekam	0	1	2	3	4	5
24. ... taisnīgums ir vissvarīgākā vērtība sabiedrībā	0	1	2	3	4	5
25. ...cilvēkiem ir jābūt lojāliem pret saviem ģimenes locekļiem pat, ja viņi ir izdarījuši kādu pārkāpumu	0	1	2	3	4	5
26. ...vīriešiem un sievietēm ir pienākas atšķirīgas lomas sabiedrībā	0	1	2	3	4	5
27. ... pretdabiska rīcība ir uzskatāma par nepareizu	0	1	2	3	4	5
28. ...cilvēka nogalināšana nav attaisnojama nekādos apstākļos	0	1	2	3	4	5
29. ... no morālā viedokļa ir nepareizi, ka bagāto vecāku bērni manto daudz naudas, bet nabadzīgo vecāku bērniem nav nekā	0	1	2	3	4	5
30. ... ir svarīgāk mācēt darboties komandā nekā izpaust sevi	0	1	2	3	4	5
31. ... ja es būtu kareivis un nepiekrīstu sava komandiera pavēlēm, es tik un tā tās pildītu, jo tas ir mans pienākums	0	1	2	3	4	5
32. ... šķīstība ir ļoti nozīmīga un vērtīga īpašība	0	1	2	3	4	5

Linda Morālo spriedumu testa MJT C-rādītāja aprēķināšanas formula (Lind, 2010)

Dilemma :	Strādnieku dilemma				Ārsta dilemma				Sasummē visus apgalvojumus par katru stadiju X_{1-4}	Kāpina summas kreisajā kolonnā $(X_{1-4})^2$
Viedoklis :	Nepiekrīt (-3 - -1) / piekrīt (0 - +3)				Nepiekrīt (-3 - -1) / piekrīt (0 - +3)					
Stadija :	Par*		Pret*		Par*		Pret*			
	X	X ²	X	X ²	X	X ²	X	X ²		
1	1		12		3		10			
2	5		9		4		11			
3	3		11		6		7			
4	2		7		5		12			
5	6		10		2		8			
6	4		8		1		9			
Sasummē kolonnas un izrēķina kopējo summu!	A		B		C		D		Kopīgā summa $\sum_{i=1}^6 X =$	Kolonnu summa = $\sum_{St=1}^6 (\sum_{j=1}^4 X_{ij})^2$
Summē visas par un pret vienības (izvēles)* :	$\sum_{i=1}^6 X_{i,par} = A + C =$		Izvēles		$\sum_{i=1}^6 X_{i,pret} = B + D =$		Izvēles		Lieto un	C-rādītājs:
$SS_{Tot} = (x^2) \Rightarrow$ Kāpina visus datus un pievieno kāpinājumus					$\sum_{St=1}^6 4$				$100 * \frac{SS_{stadija}}{SS_{Dev}} \Rightarrow$	
$SS_M = SS_{vid.} = (x)^2 / 24 \Rightarrow$ Lieto , kāpina šo summu un dala ar 24 $SS_{Dev.} =$ $SS_{kop.} - SS_{vid.} \Rightarrow$			Lieto : $SS_{stadija} = \sum_{St=1}^6 (\sum_{ij} X_{ij})^2 / 4 - SS_M \Rightarrow$				Izvēles		$r^2_{PC} = \frac{SS_{ParPret}}{SS_{Dev}} \Rightarrow$	Izvēles: PC-indekss
			Pret $SS_{PC} = \sum_{j=par} (\sum_{ij} X_{ij})^2 / 12 - SS_M \Rightarrow$				Izvēles		$C^+ = \frac{SS_S}{SS_{Dev} - SS_{Dil}} \Rightarrow$	Izvēles : C ⁺ - rādītājs
			Ārsta $SS_{Dil.} = \sum_{j=strādn.} (\sum_{ij} X_{ij})^2 / 12 - SS_M \Rightarrow$							

Personas X atbilžu uz MJT vienībām paterna vērtēšana (Lind, 1999)

	Strādnieku dilemma		Ārsta dilemma		Σ^x	$(\Sigma^x)^2$
	Par	Pret	Par	Pret		
Viedoklis :	3		-2			
1. stadija	-4	3	-4	-4	-9	81
2. stadija	-4	3	-3	-4	-8	64
3. stadija	-4	4	-4	-3	-7	49
4. stadija	-4	4	-2	-1	-3	9
5. stadija	-4	4	0	1	1	1
6. stadija	-4	4	2	4	6	36
$\Sigma =$	-24	22	-11	-7	$\Sigma (x_{\text{stadija 1-6}})^2 / 4 =$	60

$$(\Sigma_{\text{par}}^x)^2 = 961,0$$

$$(\Sigma_{\text{pret}}^x)^2 = 121,0$$

$$SS_{\text{kop.}} = 286$$

$$SS_{\text{stadija}} = 43,3$$

$$SS_{\text{vid.}} = 16,7$$

$$SS_{\text{par/pret}} = 73,5$$

$$SS_{\text{nov.}} = 269,3$$

$$SS_{\text{Kop.}} - SS_{\text{vid.}}$$

MJT morālās spriešanas spēju
rādītājs :

$$r^2_{\text{stadija}} (\%) = 16,1$$

$$r^2_{\text{ParPret}} (\%) = 27,3$$

$$r^2_{\text{rem.}} (\%) = 56,6$$

MJT C rādītāji Morālās spriešanas spēju paternam 2 fiktīviem dalībniekiem (Lind, 2008, 201. lpp.)

Persona Viedoklis attieksme pret stadiju argumentiem	Persona A “Es nepiekrītu lēmumam”														Persona B “Es nepiekrītu lēmumam”																														
	<i>Par</i>							<i>Pret</i>							<i>Par</i>							<i>Pret</i>																							
	1. stadija	-4	-3	-2	-1	0	+1	-2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
2. stadija	-4	-3	-2	-1	0	+1	-2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4
3. stadija	-4	-3	-2	-1	0	+1	-2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4
4. stadija	-4	-3	-2	-1	0	+1	-2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4
5. stadija	-4	-3	-2	-1	0	+1	-2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4
6. stadija	-4	-3	-2	-1	0	+1	-2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4	-4	-3	-2	-1	0	+1	+2	+3	+4
	C rādītājs = 0,4														C rādītājs = 92,2																														

Faktoru dizains : 6 x 2 multivariatīvs, ortogonāls, N=1 (Standarta MJT, divas dilemmas 6 x 2 x 2)

Neatkarīgie mainīgie: 1. Morālās spriešanas stadijas

2. *Par* un *pret* argumenti

(3. Dilemmas konteksts, šeit nav piedāvāts)

Atkarīgie mainīgie: 12 apgalvojumu vērtēšana pēc to pieņemamības (standarta versijā 24 apgalvojumi)

Piezīme: MJT testā apgalvojumi ir nejaušā kārtībā, bet nevis pieaugošā stadiju secībā.

MFQ30i zpētošās faktoranalīzes rezultāti. faktoru struktūra (1. pētījums)

	Komponents								h ²
	1	2	3	4	5	6	7	8	
11. ...vai kāds ir vai nav izdarījis kaut ko riebīgu	0,72	0,01	0,22	0,22	-0,10	0,06	0,15	-0,22	0,70
14. ...vai kāds ir vai nav bijis nelojāls	0,71	0,04	0,10	-0,02	0,17	0,03	-0,10	0,17	0,60
9. ...vai kāds ir vai nav rīkojies nodevīgi pret grupu, kurai pieder	0,63	0,06	-0,01	0,03	0,06	0,21	-0,15	0,25	0,53
10. ... vai kāds ir vai nav ievērojis sabiedrībā pieņemtās tradīcijas	0,58	0,15	-0,05	-0,04	0,39	0,26	0,17	-0,15	0,64
15. ...vai kāda cilvēka rīcība ir vai nav izraisījusi haosu un sajukumu	0,58	0,29	0,07	0,11	0,16	-0,05	0,06	0,06	0,47
12. ...vai kāds ir vai nav rīkojies cietsirdīgi	0,55	-0,07	0,38	0,23	-0,25	-0,06	0,22	-0,02	0,62
5. ... vai kāds ir vai nav pārkāpis pieklājības un tīkumības normas	0,52	0,24	-0,03	0,15	0,09	0,02	0,37	0,14	0,52
4. ... vai kāds ir vai nav izrādījis necieņu pret autoritāti	0,44	0,36	0,05	0,00	0,42	0,07	-0,01	0,27	0,58
26. ...vīriešiem un sievietēm ir pienākas atšķirīgas lomas sabiedrībā	0,03	0,72	0,00	-0,11	-0,05	0,10	-0,17	-0,06	0,57
32. ... šķīstība ir ļoti nozīmīga un vērtīga īpašība	0,17	0,64	-0,03	0,34	0,12	-0,09	0,24	0,18	0,66
16. ...vai kāds ir vai nav rīkojies saskaņā ar Dieva gribu	0,16	0,62	0,12	0,17	0,01	-0,08	0,39	0,14	0,63
27. ... pret dabiska rīcība ir uzskatāma par nepareizu	0,16	0,62	0,14	0,13	0,13	0,11	0,18	-0,18	0,53
1. ...vai kādam cilvēkam ir vai nav nodarītas emocionālas ciešanas	0,01	0,05	0,73	0,14	0,07	0,00	0,22	0,09	0,62
2. ...vai pret kādu cilvēku vai cilvēku grupu ir vai nav izturējušies savādāk kā pret citiem cilvēkiem	0,07	0,03	0,70	0,07	0,13	0,13	-0,04	0,30	0,63
13. ...vai kāda tiesības ir vai nav tikušas ierobežotas	0,37	-0,04	0,59	0,05	0,15	-0,09	-0,05	-0,09	0,53
17. ... līdzjūtība pret tiem, kuri cieš, ir visnozīmīgākais tikums	0,06	0,17	0,46	0,40	0,01	0,19	0,25	-0,06	0,50
8. ... vai kāds ir vai nav rīkojies netaisnīgi	0,34	0,13	0,37	0,29	-0,23	0,07	-0,16	0,37	0,57
31. ... ja es būtu kareivis un nepiekrīstu sava komandiera pavēlēm, es tik un tā tās pildītu, jo tas ir mans pienākums	0,04	-0,01	-0,36	0,28	0,35	0,09	0,29	0,13	0,44
18. ... sastādot likumus, valdības prioritātei ir jābūt vienādu tiesību nodrošināšanai visiem pilsoņiem	-0,04	-0,04	0,14	0,72	0,20	0,00	-0,16	0,14	0,62
21. ... cilvēkiem nevajadzētu darīt riebīgas lietas, pat ja neviens tā dēļ necieš	0,19	0,23	0,03	0,60	0,00	0,04	0,12	-0,07	0,46
24. ... taisnīgums ir vissvarīgākā vērtība sabiedrībā	0,18	0,07	0,24	0,55	0,14	0,23	-0,05	-0,13	0,49
19. ...esat lepns par savas valsts vēsturi	0,05	-0,06	0,10	0,23	0,73	0,03	0,06	-0,04	0,60
3. ...vai kāda cilvēka rīcība ir vai nav liecinājusi par mīlestību pret savu valsti	0,24	0,27	0,23	0,02	0,65	0,04	0,08	0,03	0,61
29. ... no morālā viedokļa ir nepareizi, ka bagāto v bērni manto daudz naudas, bet nabadzīgo vecāku bērniem nav nekā	0,06	0,22	0,05	0,03	0,01	0,74	-0,05	0,07	0,60
23. ...viena no briesmīgākajām lietām, ko cilvēks var izdarīt, ir nodarīt pāri neaizsargātam dzīvniekam	0,12	-0,34	0,15	0,17	0,02	0,64	0,14	-0,06	0,61
30. ... ir svarīgāk mācēt darboties komandā nekā izpaust sevi	0,09	0,37	-0,16	0,09	0,18	0,41	0,17	0,21	0,46
25. ...cilvēkiem ir jābūt lojāliem pret saviem ģimenes locekļiem pat, ja viņi ir izdarījuši kādu pārkāpumu	0,05	-0,07	-0,17	0,32	0,28	0,33	0,20	0,28	0,44
28. ...cilvēka nogalināšana nav attaisnojama nekādos apstākļos	0,01	0,15	0,16	-0,10	0,12	0,11	0,73	0,11	0,63
7. ... vai kāds ir vai nav rūpējies par vāju un neaizsargātu būtni	0,11	-0,03	0,22	-0,08	0,00	0,07	0,21	0,67	0,57
20. ... cieņa pret autoritāti ir jāmāca jau no bērnības	0,23	0,36	-0,06	0,33	0,34	0,00	-0,04	0,37	0,55
Īpašvērtība	3,41	2,63	2,39	2,15	1,97	1,55	1,49	1,38	
% no dispersijas	11,37	8,76	7,98	7,17	6,55	5,16	4,97	4,61	

	Komponents								h ²
	1	2	3	4	5	6	7	8	
32. ... šķīstība ir ļoti nozīmīga un vērtīga īpašība	0,78	0,07	0,09	-0,01	0,06	0,15	0,04	0,14	0,67
16. ...vai kāds ir vai nav rīkojies saskaņā ar Dieva gribu	0,77	0,12	0,17	-0,02	0,19	0,08	0,10	-0,02	0,69
27. ... pret dabiska rīcība ir uzskatāma par nepareizu	0,66	0,11	0,06	0,22	-0,09	-0,05	0,16	0,15	0,56
26. ...vīriešiem un sievietēm ir pienākas atšķirīgas lomas sabiedrībā	0,59	0,08	0,06	0,11	-0,33	-0,05	-0,11	0,06	0,49
4. ... vai kāds ir vai nav izrādījis necieņu pret autoritāti	0,49	0,48	-0,09	-0,09	0,03	0,34	0,15	0,17	0,66
20. ... cieņa pret autoritāti ir jāmāca jau no bērnības	0,49	0,20	0,04	-0,11	-0,01	0,39	0,27	0,25	0,57
14. ...vai kāds ir vai nav bijis nelojāls	0,04	0,72	0,12	0,17	0,02	0,17	-0,19	0,12	0,65
9. ...vai kāds ir vai nav rīkojies nodevīgi pret grupu, kurai pieder	0,14	0,68	0,07	0,15	0,11	-0,05	-0,09	0,01	0,53
10. ... vai kāds ir vai nav ievērojis sabiedrībā pieņemtās tradīcijas	0,11	0,64	0,14	0,03	-0,04	0,07	0,40	0,05	0,61
15. ...vai kāda cilvēka rīcība ir vai nav izraisījusi haosu un sajukumu	0,17	0,61	0,18	0,02	0,15	-0,07	0,27	-0,02	0,53
13. ...vai kāda tiesības ir vai nav tikušas ierobežotas	-0,05	0,45	0,28	0,13	0,29	0,18	-0,35	0,13	0,56
5. ... vai kāds ir vai nav pārkāpis pieklājības un tikumības normas	0,40	0,44	0,34	-0,09	0,02	0,15	0,21	-0,05	0,54
12. ...vai kāds ir vai nav rīkojies cietsirdīgi	-0,09	0,18	0,79	0,05	0,14	0,07	-0,06	-0,02	0,69
11. ...vai kāds ir vai nav izdarījis kaut ko riebīgu	-0,10	0,48	0,64	0,01	-0,08	0,09	0,13	0,06	0,68
7. ... vai kāds ir vai nav rūpējies par vāju un neaizsargātu būtni	0,25	0,06	0,64	0,03	0,12	-0,01	-0,12	0,05	0,50
8. ... vai kāds ir vai nav rīkojies netaisnīgi	0,24	0,28	0,56	0,02	0,24	-0,11	-0,27	-0,10	0,61
21. ... cilvēkiem nevajadzētu darīt riebīgas lietas, pat ja neviens tā dēļ necieš	0,24	-0,03	0,53	0,19	0,01	0,14	0,16	-0,06	0,42
24. ... taisnīgums ir vissvarīgākā vērtība sabiedrībā	0,15	0,15	0,12	0,67	0,13	0,06	-0,07	-0,01	0,53
23. ...viena no briesmīgākajām lietām, ko cilvēks var izdarīt, ir nodarīt pāri neaizsargātam dzīvniekam	-0,28	-0,01	0,13	0,63	0,23	0,12	0,16	0,02	0,58
25. ...cilvēkiem ir jābūt lojāliem pret saviem ģimenes locekļiem pat, ja viņi ir izdarījuši kādu pārkāpumu	0,21	0,23	-0,14	0,53	-0,22	-0,04	0,20	0,09	0,50
17. ... līdzjūtība pret tiem, kuri cieš, ir visnozīmīgākais tikums	0,39	0,01	0,24	0,45	0,31	0,14	0,24	0,09	0,59
2. ...vai pret kādu cilvēku vai cilvēku grupu ir vai nav izturējušies savādāk kā pret citiem cilvēkiem	0,02	0,22	0,03	0,08	0,81	0,09	0,01	-0,01	0,71
1. ...vai kādam cilvēkam ir vai nav nodarītas emocionālas ciešanas	-0,02	-0,01	0,30	0,19	0,68	0,01	0,09	-0,06	0,60
19. ...esat lepns par savas valsts vēsturi	0,03	-0,04	0,12	0,01	0,01	0,83	0,10	-0,01	0,72
3. ...vai kāda cilvēka rīcība ir vai nav liecinājusi par mīlestību pret savu valsti	0,30	0,21	0,01	0,22	0,09	0,63	0,01	-0,09	0,60
18. ... sastādot likumus, valdības prioritātei ir jābūt vienādu tiesību nodrošināšanai visiem pilsoņiem	-0,05	0,08	0,07	0,36	0,29	0,40	-0,06	0,15	0,42
31. ... ja es būtu kareivis un nepiekrīstu sava komandiera pavēlēm, es tik un tā s pildītu, jo tas ir mans pienākums	0,05	0,15	-0,12	0,04	0,01	0,09	0,63	0,06	0,45
28. ...cilvēka nogalināšana nav attaisnojama nekādos apstākļos	0,27	-0,11	0,10	0,22	0,15	0,04	0,57	0,16	0,52
29. ...no morālā viedokļa ir nepareizi, ka bagāto vecāku bērni manto daudz naudas, bet nabadzīgo vecāku bērniem nav nekā	0,03	0,06	0,01	0,17	-0,01	-0,04	0,16	0,79	0,68
30. ... ir svarīgāk mācēt darboties komandā nekā izpaust sevi	0,32	0,09	-0,05	-0,08	-0,04	0,05	-0,01	0,74	0,67
<i>Īpašvērtība</i>	3,46	3,03	2,59	1,83	1,82	1,75	1,61	1,43	
<i>% no dispersijas</i>	11,54	10,10	8,64	6,09	6,08	5,84	5,38	4,77	

MFQ 30 divu faktoru struktūra (1. pētījuma rezultāti)
8. pielikums.

MFQ30 aptaujas panti	Faktoru savari		h^2
	Saistību morāles pamati	Individuālās morāles pamati	
32. šķīstība ir ļoti nozīmīga un vērtīga īpašība	0,70	0,09	0,49
4. vai kāds ir vai nav izrādījis necieņu pret autoritāti	0,63	0,22	0,44
20. cieņa pret autoritāti jā māca jau no bērnības	0,62	0,13	0,40
16. vai kāds ir vai nav rīkojies saskaņā ar Dieva gribu	0,60	0,156	0,38
30. svarīgāk ir mācēt darboties komandā nekā izpaust sevi	0,57	-0,05	0,33
27. pretdabiska rīcība ir uzskatāma par nepareizu	0,55	0,14	0,32
3. vai kāda cilvēka rīcība ir vai nav liecinājusi par mīlestību pret savu valsti	0,54	0,24	0,35
5. vai kāds ir vai nav pārkāpis pieklājības un tikumības normas	0,54	0,29	0,38
10. vai kāds ir vai nav ievērojis sabiedrībā pieņemtās tradīcijas	0,54	0,24	0,35
15. vai kāda cilvēka rīcība ir vai nav izraisījusi haosu un sajukumu	0,48	0,35	0,35
31. ja es būtu kareivis un nepiekrīstu sava komandiera pavēlēm, es tik un tā tās pil. dītu, jo tas ir mans pienākums	0,43	-0,15	0,20
26. vīriešiem un sievietēm ir pienākas atšķirīgas lomas sabiedrībā	0,40	-0,12	0,18
25. cilvēkiem ir jābūt lojāliem pret saviem ģimenes locekļiem pat, ja viņi ir izdarījuši kādu pārkāpumu	0,37	0,05	0,14
21. cilvēkiem nevajadzētu darīt riebīgas lietas, pat ja neviens tā dēļ necieš	0,36	0,28	0,21
19. lepns par valsts vēsturi	0,35	0,15	0,14
28. cilvēka nogalināšana nav attaisnojama nekādos apstākļos	0,33	0,12	0,12
29. no morālā viedokļa ir nepareizi, ka bagāto vecāku bērni mant daudz naudas, bet nabadzīgo vecāku bērniem nav nekā	0,30	0,12	0,11
12. vai kāds ir vai nav rīkojies cietsirdīgi	0,03	0,68	0,47
13. vai kāda tiesības ir vai nav tikušas ierobežotas	-0,00	0,64	0,41
11. vai kāds ir vai nav izdarījis kaut ko riebīgu	0,20	0,62	0,43
2. izturēties savādāk pret kādu grupu	0,03	0,61	0,37
1. vai kādam cilvēkam ir vai nav nodarītas emocionālas ciešanas	0,01	0,61	
8. vai kāds ir vai nav rīkojies netaisnīgi	0,12	0,58	0,35
17. līdzjūtība pret tiem, kuri cieš, ir visnozīmīgākais tikums	0,21	0,50	0,30
14. vai kāds ir vai nav bijis nelojāls	0,33	0,45	0,31
24. taisnīgums ir vissvarīgākā vērtība sabiedrībā	0,24	0,45	0,26
9. vai kāds ir vai nav rīkojies nodevīgi pret grupu, kurai pieder	0,33	0,36	0,23
23. viena no briesmīgākajām lietām, ko cilvēks var izdarīt, ir nodarīt pāri neaizsargātam dzīvniekam	-0,03	0,35	0,12
18. sastādot likumus, valdības prioritāte ir jābūt vienādu tiesību nodrošināšanai visiem pilsoņiem	0,16	0,31	0,12
7. vai kāds ir vai nav rūpējies par vāju un neaizsargātu būtni	0,15	0,27	0,09
Īpašvērtība	4,71	4,02	8,73
% no dispersijas	15,71	13,40	29,11

APTAUJA Z-15*

I. Cik interesanti, svarīgi vai iespējami Jums šķiet šādi jautājumi? (Atbildot uz šiem un citiem jautājumiem vadieties pēc sava personīgā priekšstata par Dievu!)

- 1 – nemaz
2 – nedaudz
3 – vidēji
4 – diezgan
5 – ļoti

1.	Cik ļoti Jūs interesē vairāk uzzināt par reliģijas jautājumiem?	1	2	3	4	5
2.	Cik svarīga Jums ir personīgā lūgšana?	1	2	3	4	5
3.	Cik liela, jūsuprāt, ir varbūtība, ka Dievs patiešām eksistē un nav tikai cilvēku izdomāts?	1	2	3	4	5
4.	Cik svarīgi Jums ir piedalīties dievkalpojumā?	1	2	3	4	5
5.	Cik liela, jūsuprāt, ir varbūtība, ka pastāv dzīve pēc nāves?	1	2	3	4	5
6.	Cik svarīga Jums ir saikne ar kādu reliģisku kopienu?	1	2	3	4	5
7.	Cik liela, jūsuprāt, ir varbūtība, ka pastāv kāda augstāka vara?	1	2	3	4	5

II. Cik bieži Jūs piedzīvojat šādus notikumus un nonākat šādās situācijās? (Lūdzu, atbildiet, vadoties pēc savām izjūtām!)

- 1 – nekad
2 – reti
3 – dažreiz
4 – bieži
5 – ļoti bieži

Cik bieži Jūs ...

1.	... domājat par reliģiskiem jautājumiem?	1	2	3	4	5
2.	... piedzīvojat situācijas, kurās Jums ir sajūta, ka Dievs ir klātesošs?	1	2	3	4	5
3.	... ikdienā vēršaties pie Dieva ar īsu lūgšanu?	1	2	3	4	5
4.	... piedzīvojat situācijas, kurās Jums ir sajūta, ka Dievs Jums kaut ko grib pateikt?	1	2	3	4	5
5.	... meklējat informāciju par reliģiskiem jautājumiem radio, televīzijā, avīzēs vai grāmatās?	1	2	3	4	5
6.	... piedzīvojat situācijas, kurās Jums ir sajūta, ka Dievs iejaucas Jūsu dzīvē?	1	2	3	4	5

III. Cik bieži Jūs parasti piedalāties dievkalpojumos? Arī klausoties radio un skatoties televīziju?

Nekad (1)	Lielākais vienreiz gadā (2)	Pāris reizes gadā (2)	Apmēram vienreiz mēnesī (3)	Reizi divās nedēļās (4)	Apmēram vienreiz nedēļā (5)	Vairākas reizes nedēļā (5)

IV. Cik bieži Jūs parasti lūdzaties?

Nekad (1)	Lielākais vienreiz gadā (2)	Pāris reizes gadā (2)	Apmēram vienreiz mēnesī (3)	Vairākas reizes mēnesī (3)	Apmēram vienreiz nedēļā (4)	Vairākas reizes nedēļā (4)	Vienreiz dienā (5)	Vairākas reizes dienā (5)

* Z-10 atbilst jautājumi – I. 1., 2., 3., 4., 5. II. 1., 4., 6., III. un IV.

Mainīgo savstarpējās korelācijas 1. pētījumā

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1. MJT Morālās spriešanas spējas	-											
2. MJT 1. stadija	-0,43**	-										
3. MJT 2. stadija	-0,45**	0,65**	-									
4. MJT 3. stadija	-0,31**	0,56**	0,50**	-								
5. MJT 4. stadija	-0,07	0,48**	0,45**	0,44**	-							
6. MJT 5. stadija	0,31**	0,25**	0,20**	0,29**	0,31**	-						
7. MJT 6. stadija	0,22**	0,24**	0,16**	0,35**	0,36**	0,50**	-					
8. Vecums	-0,04	-0,16**	-0,11*	-0,07	-0,18**	-0,04	0,02	-				
9. Izglītības līmenis	0,09	-0,14**	-0,10	-0,04	-0,11*	0,08	0,09	0,26**	-			
10. Politiskā orientācija	-0,18**	0,00	0,00	0,12*	-0,02	-0,08	0,00	0,19**	0,08	-		
11. Individuālais morāles pamati	-0,08	-0,05	0,02	0,09	-0,06	0,03	0,09	0,20**	0,07	0,03	-	
12. Saistību morāles pamati	-0,26**	0,02	0,06	0,20**	-0,03	-0,01	0,08	0,25**	0,03	0,28**	0,50**	-
13. Reliģijas nozīmība	-0,15**	-0,14**	-0,16**	-0,01	-0,14**	-0,10	-0,02	0,33**	0,13	0,33**	0,31**	0,49**

Mainīgo savstarpējās korelācijas (2. pētījums)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	
1. MJT Morālās spriešanas spējas	-																		
2. MJT 1. st.	-0,40**	-																	
3. MJT 2. st.	-0,41**	0,66**	-																
4. MJT 3. st.	-0,23**	0,53**	0,56**	-															
5. MJT 4. st.	-0,06	0,51**	0,58**	0,52**	-														
6. MJT 5. st.	0,36**	0,27**	0,28**	0,36**	0,37**	-													
7. MJT 6. st.	0,31**	0,27**	0,26**	0,34**	0,39**	0,44**	-												
8. Vecums	-0,01	-0,20**	-0,16**	-0,18**	-0,21**	-0,09	-0,10	-											
9. Politiskā orientācija	-0,14**	-0,07	-0,10	0,00	-0,12*	-0,16**	-0,07	0,09	-										
10. Sociālais konserv.	-0,20**	-0,10	-0,11*	0,10	-0,12*	-0,13*	-0,00	0,14*	0,47**	-									
11. Indiv. morāles pam.	-0,10	0,06	0,05	0,10	0,11*	0,08	0,24**	0,18**	0,02	0,23**	-								
12. Saistību mor. pam.	-0,23**	0,10*	0,07	0,26**	0,08	-0,02	0,13*	0,10	0,41**	0,67**	0,48**	-							
13. Reliģiskā ideoloģija	-0,07	-0,18**	-0,21**	-0,03	-0,16**	-0,10	0,06	0,10	0,25**	0,64**	0,19**	0,43**	-						
14. Lūgšana	-0,09	-0,23**	-0,25**	-0,04	-0,24**	-0,18**	-0,03	0,20**	0,31**	0,69**	0,24**	0,48**	,73**	-					
15. Reliģiskā pieredze	-0,08	-0,18**	-0,23**	-0,13*	-0,22**	-0,18**	-0,05	0,14*	0,26**	0,54**	0,23**	0,44**	,61**	0,66**	-				
16. Dievk. apm.	-0,13*	-0,18**	-0,19**	0,04	-0,19**	-0,16**	-0,04	0,15**	0,41**	0,83**	0,20**	0,57**	,67**	0,82**	0,59**	-			
17. Reliģiozitāte	-0,10	-0,24**	-0,26**	-0,06	-0,24**	-0,18**	-0,03	0,18**	0,36**	0,79**	0,25**	0,55**	,84**	0,92**	0,80**	0,90**	-		
18. Reliģijas nozīmība	-0,11*	-0,19**	-0,23**	-0,07	-0,25**	-0,16**	-0,06	0,12*	0,36**	0,78**	0,20**	0,52**	,72**	0,83**	0,64**	0,85**	0,89**	-	
19. Izglītības līmenis	-0,00	-0,14**	-0,12*	-0,24**	-0,12*	-0,02	-0,13*	0,35**	-0,07	-0,19**	-0,07	-0,20**	-0,06	0,02	-0,00	-0,10	-0,04	-	0,06